

8
КИЇВ-1984

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Актуальні питання критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій керівної ролі КПРС у радянському суспільстві (Матеріали «круглого столу»)
- Діяльність Компартії України по вихованню у трудящих республіки почуття пролетарської солідарності з боротьбою міжнародного робітничого класу (1919—1920 рр.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (281)

СЕРПЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

- У Центральному Комітеті КПРС 5

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Актуальні питання критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій керівної ролі КПРС у радянському суспільстві (Матеріали «круглого столу») 10

СТАТТІ

- Мельниченко В. Ю. Діяльність Компартії України по вихованню у трудящих республіки почуття пролетарської солідарності з боротьбою міжнародного робітничого класу (1919—1920 рр.) 82

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Лавров Ю. П. Ставлення гірничопромислової буржуазії Півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років 95
• Борисенко В. Й. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. 104

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Кірсанова О. І. (Чернівці). Роль шкіл комуністичної праці у підвищенні трудової активності робітників УРСР (1971—1975 рр.) 112
• Щербак В. О. Антифеодальна боротьба народних мас України напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. 117

НАШ КАЛЕНДАР

- Бачинський А. Д. (Одеса). Допомога трудящих придунайських земель України Червоній Армії у ході Яссько-Кишинівської операції (До 40-річчя) 124
Петерс І. А. Словацьке національне повстання і сучасність (До 40-річчя) 127
Гордієнко Л. М., Харчук О. В. І. С. Грушецький (До 80-річчя з дня народження) 135

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в період першої світової війни і Лютневої революції в Росії 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Чугайов В. П. (<i>Львів</i>), Зашкільняк Л. О. (<i>Львів</i>). Документи та матеріали про Київський університет	147
Глизь І. І. (<i>Вишневе</i>), Калінцев Ю. О. У боротьбі за маси	149
Котляр М. Ф., Сидоренко О. Ф. Серйозний внесок у радянську історіографію	150
Панченко П. П., Тимченко С. М. Путівник по архіву	152
Зубенко Л. Г. (<i>Ужгород</i>). Знаряддя антирадянщини і антикомунізму	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Кульчицький С. В. Всесоюзна наукова конференція «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі»	156
Сарбей В. Г. Розширений пленум Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки»	157
Білоус А. О. Науково-теоретична конференція в ІПК при КДУ, присвячена 40-річчю визволення України від фашистських окупантів	158
Меша В. Г. (<i>Донецьк</i>). Міжвузівська науково-методична конференція «Методологія і методика критики буржуазної ідеології, реформізму і ревізіонізму у курсах суспільних наук»	159
Кириченко О. О. До створення книги-меморіалу «Відроджені з попелу»	159
Герентьева Н. О. Грецький учений у Києві	160

СОДЕРЖАНИЕ

В Центральном Комитете КПСС

5

Против буржуазной фальсификации истории

- Актуальные вопросы критики буржуазных и ревизионистских фальсификаций руководящей роли КПСС в советском обществе (Материалы «круглого стола») 10

СТАТЬИ

- Мельниченко В. Е. Деятельность Компартии Украины по воспитанию у трудящихся республики чувства пролетарской солидарности с борьбой международного рабочего класса (1919—1920 гг.) 82

СООБЩЕНИЯ

- Лавров Ю. П. Отношение горнопромышленной буржуазии Юга России к рабочим законам царского правительства 1886 и 1892 годов 95
- Борисенко В. И. Бегство русских крестьян на Левобережную Украину во второй половине XVII ст. 104

Трибуна молодого автора

- Кирсанова Е. И. (*Черновцы*). Роль школ коммунистического труда в повышении трудовой активности рабочих УССР (1971—1975 гг.) 112
- Щербак В. А. Антифеодальная борьба народных масс Украины накануне освободительной войны 1648—1654 гг. 117

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Бачинский А. Д. (*Одесса*). Помощь трудящихся придунайских земель Украины Красной Армии в ходе Яско-Кишиневской операции (К 40-летию) 124
- Петерс И. А. Словацкое национальное восстание и современность (К 40-летию) 127
- Гордиенко Л. М., Харчук Е. В. И. С. Грушцкий (К 80-летию со дня рождения) 135

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Варгатюк П. Л. Большевистские организации Украины в период первой мировой войны и Февральской революции в России 138

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Чугайов В. П. (*Львов*), Зашкильняк Л. А. (*Львов*). Документы и материалы о Киевском университете 147
- Глызь И. И. (*Вишневое*), Калинин Ю. А. В борьбе за массы 149
- Котляр Н. Ф., Сидоренко Е. Ф. Серьезный вклад в советскую историографию 150
- Панченко П. П., Тимченко С. М. Путеводитель по архиву 152
- Зубенко Л. Г. (*Ужгород*). Орудие антисоветизма и антикоммунизма 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Кульчицкий С. В. Всесоюзная научная конференция «История строительства Байкало-Амурской магистрали»	156
Сарбей В. Г. Расширенный пленум Научного совета по проблеме «История исторической науки»	157
Белоус А. А. Научно-теоретическая конференция в ИПК при КГУ, посвященная 40-летию освобождения Украины от фашистских оккупантов .	158
Меша В. Г. (Донецк). Межвузовская научно-методическая конференция «Методология и методика критики буржуазной идеологии, реформизма и ревизионизма в курсах общественных наук»	159
Кириченко А. А. К созданию книги-мемориала «Возрожденные из пепла»	159
Терентьева Н. А. Греческий ученый в Киеве	160

У ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТІ КПРС

Як уже повідомлялось, Центральний Комітет КПРС прийняв постанову «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».

У постанові відзначається, що 9 травня 1985 року минає 40 років з того дня, коли переможно завершилась небувала в історії за своїми масштабами і запеклістю битва проти найбільш реакційної ударної сили імперіалізму — гітлерівського фашизму, який ставив своєю метою знищення першої в світі соціалістичної держави, встановлення світового панування.

Для Радянського Союзу ця війна була визвольною, справедливою. Завдавши нищівної поразки ворогові, радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня. Вони внесли вирішальний вклад у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками, у визволення народів Європи від фашистського рабства, у врятування світової цивілізації, з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок. У цьому їх величезна заслуга перед людством.

Минулі десятиріччя ще яскравіше й повніше показали всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Розгром німецького фашизму, а потім японського мілітаризму справив найглибший вплив на весь хід світового розвитку. Створилися сприятливі умови для боротьби трудящих мас за своє соціальне й національне визволення. Зміцнились позиції прогресивних, демократичних, миролюбних сил, зріс вплив комуністичних і робітничих партій. Виникла й успішно розвивається світова соціалістична система. Прискорився процес розпаду колоніальної системи імперіалізму, який завершився її крахом.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні з усією повнотою розкрила переваги соціалізму, його величезні економічні, соціально-політичні й духовні можливості. Це була перемога створеної великим Леніним Радянської держави, найпередовішого суспільного ладу, соціалістичної економічної системи. Велика Вітчизняна війна переконливо продемонструвала монолітну єдність партії і народу, непопорушність союзу робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружби і братерства народів СРСР.

Перемога у Великій Вітчизняній війні підтвердила могутню життєву силу марксистсько-ленінської ідеології. Глибока ідейна переконаність, безмежна віра в правоту великої ленінської справи були невичерпним джерелом духовних сил радянського народу, його морально-політичної згуртованості.

Перемога у Великій Вітчизняній війні показала перевагу радянської воєнної науки і воєнного мистецтва, високий рівень стратегічного керівництва і бойової майстерності наших військових кадрів. Збройні Сили СРСР у ході бойових дій зірвали гітлерівський план «блискавичної війни», а потім, перехопивши ініціативу, добились корінного перелому у війні і завершили розгром ворога. У запеклій битві з фашизмом беззавітну відданість партії й народові, любов до Батьківщини, масовий героїзм виявили воїни армії і флоту, бійці народного ополчення.

Значний вклад у перемогу над фашистськими загарбниками внесли радянські партизани і підпільники.

Великий подвиг у роки війни звершили трудівники тилу. Робітники, колгоспники, вчені, інженери, конструктори своєю самовідданою працею виграли небувалу битву за метал і хліб, паливо і сировину, за створення могутньої радянської зброї. Безприкладну стійкість і трудовий героїзм виявили радянські жінки. Бойовим помічником партії в розв'язанні завдань на фронті і в тилу був Ленінський комсомол. Високе визнання народу заслужили в роки війни діячі радянської культури — письменники, поети, композитори, артисти, художники, працівники кіно, журналісти. Своїми творами вони виховували полум'яний патріотизм і мужність радянських людей.

Натхненником і організатором перемоги радянського народу є ленінська Комуністична партія. Своєю багатогранною діяльністю вона забезпечила міцну єдність політичного, державного і військового керівництва, армії і народу, фронту і тилу. На її заклик уся країна піднялась на смертний бій з фашизмом. Комуністична партія була справді воюючою партією. Комуністи були на найбільш важких і вирішальних ділянках боротьби з ворогом. Особистим прикладом, пристрасним партійним словом вони надихали і вели радянських людей до перемоги.

У постанові підкреслюється, що самовіддано боролися з фашистськими загарбниками бійці військових з'єднань і партизанських армій та загонів Югославії, Польщі, Чехословаччини, патріоти Болгарії, Румунії, Албанії, Угорщини, учасники руху Опору й антифашистського підпілля. У перших рядах визвольної боротьби були комуністи — вірні сини своїх народів, полум'яні інтернаціоналісти. Великий вклад у досягнення перемоги в другій світовій війні внесли народи і армії США, Великобританії, Франції, Китаю, інших держав антигітлерівської коаліції.

Неминуше значення мають уроки Великої Вітчизняної війни. Головний з них полягає в тому, що проти війни треба боротись, поки вона не почалась. Історичний досвід вчить: для того, щоб відстояти мир, потрібні згуртовані, погоджені й активні дії всіх миролюбних сил проти агресивного, авантюристичного курсу імперіалізму. Необхідно підвищувати пильність народів, берегти і примножувати завоювання соціалізму.

Це особливо важливо тепер, коли реакційні імперіалістичні кола, насамперед Сполучених Штатів Америки, ігноруючи уроки історії, оголосили новий «хрестовий похід» проти соціалізму, намагаються добитися воєнної переваги над СРСР і його союзниками, невпинно роздувають гонку озброєнь, з позиції сили прагнуть диктувати свою волю суверенним державам. Серйозну тривогу викликають розгортання нових американських ядерних ракет першого удару в ряді західноєвропейських країн, посилення воєнних готувань США на Далекому Сході, дедалі більша мілітаризація Японії. Зростаюча воєнна загроза з боку США та їх союзників по НАТО вимагає постійно зміцнювати обороноздатність нашої Батьківщини, бойову могутність Радянських Збройних Сил.

Радянський Союз разом з братніми соціалістичними країнами послідовно виступає за усунення воєнної загрози, приборкання гонки озброєнь і збереження миру. Комуністична партія і Радянська держава роблять усе можливе, щоб відстояти мир, відвернути ядерну катастрофу, не допустити порушення воєнно-стратегічної рівноваги сил, яка склалась. Справі збереження миру надійно служить братерський союз народів і армій країн Варшавського Договору, всебічне співробітництво соціалістичних держав — членів Ради Економічної Взаємодопомоги, яке успішно розвивається.

Завдяки твердій і послідовній політиці Комуністичної партії радянський народ уже чотири десятиріччя живе в мирі. Неухильно розвиваються економіка, політична система радянського суспільства, соціалістична демократія, зміцнюється загальнонародна держава, підвищу-

ється матеріальний і культурний рівень життя людей. Самовідданою працею всіх поколінь радянських людей створено і вдосконалюється суспільство розвинутого соціалізму.

Перемога у Великій Вітчизняній війні була здобута радянським народом в ім'я миру і життя на землі. Своїм врятуванням від загрози фашистського поневолення, своєю свободою людство величезною мірою зобов'язане першій у світі соціалістичній державі, її історичній перемозі над ворогом.

Центральний Комітет КПРС постановив відзначити 9 травня 1985 року — День 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні як всенародне свято.

Партійним, радянським, профспілковим, комсомольським організаціям, політорганам армії і флоту рекомендовано розгорнути на промислових підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, установах і навчальних закладах, у військових частинах і на кораблях, в усіх трудових колективах широку ідеологічну, масово-політичну роботу по роз'ясненню всесвітньо-історичного значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, вирішального вкладу Радянського Союзу в розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії, визвольної місії Радянських Збройних Сил. Глибоко розкривати роль КПРС як організатора і натхненника перемоги над ворогом, масовий героїзм радянських людей, воїнів армії і флоту, партизанів і учасників підпілля, трудівників тилу.

Всіма засобами агітаційно-пропагандистської роботи слід яскраво й переконливо показувати плідотворну і цілеспрямовану діяльність КПРС по вдосконаленню розвинутого соціалізму, зміцненню економічної та оборонної могутності нашої Батьківщини, соціально-політичної, ідейної й інтернаціональної єдності радянського суспільства, турботу партії про підвищення добробуту народу. Всебічно розкривати миролюбний зовнішньополітичний курс Комуністичної партії і Радянської держави, міцність позицій світового соціалізму, активні дії братніх комуністичних і робітничих партій, усіх миролюбних сил проти воєнної загрози.

Викривати антинародну, реакційну суть імперіалізму, мілітаристські плани США та їх союзників по НАТО, реваншизм і японський мілітаризм, давати рішучу аргументовану відсіч нашим ідеологічним противникам, всякого роду фальсифікаторам історії другої світової війни.

Партійним, профспілковим і комсомольським організаціям запропоновано повною мірою використати підготовку і святкування 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні для дальшого підвищення трудової і політичної активності радянських людей у здійсненні рішень XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, розвитку соціалістичного змагання за виконання завдань 1984 року і п'ятирічки в цілому. Всебірно підтримувати й розвивати цінні трудові починання, спрямовані на гідну зустріч свята Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Постійно роз'яснювати, що в сучасних умовах виконання планових завдань, сумлінна продуктивна праця, висока організованість і дисципліна — не тільки громадянський, але й патріотичний обов'язок кожної радянської людини, кожного трудового колективу.

Підготовка до ювілею Великої Перемоги повинна сприяти посиленню всієї ідейно-виховної роботи. В обстановці, коли агресивні імперіалістичні кола нагнітають напруженість, систематично організують ворожі ідеологічні кампанії і диверсії проти Радянського Союзу, братніх країн соціалізму, дедалі більшого значення набуває виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів СРСР. Необхідно формувати у кожної радянської людини чіткі класові позиції, високу політичну пиль-

ність, непримиренність до імперіалізму, переконаність у правоті й переможності соціалізму.

Важливим завданням є пропаганда славних бойових традицій Комуністичної партії, радянського народу, його Збройних Сил, посилення військово-патріотичної та оборонно-масової роботи. Радянські люди, насамперед молодь, повинні володіти навичками військової справи, бути готовими до захисту соціалістичної Вітчизни.

Центральний Комітет КПРС зобов'язав ЦК компартії союзних республік, крайкоми, обкоми, окружки, міськкоми і райкоми партії, Ради Міністрів союзних і автономних республік, виконкоми Рад народних депутатів, міністерства, відомства, профспілкові і комсомольські організації посилити увагу до ветеранів війни і праці, підвищувати їх роль в усіх сферах економічного і громадського життя, ширше залучати до виховання підростаючого покоління, виявляти постійну турботу про учасників Великої Вітчизняної війни. Здійснювати контроль за наданням учасникам війни пільг і переваг, встановлених чинним законодавством. Особливу увагу звернуто на подальше поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни і сімей загиблих, включаючи першочергове забезпечення їх жилою площею і медичним обслуговуванням.

ЦК Компартій союзних республік, крайкомам, обкомам, окружкам, міськкомам і райкомам партії, політорганам армії і флоту, міністерствам і відомствам, Радам Міністрів союзних і автономних республік, виконкомам Рад народних депутатів, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, ЦК ДТСААФ СРСР, правлінню Всесоюзного товариства «Знання», Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Радянському комітетові ветеранів війни, Радянському комітетові захисту миру, Радянському комітетові за європейську безпеку і співробітництво, творчим спілкам доручено розробити і здійснити конкретні заходи по підготовці та святкуванню 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

У період з 3 по 9 травня 1985 р. буде проведено урочисті збори, присвячені 40-річчю Перемоги, у столицях союзних республік, крайових, обласних, окружних і районних центрах, у містах, на промислових підприємствах, у радгоспах і колгоспах, установах, навчальних закладах, у військових частинах і на кораблях, організовано вшанування ветеранів Великої Вітчизняної війни.

8 травня 1985 р. у Кремлівському Палаці з'їздів відбудуться урочисті збори представників трудящих міста Москви і воїнів Московського гарнізону, присвячені 40-річчю Перемоги.

Підтримано ініціативу трудових колективів міст-героїв про проведення Всесоюзної вахти пам'яті, присвяченої 40-річчю Перемоги.

9 травня буде покладено вінки біля пам'ятників та обелісків, на могили воїнів армії і флоту, партизанів, героїв-підпільників, що полягли в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками і японськими мілітаристами.

Міністерству культури СРСР, Держкіно СРСР, Головному політичному управлінню Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, творчим спілкам рекомендовано провести необхідну роботу по створенню нових художніх і документальних творів про героїчний подвиг радянського народу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні, про радянських воїнів — спадкоємців Перемоги.

У квітні 1985 р. буде проведено об'єднаний пленум творчих спілок і організацій, присвячений 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років.

Редакціям центральних газет і журналів, Державному комітетові СРСР по телебаченню і радіомовленню, Державному комітетові СРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, ТАРС, агентству преси «Новини», Всесоюзному агентству по авторських правах, видав-

ництвам політичної літератури, «Плакат» ЦК КПРС запропонував забезпечити широке висвітлення підготовки і святкування 40-річчя Перемоги, випуск мовами народів СРСР та іноземними мовами книг, плакатів, альбомів, інших матеріалів, які розкривають всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Своєчасно здійснити видання кращих художніх, документальних і мемуарних творів про війну, передбачених планами видавництва.

Академії наук СРСР, Міністерству оборони і Головному політичному управлінню Радянської Армії і Військово-Морського Флоту доручено провести в першій половині 1985 року наукову конференцію, присвячену 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а також розгромові мілітаристської Японії.

ЦК ВЛКСМ, ЦК ДТСААФ СРСР, Радянський комітет ветеранів війни у травні 1985 р. проведуть Всесоюзний зліт переможців походу молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави в місті-герої Тулі.

Комітетові по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів СРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, ЦК ДТСААФ СРСР спільно з Мінвузом СРСР, Міносвітою СРСР, Держпрофосвітою СРСР рекомендовано в другому кварталі 1985 р. провести Перші всесоюзні юнацькі ігри в містах-героях, присвячені 40-річчю Перемоги.

У травні 1985 р. намічено проведення в Москві на Тушинському аеродромі авіаційно-спортивного свята з нагоди 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Держкіно СРСР доручено присвятити Всесоюзний кінофестиваль 1985 року 40-річчю Перемоги, запросити на нього представників зарубіжної кінематографії.

Міністерством культури СРСР, Спілкою художників СРСР буде проведено в квітні — травні 1985 р. в Москві у Центральному виставочному залі Всесоюзна художня виставка «40 років Великої Перемоги».

Міністерству культури СРСР, Держкіно СРСР, Спілці письменників СРСР, Спілці композиторів СРСР, Спілці художників СРСР, Всеросійському театральному товариству, Головному політичному управлінню Радянської Армії і Військово-Морського Флоту рекомендовано приурочити до 40-річчя Перемоги присудження медалей імені О. Фадєєва, О. Александрова, О. Довженка, М. Грекова та інших видатних діячів культури за кращі художні твори на військово-патріотичну тему.

Всесоюзному товариству «Знання» доручено провести в Москві, столицях союзних республік, крайових, обласних центрах, у містах і районах громадсько-політичні читання, присвячені 40-річчю Перемоги.

Міністерству культури СРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ рекомендовано організувати в клубах, бібліотеках, музеях, парках лекції, тематичні вечори, зустрічі з ветеранами війни.

Буде проведено Всесоюзний огляд самодіяльної художньої творчості, конкурс на кращу пісню, присвячені 40-річчю Перемоги.

Центральний Комітет КПРС висловив упевненість, що радянські люди ще тісніше згуртуються навколо лєнінської партії, ознаменують 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні повними досягненнями на всіх ділянках господарського і культурного будівництва, своєю самовідданою працею внесуть гідний вклад у зміцнення економічної та оборонної могутності соціалістичної Батьківщини.

Проти буржуазної фальсифікації історії

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИТИКИ БУРЖУАЗНИХ І РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ КЕРІВНОЇ РОЛІ КПРС У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (Матеріали «круглого столу»)

Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з редакцією «Українського історичного журналу» провели 22 травня 1984 року засідання «круглого столу» по проблемі, що вказана в заголовку. Після вступного слова директора Інституту історії АН УРСР, Головного редактора «Українського історичного журналу», члена-кореспондента АН УРСР Кондуфора Ю. Ю. в обговоренні проблеми взяли участь Куляс П. П. (заст. завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, кандидат історичних наук), Килимник Ю. В. (заст. завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, завідуючий Будинком політичної освіти ЦК Компартії України, кандидат філософських наук), Фарукшин М. Х. (зав. кафедрою наукового комунізму Казанського державного університету ім. В. І. Ульянова-Леніна, доктор філософських наук, професор), Замлинський В. О. (зав. кафедрою джерелознавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор), Ігрицький Ю. І. (зав. сектором Інституту інформації по суспільних науках АН СРСР, кандидат історичних наук), Малов Ю. К. (ст. науковий співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидат історичних наук), Шевченко В. Ф. (зав. сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор історичних наук, професор), Віттенберг Є. Я. (ст. науковий співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидат історичних наук), Хміль І. С. (зав. відділом історіографії та історичних зв'язків України з зарубіжними країнами Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук), Шаповал Ю. І. (асистент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук), Іванов О. Ф. (асистент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук), Шевченко В. Ю. (доцент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат економічних наук), Семко О. М. (асистент Харківського державного університету ім. М. Горького, кандидат історичних наук), Савельєв В. Л. (ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидат історичних наук), Нагорна Л. П. (зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор історичних наук), Миронова З. М. (доцент Латвійського державного університету ім. П. Стучки, кандидат історичних наук), Цибульник В. В. (лектор ЦК ЛКСМУ, кандидат історичних наук), Дорошенко В. С. (консультант-методист Будинку політичної освіти ЦК Компартії України, кандидат історичних наук), Тарасов К. П. (асистент Харківського політехнічного інституту, кандидат історичних наук), Осташко А. І. (доцент Кременчуцького філіалу Харківського політехнічного

інституту, кандидат історичних наук), Орлова Т. В. (асистент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук), Чарських І. Ю. (асистент Донецького інституту радянської торгівлі, кандидат історичних наук), Морар А. Г. (доцент Кишинівського державного університету ім. В. І. Леніна, кандидат історичних наук).

Ю. Ю. Кондуфор. Вступне слово.

Сучасний історичний період характеризується небувалим у післявоєнний час за своєю інтенсивністю і гостротою протистоянням двох популярно протилежних світоглядів, двох політичних систем — соціалізму та імперіалізму. «Проти Радянського Союзу, країн соціалізму, — наголошувалося у постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, — ведеться безпрецедентна за своїми масштабами і шаленістю психологічна війна. Не гребуючи брехнею і наклепами, буржуазна пропаганда намагається очорнити соціалістичний лад, підірвати соціально-політичну та ідейну єдність нашого суспільства»¹.

Ідеологічні диверсії імперіалістичної пропаганди проти реального соціалізму здійснюються широким фронтом. Намагаючись дестабілізувати існуючий у нашій країні лад, антикомуністи всіх мастей посилюють свої наскоки на марксистсько-ленінське вчення, всіляко перекручуючи практику соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР. Не буде перебільшенням сказати, що головним об'єктом підривних дій імперіалістичної пропаганди виступає керівна роль КПРС в радянському суспільстві, її історія та політика. В ідеологічних штабах Заходу створюються все нові й нові псевдотеорії, покликані дискредитувати політичну систему соціалізму, місце і роль у ній Комуністичної партії.

Все це зумовлює необхідність систематичної багатопланової роботи по викриттю буржуазних та ревізійністських перекручень керівної ролі КПРС у радянському суспільстві. На актуальність цього завдання вказується в рішеннях XXVI з'їзду нашої партії, матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Радянські суспільствознавці вже чимало зробили для підвищення рівня критики антикомуністичних інтерпретацій історії та політики КПРС. Існує значна кількість спеціальних видань, в яких критично проаналізовано «радянологічні» концепції. Ефективніше впроваджуються результати наукових досліджень у практику контрпропагандистської роботи. Зросла увага науковців до питань критики антикомуністичних інтерпретацій історії КПРС і в нашій республіці, що знайшло, зокрема, своє відображення на сторінках «Українського історичного журналу». Останнім часом у ньому вміщено ряд публікацій, присвячених критиці буржуазних і ревізійністських фальсифікацій історії КПРС і Компартії України. Можна сказати, що журнал має вже досить широке коло авторського активу, який плідно працює в галузі критики антикомунізму і антирадянщини.

Певні досягнення суспільствознавців у справі критики антикомуністичних фальсифікацій історії та політики КПРС аж ніяк не означають, що всі проблеми вже розв'язано. Зокрема, якщо говорити про нашу республіку, то в умовах відчутного зростання уваги суспільствознавців, особливо молодих науковців, до проблем критики ворожих нам ідей, розширення географії та масштабів досліджень у цій галузі на перший план висувуються питання координації даної роботи, підвищення її методологічного і професійного рівня. Одним з найбільш ефективних шляхів їх розв'язання є, на наш погляд, періодичні творчі зустрічі спеціалістів з питань критики антикомунізму. Поштовхом у цій важливій справі і повинно стати нинішнє засідання «круглого столу», яке проводить Ін-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 65.

ститут історії партії при ЦК Компартії України спільно з редколегією «Українського історичного журналу». У ході цього засідання, в якому беруть участь спеціалісти з вузів та наукових установ Москви, Києва, Риги, Казані, Кишинєва, Харкова, а також інших наукових центрів країни, планується здійснити таку роботу:

— обговорити в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС ряд актуальних питань ідеологічної боротьби на сучасному етапі;

— розглянути деякі проблеми методології та методики критики буржуазних і ревізійоністських концепцій;

— підбити підсумки зробленого, дати оцінку публікацій, присвячених критиці антикомуністичних інтерпретацій історії КПРС і Компартії України;

— визначити шляхи та практичні заходи, спрямовані на подальше підвищення якості наших досліджень, їх дієвості, аргументованості та наступальності, зміцнення їх зв'язків з практикою контрпропагандистської діяльності.

П. П. Куляс. Контрпропаганда в системі ідеологічної роботи КПРС.

Завдання своєчасної, аргументованої критики антикомунізму її антирадянщини для нашої партії завжди було актуальним. Не менш гостро стоїть воно і тепер, коли класовий ворог посилив свою підривну діяльність проти соціалізму, орієнтуючись головним чином на методи психологічної війни. Спрямовуючи свої зусилля насамперед на підрив керівної ролі Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві, імперіалістична пропаганда не гребує ніякими засобами. Свідчення цього — кризова ситуація в Польщі, яка ще не повністю ліквідована. Там внутрішня контрреволюція при активній підтримці реакційних сил імперіалізму здійснювала координовані атаки проти ПОРП, її внутрішньої та зовнішньої політики, намагаючись очорнити партійні кадри, підрвати принцип демократичного централізму.

Не брати до уваги ці безперервні методичні наскоки класового ворога на реальний соціалізм — значить забути один з найважливіших уроків історії: пасивне ставлення до буржуазних і ревізійоністських впливів у робітничому русі призводить до втрати партією своєї керівної ролі, ставить під удар революційні завоювання трудящих. Саме цим зумовлена настанова В. І. Леніна бути рішучим у боротьбі «...проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду»². Неухильно дотримуючись цієї ленінської вказівки, КПРС на основі глибокого аналізу тенденцій сучасної ідеологічної боротьби дедалі активніше розвиває контрпропагандистський напрям у своїй ідейно-політичній роботі. Це — одна з головних складових частин висунутої на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС розгорнутої концепції ідеологічної діяльності партії на довгочасну перспективу³.

Чи означає це, що виник зовсім новий напрям в ідейно-політичній роботі партії? Ніяких підстав для такого висновку, зрозуміло, немає. Боротьба проти буржуазної і ревізійоністської ідеології завжди була невід'ємною частиною діяльності Комуністичної партії, яка здійснювала керівну роль у революційному русі. З перших років свого існування вона непримиренно боролася проти ідейних впливів буржуазії та її найманців — опортуністів, реформістів і ревізійоністів. По суті, пропаганда в діяльності нашої партії, власне, й починалася з контрпропаганди. І неперевершеним її майстром ми по праву вважаємо В. І. Леніна.

² Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму. — Повне збір. творів, т. 45, с. 27.

³ Див.: Черненко К. У. Промова на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп и молот». — К., 1984, с. 17.

На різних етапах історії КПРС особливої актуальності набувала безкомпромісна критика тих чи інших напрямів ідеології експлуататорських класів та їх ревізіоністської агентури в комуністичному і робітничому русі — економістів, меншовиків, троцькістів й т. д. З усією принциповістю вела боротьбу проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій та організацій і Компартія України. Вірна ленінським традиціям й озброєна чіткими настановами більшовицької партії вона завдала їм нищівного удару, збагатившись великим досвідом ідейної боротьби проти ворожої ідеології.

Гострота і масштаби протидії ворожій ідеології в окремі періоди історії нашої країни, наприклад, у роки непу, надзвичайно зростали, потребуючи додаткових зусиль і заходів. Однак ніколи ці важливі завдання не випадали з поля зору Центрального Комітету нашої партії. З урахуванням конкретно-історичних умов вони детально аналізувалися й обгрунтовувалися у відповідних рішеннях її з'їздів і пленумів ЦК та постановках. В умовах розвинутого соціалізму актуальні питання контрпропаганди дістали своє відображення, зокрема, в рішеннях XXIV—XXVI з'їздів КПРС. Так, якщо XXIV з'їзд партії приділив особливу увагу організації викриття сучасних ревізіоністських перекручень, а XXV з'їзд — особливостям ідеологічної боротьби в умовах розрядки міжнародної напруженості, то в рішеннях XXVI з'їзду закладено основи для розробки сучасної концепції посилення наступальності проти наскоків буржуазної пропаганди, для вдосконалення всієї системи контрпропаганди. Цю концепцію було детально конкретизовано в матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Таким чином, як щодо всіх основних принципів своєї політичної й організаторської діяльності, так і щодо питань боротьби з буржуазною ідеологією КПРС зберігає наступність. Партія у цій сфері наполегливо просувається вперед, спираючись на досягнуте і творчо збагачуючи його, концентруючи колективну думку й енергію кожного комуніста на розв'язанні назрілих завдань.

Який же зміст вкладається в термін «контрпропаганда» в контексті, що вживається останнім часом? У рішеннях червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС та інших документах партії⁴ контрпропаганда розглядається як одна з найважливіших сфер, постійний напрям діяльності Комуністичної партії не тільки на міжнародній арені, а й усередині країни. В матеріалах Пленуму наголошується на тому, що контрпропаганду необхідно вести з належною компетентністю і послідовністю, залучаючи до цієї справи досвідчених партійних і радянських працівників, учених, спеціалістів, з широким використанням усіх засобів пропаганди. Особливо підкреслюється, що така робота повинна здійснюватися з урахуванням конкретної ситуації в різних районах країни, ступеня впливу буржуазної пропаганди на ті чи інші групи людей.

Не важко помітити відмінність між більш загальним поняттям «боротьба проти буржуазної ідеології» і його складовою частиною — «контрпропагандою». Мова йде в даному разі про нейтралізацію впливу ворожої пропаганди на людей. Головне завдання контрпропаганди — захист населення від спроб підступної, настирливої, щоденної ідейно-психологічної обробки класовим ворогом.

Зрозуміло, що на розв'язання цього завдання насамперед спрямована політика КПРС і Радянської держави. Благородні цілі комуністичного будівництва в нашій країні, постійна турбота про підвищення життєвого рівня радянських людей, титанічна діяльність партії і уряду СРСР на захист миру, — все це є переконливим доказом повної неспроможності ворожих інсинуацій.

⁴ Див.: Об очередных задачах по дальнейшему улучшению идейно-воспитательной и организационно-партийной работы в современных условиях. — Об идеологической работе КПСС: Сб. документов. М., 1983, с. 352—356.

У широкому плані проблеми боротьби проти ворожої пропаганди розв'язує й ідеологія, марксистсько-ленінська наука. Однак її головною сферою діяльності є розробка фундаментальних питань світогляду, а не підготовка вичерпних і оперативних відповідей на конкретні пропагандистські акції класового ворога.

Імунітет проти буржуазних, буржуазно-націоналістичних, клерикальних та інших проявів ворожої ідеології значною мірою виробляє у населення також систематична пропаганда ідей наукового комунізму, ленінської політики нашої партії.

Однак є й специфічні завдання, розв'язання яких потребує, по-перше, оперативного і систематичного аналізу змісту ворожої пропаганди; по-друге, ґрунтовного вивчення методів та засобів психологічної війни, яку веде імперіалістична пропаганда, й нарешті, розробки і здійснення заходів протидії, які включають у себе викриття класової мети, суті та механізму буржуазної пропаганди. Саме цим і покликана займатися контрпропаганда.

Про відносну новизну цього напрямку ідеологічної роботи, як уже відзначалося, свідчить вся історична практика КПРС. Не менш важливо з'ясувати також питання про міру його самостійності. Вона також відносна. Викриття пропагандистських стереотипів противника, відсіч їм можуть забезпечити необхідний результат лише тоді, коли вони здійснюються в тісному зв'язку з науковою критикою антикомуністичних концепцій та системною пропагандою марксистсько-ленінської теорії. В противному разі контрпропаганда матиме пасивний характер, отже, втратить наступальність.

Це важливо усвідомити не тільки спеціалістам, які займаються науковою розробкою проблеми, а й, і особливо, працівникам, що впроваджують безпосередньо у практику ідеологічної роботи настанови КПРС. Спеціальні, суто контрпропагандистські заходи — лише частина завдань, які розв'язують партійні комітети. Ще однією, на наш погляд, не менш, а може, й більш важливою її частиною є контрпропагандистська насиченість, зарядженість усієї ідеологічної діяльності. З цієї точки зору можна говорити про контрпропаганду не тільки як про частину ідейно-політичної роботи, а й як про її якісну характеристику. Тобто контрпропагандистська насиченість або контрпропагандистська зарядженість — поряд з партійністю, науковістю і правдивістю — набуває характеру принципу ідеологічної роботи.

Настійним завданням є те, щоб усі ідеологічні кадри, зокрема, лектори, пропагандисти, політінформатори вели аргументовану критику буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій у кожному своєму виступі. Звичайно, це стосується і науковців та викладачів, насамперед суспільствознавців, у тому числі істориків партії. Жодна їх праця не може вважатися завершеною, повноцінною, якщо вона не містить у собі узагальнень досвіду боротьби КПРС проти ворожих ідей, всебічного ґрунтовного аналізу сучасних антикомуністичних і антирадянських концепцій.

Усвідомлення цієї вимоги часу всіма працівниками ідеологічного фронту має велике практичне значення. Завдання, що стоять перед сучасною контрпропагандою, вимагають від неї всебічного аналізу громадської думки, вміння давати оперативну відсіч ворожим перекрученням тлумаченням усіх головних питань теорії і практики соціалізму.

Таким чином, на сьогоднішній день у партійного та ідеологічного активу склалося певне уявлення про контрпропаганду як один з найважливіших напрямів (або одну з таких сфер) діяльності партії, який є складовою частиною й особливою якістю комуністичної пропаганди і розрахований на нейтралізацію цілеспрямованого ворожого ідейного впливу на населення. Контрпропаганда практично здійснюється з допо-

могою системи ідейно-пропагандистських засобів протидії буржуазній і ревізіоністській пропаганді, включаючи в себе, зокрема, викриття мети і засобів ворожої пропаганди, різноманітні активні попереджувальні та викривальні заходи тощо.

Як бачимо, новий термін швидко, за кілька останніх років, завоював право громадянства. Це зумовлено повсякденною практикою ідеологічної роботи. Слід сказати, що вже у 70-і роки було нагромаджено чималий досвід критики буржуазної та ревізіоністської ідеології, викриття політики, ідеології, соціальної практики буржуазного націоналізму, клерикальних та сіоністських антикомуністичних диверсій. Все це потребувало глибокого аналізу і узагальнень, відповідних практичних висновків. Отже, завдання розвитку контрпропаганди було висунуте самим життям, яке стимулювало процес теоретичного пізнання. Це саме той випадок, коли, як підкреслював В. І. Ленін, *«практика вища за (теоретичне) пізнання...»*⁵.

Проте й у справі теоретичного пізнання зроблено чимало. Активна наукова розробка проблем контрпропаганди здійснюється головним чином на базі Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Особливо важливим є те, що результати цих розробок оперативно перевіряються життєвою практикою. Звідси й постійний інтерес ідеологічних кадрів до проблем контрпропаганди. Для його задоволення робиться чимало. Так, зокрема, налагоджено систематичне навчання кадрів — різних категорій партійних працівників й активу. У вищих навчальних закладах запроваджено спецкурси з питань сучасної ідеологічної боротьби. Ці ж проблеми стали активніше вивчатися в системі політичної освіти.

Варто особливо наголосити на тому, що з утвердженням нового поняття має місце цілком очевидне якісне поліпшення роботи всієї системи контрпропаганди. Партійні комітети прагнуть вести її оперативно, на основі реальних даних, вивчення громадської думки й характеру ворожої пропаганди.

Здійснюється ряд заходів, спрямованих на науково-методичне забезпечення контрпропаганди, зокрема в будинках політичної освіти та обласних організаціях товариства «Знання» УРСР. Значно зросла й роль наукових установ у цій важливій справі. В їх аналітичних розробках, наприклад, оперативно і глибоко досліджується зарубіжна література та періодика.

За своїм змістом контрпропаганда, орієнтуючись головним чином на порівняльні методи, включає в себе два невід'ємні елементи: пропаганду радянського способу життя і викриття ворожої пропаганди. В УРСР контрпропаганда має деяку специфіку у зв'язку з особливостями історичного розвитку її окремих районів. Це — боротьба з пропагандою зарубіжних буржуазно-націоналістичних, сіоністських та буржуазно-клерикальних підривних центрів.

Таким чином, введенню в обіг терміна «контрпропаганда» передувала велика організаторська і політична робота. Цьому сприяли не тільки наукові здобутки, а й по-справжньому міцний сплав науки і пропаганди. Цілком зрозуміло, що у пропаганді не завжди можна чітко порівняти результати роботи і затрачені зусилля. Однак цілком очевидним є те, що здійснені заходи належно впливають на ідеологічний процес. Зокрема, вони справляють позитивний вплив на формування масової свідомості, громадської думки. Контрпропагандистську зброю необхідно й надалі відточувати. Чималий вклад у цю справу можуть внести й історики партії та представники інших наук. Контрпропаганда, її теорія і практика висувають перед ними чимало завдань.

Особливої уваги, зокрема, потребує проблема ретроспективного аналізу головних антикомуністичних і антирадянських концепцій, що їх

⁵ Ленін В. І. Конспект «Науки логіки». Вчення про поняття. — Повне збір. творів, т. 29, с. 181.

і тепер кладуть в основу всіх підірвних пропагандистських акцій проти керівної ролі КПРС апологети імперіалізму. У першу чергу це стосується питань її соціально-економічної, аграрної та національної політики. В критиці буржуазних концепцій важливо ширше спиратися на досвід братніх соціалістичних країн. Актуальності набуває й критика спроб ідеологів антикомунізму відродити реакційні ідеї «культурно-національної автономії». Є потреба в наукових працях, присвячених дослідженню актуальних проблем сучасного комуністичного руху через призму ідеологічної боротьби.

Розв'язання зазначених наукових проблем можливе у співдружності спеціалістів різних дисциплін, зокрема наукового комунізму, історії, політекономії, міжнародного комуністичного руху, історії й теорії літератури, мистецтва тощо. Саме цей шлях містить у собі невичерпні можливості для актуалізації досліджень, практичного використання їх результатів в науково-методичній роботі у вищій і середній школі, створення глибоких і яскравих за викладом науково-популярних праць, розрахованих насамперед на молодь.

Актуальність завдань розвитку контрпропагандистського напрямку в ідеологічній роботі партії, поставлених червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС, очевидна. Успішно розв'язати їх можна спільними зусиллями кадрів марксистсько-ленінської науки і пропаганди.

Ю. В. К и л и м н и к. Про деякі питання розробки науково-прикладних проблем контрпропаганди в радянській літературі.

Останнім часом значно зросла увага суспільствознавців до розробки науково-прикладних проблем контрпропаганди. Цьому насамперед сприяли рішення XXV і XXVI з'їздів партії, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, прийняття ЦК партії ряду постанов з питань ідеологічної роботи. Активізація наукової діяльності у даному напрямі настійно висуває необхідність вивчення історіографії, зв'язаної з розробкою контрпропагандистської проблематики. За останнє десятиріччя опубліковано чимало праць про сутність, принципи і методи, організацію контрпропаганди, керівництво нею, досвід ідеологічної протидії чужому впливові.

Основоположне значення для наукового обґрунтування питань організації й ведення контрпропагандистської роботи мають документи КПРС. Поряд з творами основоположників марксизму-ленізму вони становлять методологічну основу контрпропаганди, є важливим джерелом її вивчення. В них узагальнено практичний досвід втілення в життя ленінського вчення про партію, про роль ідеології в житті суспільства, містяться найбільш значимі ідейно-теоретичні положення, науково-практичні висновки стосовно наступальної протидії нашим класовим ворогам на різних етапах боротьби за перемогу революції, побудову соціалізму та комунізму.

Яке ж становище нині у справі розробки проблем контрпропаганди в нашій літературі? Звернемося спочатку до питання про дефініцію поняття «контрпропаганда». Хоча ряд авторів у своїх працях, присвячених цій темі, як правило, дає формулювання вказаного поняття⁶, все ж загальновизнаного його визначення поки що немає. Серед нових праць, у яких розглядаються ці питання, становить інтерес монографія Ж. Т. Тощенко «Ідеологія і життя». Виходячи з настанов червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, автор вважає, що «контрпропаганду можна визначити як теоретико-організаційну форму ідеологічної роботи, спрямова-

⁶ Див., наприклад: Беглов С. И. Внешнеполитическая пропаганда.— М., 1980, с. 352; Вопросы теории и методов идеологической работы.— М., 1976, вып. 5, с. 282; Ярошенко В. Н. Подрывная пропаганда в системе буржуазного внешнеполитического радиовещания.— М., 1978, с. 167; та ін.

ну на вироблення у кожної радянської людини непримиренності до буржуазної ідеології, розвиток навичок наступальності проти інсинуацій ворожої пропаганди на базі глибоких світоглядних знань, розуміння закономірностей суспільного розвитку, вміння співставляти істинне й помилкове та приймати самостійні рішення при оцінці життєвих проблем сучасності»⁷. Таке формулювання, безумовно, заслуговує на увагу. Однак осмислення цього важливого ідеологічного поняття ще потребує поглибленої наукової розробки.

Слід підкреслити, що в нашій літературі й по-різному трактується зміст формули «боротьба з буржуазною ідеологією і пропагандою». Наприклад, В. Л. Артемов пропонує розглядати контрпропаганду в широкому й вузькому розумінні⁸. Цікавою, на наш погляд, є щодо цього точка зору В. Ф. Правоторова, який вважає за необхідне виділити три структурних рівні контрпропаганди: стратегічний, тактичний і оперативний⁹. Аналізуючи перший з них, автор зазначає, що головним тут є формування у трудящих міцного марксистсько-ленінського світогляду, вміння самостійно з класових, наукових позицій оцінювати сучасні явища та процеси в суспільному житті та історії, відстоювати свої погляди та вести полеміку, давати аргументовану відсіч усім підступним діям ідейного противника. Для даного рівня принципове значення має предметне зіставлення протилежних суспільно-політичних систем, порівняння соціалістичного способу життя із становищем трудящих в країнах капіталу. «Кращою контрпропагандою,— робить висновок В. Ф. Правоторов,— є аргументована, яскрава пропаганда історичних переваг і досягнень соціалізму, глибокий аналіз причин тих труднощів і протиріч, що виникають в ході комуністичного творення, відкрита, принципова боротьба за викорінення всіх недоліків та упущень»¹⁰. Поряд з цим він звертає увагу на необхідність як всебічного аналізу сучасного імперіалізму, кваліфікованої критики його агресивної зовнішньої політики, показу дійсних класових цілей ворожої пропаганди, так і розкриття самого механізму дезінформації, брехні та наклепів.

До тактичного рівня контрпропаганди дослідником віднесено роботу, яка спрямована на боротьбу з пропагандистськими кампаніями імперіалізму. Погоджуючись з М. М. Кейзеровим¹¹, вчений підкреслює, що можна з впевненістю прогнозувати ворожі пропагандистські акції у зв'язку з великими політичними подіями, важливими історичними датами в житті КПРС, радянського народу й на цій основі завчасно передбачати здійснення відповідних контрпропагандистських заходів. І нарешті, на оперативному рівні контрпропаганди, зазначає В. Ф. Правоторов, викриваються окремі пропагандистські виступи класового противника. Важливим у цій справі, на його думку, повинно бути висування на перший план як об'єкту критики найбільш поширених і найбільш шкідливих ідейно-політичних течій, поглядів тощо.

Вивчення проблем контрпропаганди неможливе без розгляду питання про її функції, принципи й методи. Слід наголосити, що праць на цю тему в нашій історіографії поки що мало. П. П. Кулясом зроблено спробу визначити функції контрпропагандистської роботи¹². В змістовних працях Л. П. Нагорної, М. В. Іголкина, брошурі М. М. Кейзерова та Є. О. Ножина детально розглядаються ленінські принципи критики

⁷ Тощенко Ж. Т. Идеология и жизнь.— М., 1983, с. 148—149.

⁸ Див.: докладніше: Артемов В. Л. Правда о неправде.— М., 1979, с. 239—240.

⁹ Правоторов В. Ф. XXVI съезд КПСС и вопросы идеологической, политиковоспитательной работы.— М., 1982, с. 38—39.

¹⁰ Там же, с. 39.

¹¹ Див.: Кейзеров Н. М. Идеологические диверсии.— М., 1979, с. 262.

¹² Куляс П. П. Актуальные проблемы контрпропаганды в современных условиях, воспитания непримиримости к буржуазной идеологии.— Под знаменем ленинизма, 1984, № 5, с. 25.

буржуазної ідеології, антикомунізму¹³. В колективній монографії «Об искусстве полемики» поряд з багатьма питаннями досліджуються й методи контрпропаганди. Автори пропонують поділяти їх на дві основні групи: методи попередження і методи викриття тих чи інших конкретних акцій ворожої пропаганди¹⁴. Попередження, на їх думку, передбачає випередження противника по таких аспектах: 1) формування у трудящих правильного розуміння та оцінок подій внутрішнього та міжнародного життя; 2) правильне і всебічне висвітлення проблем, які в перспективі можуть опинитися в центрі уваги громадськості й стати об'єктом домислів ворожої пропаганди; 3) завчасна розробка і виклад точки зору з актуальних теоретичних і політичних питань, які ймовірно будуть піддаватися фальсифікаторським атакам наших ідеологічних противників. Щодо методу викриття, то в монографії пропонується така послідовність критичного розгляду матеріалів з ворожих пропагандистських джерел: 1) розкриття ідеологічного змісту, прямо чи посередньо закладеного в пропагандистському матеріалі; 2) з'ясування цілей, що їх ставить ворожа пропаганда в цілому і даний матеріал зокрема; 3) викриття способів і прийомів подання ідей, ворожих соціалістичному ладу; 4) показ психологічних та соціально-психологічних механізмів, на використанні яких розрахована пропаганда ідеологічного противника; 5) роз'яснення політичного та ідеологічного ефекту, який очікує противник від свого матеріалу і від застосовуваних методів, які він використовує для пропаганди його змісту. Такий підхід сприяє формуванню у радянських людей об'єктивного образу імперіалістичної пропаганди і відповідного ставлення до неї, що в результаті значно підвищує політичну пильність трудящих нашої країни¹⁵.

У цьому ж плані привертає увагу й стаття П. М. Решетова¹⁶, у якій відзначається, що контрпропагандистський елемент стає дедалі необхіднішим в змісті ідеологічної роботи. На думку автора, він може виражатися або у запобіжному, або викриваючому аспектах. Обидва ці аспекти підпорядковані вирішенню одного головного завдання — звести нанівець пропагандистські зусилля ідеологічного противника. Проте методи, застосовувані при цьому, є різними. Якщо викриття виражає головним чином захисну функцію контрпропаганди, коли увага акцентується на спростуванні вже проголошених противником поглядів, то запобігання передбачає випередження ворожих інсинуацій, формування в аудиторії правильного ставлення до явищ, цінностей і оціночних установок, що становлять на тому чи іншому етапі ідеологічного протиборства його основний зміст.

Власне попереджувальний аспект, вважає П. М. Решетов, й визначає роль і місце контрпропаганди в ідеологічній роботі. Акцентуючи увагу на завданнях формування основних світоглядних позицій особистості, автор підкреслює, що у цій справі перевагу необхідно віддавати засвоєнню нею основних, стрижневих знань, що стосуються сфери класової боротьби, питань соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, переваг соціалізму тощо.

Це, зрозуміло, зовсім не виключає необхідності вжиття суто спеціалізованих контрпропагандистських заходів. Як підкреслено в монографії В. С. Комаровського, підризним пропагандистським кампаніям імперіалізму ми повинні протиставляти свої ретельно організовані кампанії, ґрунтовані на глибокому вивченні сутності питань та проблем, які опини-

¹³ Див.: Иголкин М. В. Марксистско-ленинские методологические основы критики современного антикоммунизма. — М., 1982. — 175 с.; Нагорна Л. П. Ленинские принципы критики буржуазной идеологии. — К., 1981. — 176 с.; Кейзеров Н. М., Ножин Е. А. Контрпропаганда: проблемы методологии и методики. — М., 1984. — 80 с.

¹⁴ Див.: Об искусстве полемики. — М., 1980, с. 298—299.

¹⁵ Див.: Там же, с. 299.

¹⁶ Див.: Вопросы воспитания, пропаганды и контрпропаганды в условиях современной идеологической борьбы. — М., 1980, с. 8—29.

лися в центрі ідеологічного протиборства, можливостей доведення цієї суті у відповідній формі до населення¹⁷. В праці аналізуються основні аспекти діяльності, зв'язані з підготовкою і проведенням таких кампаній. Вчений звертає увагу практиків контрпропаганди на важливість вирішення цілого ряду науково-пропагандистських і організаційно-пропагандистських питань, без врахування яких важко розраховувати на успіх.

В опублікованих за останні роки працях не обійдено увагою й методичний аспект контрпропаганди. Це стосується насамперед літератури з питань викриття антикомунізму в процесі викладання суспільних дисциплін у середній школі, вузі, з проблем методики контрпропагандистської роботи в системі партійного навчання, лекційної пропаганди¹⁸. Однак в цілому розробка методики ідеологічної протидії ще серйозно відстає від потреб практики.

У загальній сукупності факторів, які визначають ефективність функціонування системи контрпропаганди, центральне місце займає партійне керівництво. В науковій літературі відзначається, що керівництво цією ділянкою ідеологічної роботи складається з діяльності по визначенню головної мети боротьби проти чужих ідейних впливів і спрямованих на її досягнення завдань, з практичної організаційної роботи по їх реалізації¹⁹. Основними завданнями такого керівництва є: визначення науково обгрунтованого теоретичного і політичного напрямку наступу на антикомуністичну ідеологію; формування у радянських людей високої комуністичної ідейності, стійкого ідеологічного імунітету, політичної пильності та непримиренності до чужих ідейних впливів; вивчення особливостей ідеологічної боротьби в конкретний історичний період, аналіз можливих каналів проникнення ворожої ідеології; координація зусиль органів, що займаються контрпропагандою, забезпечення погодженості і злагодженості у діях партійних, державних та громадських організацій; знаходження найбільш доцільних шляхів, засобів і методів протидії впливові буржуазної пропаганди; навчання ідеологічних кадрів принципам, прийомам та методам контрпропаганди, ретельний аналіз здійснюваної роботи та її результатів; вивчення, наукове осмислення та поширення позитивного досвіду наступальної боротьби проти чужого нам світогляду²⁰.

Зрозуміло, говорити про контрпропаганду абстрактно неможливо. Відповіді на більшість практичних питань можна лише, аналізуючи досвід контрпропагандистської роботи партійних організацій. І варто зазначити, що число публікацій на цю тему збільшується. Актуальним завданням контрпропаганди присвячена стаття М. М. Кейзерова, у якій піднімається питання про необхідність створення системи виховання непримиренності до буржуазної ідеології та моралі²¹. Корисним є знайомство із збірником, складеним за матеріалами Всесоюзної науково-

¹⁷ Комаровский В. С. Ложь на экспорт.— М., 1983, с. 126—130.

¹⁸ Бевза О. І. Викриття антикомунізму в процесі вивчення історії та суспільствознавства.— К., 1982.— 151 с.; Богица Е. Л., Щербань Н. В. Критика антикоммунизма в преподавании общественных наук: методология и методика.— М., 1981.— 208 с.; Кейзеров Н. М. Контрпропаганда — важное направление идеологической работы партии.— Политическое самообразование, 1984, № 2, с. 63—70; Кейзеров Н. М. Наступательность в борьбе с буржуазной идеологией.— М., 1983.— 64 с.; Кириленик Ю. Некоторые вопросы методики контрпропаганды в системе марксистско-ленинского образования.— Под знаменем ленинизма, 1984, № 3, с. 26—31; Ножин Е. А. О методике контрпропаганды в лекционной деятельности.— В кн.: Вопросы лекционной пропаганды. М., 1983, вып. 8, с. 3—18; Яковлев Ю. Ф. Контрпропаганда: не спростування, а викриття.— Трибуна лектора, 1984, № 1, с. 16—19; та ін.

¹⁹ Див.: Вопросы теории и методов идеологической работы.— М., 1980, вып. 12, с. 264.

²⁰ Див.: Там же, с. 264.

²¹ Кейзеров Н. М. Организация борьбы с чуждой идеологией.— В кн.: Организация идеологической работы: опыт, проблемы. М., 1984, с. 62—74.

практичної конференції, що відбулася в Ризі 28—30 червня 1982 р.²² У статтях, вміщених в ньому, наводиться чимало прикладів, які ілюструють той вклад, який вносять парторганізації у вдосконалення контрпропаганди. Узагальненню досвіду контрпропагандистської роботи парторганізацій Білорусії присвячені книги О. А. Дмитрука, брошура М. М. Мешкова²³. Про специфіку контрпропагандистської роботи на Україні докладно розповідається в статті кандидата в члени Політбюро, секретаря ЦК Компартії України О. С. Капто²⁴. Нещодавно на сторінках «Українського історичного журналу» із змістовною публікацією, що піднімає теоретичні та практичні проблеми контрпропаганди, виступив завідувачий відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Л. М. Кравчук²⁵. Про використання партійної преси у боротьбі проти ідеологічних диверсій імперіалізму йдеться в книзі В. Я. Стадниченка²⁶.

Останнім часом з'явилися публікації, де розкривається специфіка ведення контрпропаганди серед різних категорій населення. Про практику роботи Приморської крайової партійної організації серед моряків і рибалок, які здійснюють плавання за кордон, розповідається у брошурі В. Д. Сафронова²⁷. В монографії Д. А. Волкогонова містяться корисні поради тим, хто веде контрпропаганду серед воїнів Збройних Сил²⁸. Висвітленню досвіду кафедри наукового комунізму Усть-Каменогорського педагогічного інституту у справі організації заходів по боротьбі з ворожою пропагандою у загальній системі ідейно-політичного виховання студентів присвячена стаття В. С. Толочко²⁹. Повчальним досвідом організації контрпропаганди серед учнів середньої школи № 805 Зеленоградського району Москви ділиться вчитель А. І. Гавриков³⁰.

З усього цього видно, що з питань науково-прикладної розробки проблем контрпропаганди написано чимало. Згадані тут положення і висновки, що містяться в розглянутій літературі, будуть корисними партійним працівникам, ідеологічним активістам, усім тим, хто цікавиться проблемами контрпропаганди.

Разом з тим аналіз опублікованих праць дає змогу зробити висновки про те, що ряд важливих питань вивчено ще недостатньо. Відчувається потреба у добротних дослідженнях з питань методології критики буржуазних концепцій. Більше уваги слід приділити глибокій розробці соціологічних, психологічних і педагогічних аспектів контрпропагандистської роботи. Практичним працівникам гостро необхідні також праці, присвячені вивченню громадської думки.

Варто посилити роботу у напрямі вироблення всебічно продуманих методичних рекомендацій, які торкалися б змістовного аспекту контрпропагандистських заходів. Потребують дальшого поглибленого вивчення й такі проблеми, як диференційований, індивідуальний підхід до здійснення контрпропаганди, використання кращого досвіду, накопиченого у сфері протидії чужому ідейному впливові. Дослідження такого

²² Воспитывать убежденных патриотов-интернационалистов.— М., 1982.— 335 с.

²³ Дмитрук А. А. Воспитание трудящихся в духе непримиримости к буржуазной идеологии.— Минск, 1979.— 158 с.; Мешков Н. М. На переднем крае идеологической борьбы.— М., 1977.— 32 с.

²⁴ Капто А. С. Проблема актуализации интернационального и патриотического воспитания в условиях обострившейся идеологической борьбы.— В кн.: Воспитывать убежденных патриотов-интернационалистов, 63—80.

²⁵ Кравчук Л. М. Контрпропаганда в системе идеологической работы партийных комитетов: опыт, проблемы.— УІЖ, 1984, № 6, с. 5—17.

²⁶ Стадниченко В. Я. Слово в наступлении.— К., 1983.— 111 с.

²⁷ Сафронов В. Д. Лицом к лицу с идеологическим противником.— М., 1981.— 64 с.

²⁸ Волкогонов Д. А. Психологическая война.— М., 1983.— 288 с.

²⁹ Толочко В. С. Работа кафедры по организации контрпропаганды.— Научный коммунизм, 1984, № 1, с. 138—139.

³⁰ Вопросы воспитания, пропаганды и контрпропаганды в условиях современной идеологической борьбы.— М., 1980, с. 147—162.

роду, безумовно, зробили б картину сучасного стану контрпропаганди більш повною, сприяли б дальшому підвищенню її наступальності й результативності.

М. Х. Ф а р у к ш и н. Про характерні тенденції в сучасній «радянології».

Провідну роль в організації ідеологічних диверсій проти Комуністичної партії відіграє «радянологія», яка покликана забезпечити «теоретичне» обґрунтування всіх пропагандистських підривних кампаній імперіалізму проти СРСР. «Радянологія» являє собою розгалужений політико-ідеологічний комплекс, що спирається на державні пропагандистські установи, спеціалізовані науково-дослідні інститути, кафедри при університетах і т. п. Їх головне завдання полягає у вивченні всіх аспектів життя радянського суспільства (економічного, соціально-політичного, духовного, внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і Радянської держави) з метою використання його результатів у ворожих реальному соціалістичним політичним цілям імперіалізму.

З часу виникнення «радянології» її стратегічні цілі були незмінними — боротьба проти соціалізму, дискредитація теорії і практики КПРС. Але на кожному етапі класового протиборства між двома протилежними соціальними системами буржуазне «комунізмознавство» намагалося пристосовуватися до тактики імперіалізму, що змінювалася. Це знаходило і знаходить своє відображення у тематичній спрямованості і масштабах «радянологічних» досліджень, наборі основних концепцій, що висуваються на перший план, формі подачі матеріалу.

Відомо, наприклад, що в роки «холодної війни», яку розв'язали імперіалістичні держави на чолі із США проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, домінуючою в буржуазній ідеології та пропаганді була концепція «тоталітаризму» як ідейно-теоретичне обґрунтування агресивної політики імперіалізму щодо соціалізму. Такі антикомуністи, як Х. Арендт, Р. Арон, З. Бжезінський, К. Дойч, К. Фрідріх та інші, застосовуючи схему тоталітарного суспільства до соціалістичної дійсності, фальсифікували політику КПРС, керівну роль партії в радянському суспільстві у найгрубішій, примітивній формі.

В 60-х та протягом переважної частини 70-х років в умовах переходу від конфронтації до розрядки правлячі кола капіталістичних країн віддавали перевагу тактиці так званої «тихої», «повзучої» контрреволюції, тактиці підриву соціалізму зсередини. Так, З. Бжезінський, який свого часу чимало зробив для пропаганди міфу про «комуністичний тоталітаризм», у праці 1965 р. писав, що для Заходу «тільки у вільній від напруженості міжнародній обстановці можуть бути політично важливими ті приховані суперечності, від яких страждає Схід»³¹.

Пристосований до умов розрядки підновлений політичний та пропагандистський курс імперіалізму вимагав іншого концептуального оформлення. На адресу прихильників концепції «тоталітаризму» з боку найменш ортодоксальних «радянологів» полетіли критичні стріли. «Дослідження комунізму», — писав, наприклад, американський «радянолог» Ф. Флерон, — було настільки перекопано цінностями, які переважають у нашій країні (США. — М. Ф.), що ми маємо не об'єктивну і точну систему знань про комунізм, а швидше ідеологічно спотворений образ. Не тільки наші теорії, а й поняття, які ми використовуємо, наприклад, «тоталітаризм» — не мають цінності»³².

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років, в умовах проголошеного імперіалістичними колами Заходу «хрестового походу» проти комунізму, концепція «тоталітаризму» переживає справжній ренесанс. Вона

³¹ Brzezinski Z. *Alternative to Partition*. — New York, 1965, p. 121.

³² *Soviet Studies*, vol. 19, 1968, N 3, p. 339.

знову висувається на авансцену в буржуазній ідеології та пропаганді, оскільки цілком відповідає політиці антирозрядки й тотальної конфронтації з світом соціалізму, що її проводять найбільш консервативні й агресивні імперіалістичні кола. Вихваляючи концепцію «тоталітаризму», зброєносці войовничого антикомунізму твердять про необхідність її використання для характеристики соціалізму, інтерпретації історії та політики КПРС³³.

Своєрідність нинішнього курсу імперіалізму щодо СРСР полягає в тому, що неприхований, вульгарний антикомунізм, взятий на озброєння нинішньою американською адміністрацією, поєднується з витонченою антирадянщиною. Нині поділ антикомунізму на відкритий, лобовий та прихований, завуальований є досить умовним. Неоконсервативні сили, що прийшли до влади у США та деяких інших капіталістичних країнах і взяли курс на відверту протидію реальному соціалізмові, не залишили й спроб підірвати його зсередини. Адміністрація Рейгана виступає з доктринами «обмеженої» ядерної війни і водночас, як показали події 1980—1981 рр. у Польщі, всіляко намагається будь-якими засобами стимулювати внутрішні контрреволюційні сили, які ставлять своєю метою поетапний демонтаж соціалізму зсередини. Наш ідейний противник, як підкреслював секретар ЦК КПРС товариш К. В. Русаков, намагається створити в соціалістичних країнах у будь-якій формі антисоціалістичну опозицію³⁴.

Важливу роль у концептуальному арсеналі консервативних, мілітаристських сил відіграє й теорія плюралізму, яка завжди вважалася ідейним гаслом неоліберальних кіл буржуазії, соціал-реформізму та правого ревізіонізму. Пропаганду цієї теорії неоконсерватори також розглядають як один із засобів для досягнення переродження соціалізму. Так, державний секретар США Дж. Шульц заявив у сенатській комісії в закордонних справах конгресу Сполучених Штатів: «Ми вважаємо своїм обов'язком сприяти поступовій еволюції радянської системи у напрямі більш плюралістичного політичного й економічного ладу»³⁵, тобто в напрямі реставрації капіталізму.

Зазначена особливість антикомуністичного курсу імперіалізму дістає своє відображення в буржуазній ідеології та пропаганді. Зокрема, беручи на озброєння найпримітивніші штампи антирадянщини, особливо на рівні пропаганди, розрахованої на обивателя, буржуазні ідеологи аж ніяк не відмовляються і від більш складних, ретельно завуальованих теоретичних конструkcій. Показово, що в сучасній «радянології» відсутні заклики відкинути концепції, які були пристосовані для боротьби проти соціалізму в роки розрядки. Більше того, нею взято курс на інтеграцію різних підходів до вивчення радянської системи³⁶. З одного боку, це є свідченням намагання «радянологів» посилити антисоціалістичну спрямованість своїх досліджень, а з другого — виразом еклектичності й теоретичної неспроможності «радянологічних» публікацій.

Таким чином, якщо в роки «холодної війни» серед «радянологів» тон задавали прибічники войовничого антикомунізму, а в роки розрядки в імперіалістичній пропаганді переважали більш витончені форми антирадянщини, то нині відбувається своєрідне взаємодоповнення відвертих і замаскованих форм антирадянщини.

Традиції псевдооб'єктивізму, які розвинулися в середовищі «радянологів» у період розрядки, сьогодні не тільки не зникли, а, навпаки, стали необхідним компонентом сучасних «радянологічних» досліджень.

³³ Totalitarianism Reconsidered.— New York, 1981.

³⁴ Див.: Русаков К. В. Обострение идеологической борьбы на мировой арене и политическое воспитание трудящихся.— М., 1982, с. 12.

³⁵ Цит. за: Правда, 1983, 18 июля.

³⁶ Див.: Borcke A. Significance and Problems of Macro-Political Analysis: The Case of Soviet Studies.— Köln, 1980.

Характерна для сучасних «радянологічних» вправ наукоподібність пояснюється деякими особливостями їх методології, що визначилися в останні два десятиріччя і зумовлюються складною сукупністю факторів — соціальними функціями «радянології», її кадровим складом, прийомами досліджень, які склалися в наш час. Серед зазначених особливостей звертає на себе увагу насамперед намагання «радянологів» спиратися на методологію, понятійний апарат і теоретичні конструкції буржуазної соціології і політичної науки. Це свідчить, з одного боку, про теоретичну неспроможність «радянології», змушеної використовувати концептуальні ідеї з інших галузей буржуазного суспільствознавства, а з другого — про необхідність викриття з марксистсько-ленінських позицій не тільки власне «радянологічних» схем, а й більш загальних концепцій і понять буржуазної соціології й політології.

Ще однією рисою, притаманною сучасним «радянологічним» інтерпретаціям реального соціалізму, історії та політики КПРС є широке застосування методу екстраполяції концепцій, що сформувалися в умовах капіталістичної дійсності, на принципово протилежний суспільний лад — соціалістичний. Досить назвати у зв'язку з цим концепції соціальної стратифікації, технократизму, елітаризму, деідеологізації і т. п. Неспроможність такого підходу — очевидна. Однак викриття його вимагає постійних зусиль. Про це не слід забувати в нашій контрпропагандистській роботі.

Для методики створення «радянологічних» праць характерне використання в досить широких масштабах результатів конкретних соціологічних досліджень, які проводяться в СРСР та інших соціалістичних країнах, статистичних даних та подібних до цього матеріалів, а також результатів опитування емігрантів, різного роду відщепенців і ренегатів. На думку «радянологів», усе це повинно надати їх вправам певної наукової респектабельності. Якщо не брати до уваги результати анкетувань відщепенців та перебіжчиків, що не можуть бути джерелом достовірних даних через свою явну упередженість, то використання соціологічних матеріалів свідчить про те, що «радянологія» (і це також її характерна риса) робить нині ставку насамперед на відповідну інтерпретацію вихідних емпіричних даних у власних корисливих політико-ідеологічних цілях.

Сучасна «радянологія» стала, на наш погляд, більш спекулятивною. Вона паразитує й на реальних проблемах становлення та розвитку соціалізму, складаних періодах історії нашої партії. В такій ситуації для західного читача, мало обізнаного в питаннях минулого та сучасного нашої країни, стає важко відрізнити правду від брехні. Грані між істиною, реальними фактами, напівправдою і відвертою брехнею в працях «радянологів» ніби розмиваються. Звідси завдання нашої контрпропаганди — переконливо роз'яснювати справжні причини труднощів, з якими доводиться зустрічатися нашій країні, розкривати шляхи їх подолання, показувати, як буржуазна пропаганда намагається використати у власних цілях проблеми розвитку суспільства зрілого соціалізму, даючи їм викривлене тлумачення.

Сучасна ідеологічна ситуація, особливості еволюції «радянології» вимагають від марксистсько-ленінських суспільних наук, ідеологічних кадрів поглибленої розробки актуальних питань критики антикомунізму і антирадянщини. Існує потреба, зокрема, в узагальнюючих працях з методологічних проблем ідеологічної боротьби, яка, будучи однією з особливостей суспільного розвитку в умовах протиборства двох систем, має свої внутрішні закономірності. Останні на різних етапах історичного протиборства пролетаріату і буржуазії, соціалізму й капіталізму проявляються у певних специфічних формах. Вивчення дії цих закономірностей — важливе завдання радянських суспільствознавців.

Великого політичного та ідеологічного значення набуває комп-

лексний аналіз сучасного антикомунізму, його особливостей з урахуванням ситуації, що склалася на Заході в умовах панування сил неоконсерватизму. В цьому зв'язку слід вказати на актуальність проблеми типології головних різновидів антикомунізму, яка чекає свого розв'язання. Назріла необхідність і в підготовці досліджень, присвячених комплексному критичному аналізу діяльності «радянологічних» центрів, з розкриттям питань, що стосуються їх кадрів, публікацій, зв'язків з урядовими установами, впливу на розробку зовнішньополітичного курсу імперіалістичних країн тощо.

Відповідальні завдання стоять і в галузі викриття буржуазної пропаганди. Остання має стати об'єктом систематичного вивчення спеціалістами відповідного профілю, що дасть можливість активніше протидіяти її ворожому впливові, підвищити ефективність комуністичної контрпропаганди. Відомо, що буржуазна пропаганда дещо відстає від ідеологічної кухні імперіалізму, де виготовляються антирадянські концептуальні схеми. Це знаходить свій прояв у тому, що пропаганда бере на озброєння зроблені «радянологами» заготовки. При цьому ідеологічні конструкції набувають у буржуазній пропаганді специфічного вигляду з урахуванням часу, місця використання, аудиторії, на яку вони розраховані. У зв'язку з цим необхідно глибше розкривати механізм нав'язування населенню капіталістичних країн антикомуністичних, антирадянських стереотипів, які стають елементом буржуазної масової політичної культури.

Значної уваги потребує також визначення основних напрямів антикомуністичної пропаганди на соціалістичні країни, всебічний аналіз її методів. Адже важливо знати, на що саме розраховує буржуазна пропаганда в кожному конкретному випадку, якими є її особливості щодо різних соціальних груп населення соціалістичних країн. Актуальною залишається її розробка методики викриття антирадянських кампаній.

У нашій літературі досі немає праць, які б містили комплексний аналіз одного з найвпливовіших напрямів у «радянології» — так званого «порівняльного комунізму». Разом з тим у проведенні контрпропагандистської роботи доцільно розширити масштаби застосування порівняльного методу для демонстрації незаперечних переваг соціалізму, особливо соціалістичного способу життя. Взагалі, слід зазначити, що існує потреба у створенні спеціальних праць, присвячених критиці методології «радянологічних» досліджень, оскільки саме критичний аналіз підвалин антикомуністичної пропаганди є основою дійового її викриття.

І ще одне важливе питання — це прогнозування можливих напрямів ідеологічної боротьби, насамперед визначення кола проблем, які можуть висунутися в ній на перший план. Науково обгрунтоване прогнозування є необхідною умовою забезпечення наступальності в ідеологічній боротьбі.

Одне з принципових завдань нашої контрпропаганди полягає в попередженні ворожої кампанії, яку, безумовно, розгорне у широких масштабах буржуазна пропаганда в зв'язку з прийняттям нової редакції Програми КПРС. Побудована на найсучасніших досягненнях марксистсько-ленінської думки, на реальному врахуванні потреб сучасного суспільного розвитку, строго вивірена у формулюваннях, нова редакція Програми КПРС справить величезний ідейно-політичний вплив як на всі сторони життя радянського народу, так і на народи інших країн. Вона, безсумнівно, наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, «...дістане широкий міжнародний резонанс. І заговорять про неї не тільки наші друзі»³⁷.

Зрозуміло, що в буржуазних інтерпретаціях реального соціалізму, історії та політики КПРС не виключена можливість появи нових ме-

³⁷ Рад. Україна, 1984, 26 квіт.

тодів фабрикування різного роду перекручень. Однак основу буржуазних наскоків на керівну роль КПРС, її політику, спрямовану на вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму, становитиме, очевидно, той ідейний багаж, з яким «радянологія» вступила у 80-і роки. Він у цілому добре відомий, що дає можливість завчасно передбачити рубежі ідейного протистояння, визначити напрями і методи ворожої пропаганди, накреслити заходи, спрямовані на її викриття.

В. О. Замлинський. До питання про ленінську методологію критики буржуазної ідеології.

Боротьба проти буржуазної ідеології, викриття та критика її реакційної суті завжди належали і належать до найважливіших завдань нашої партії. Історичне протистояння двох протилежних ідеологій — буржуазної та соціалістичної — один з основних виявів класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією, що, як зазначали класики марксизму-ленінізму, є об'єктивною закономірністю суспільного прогресу. Ця закономірність неспростовно доведена історією, в тому числі всім розвитком людства після Великого Жовтня. Вона підтверджується й нинішньою практикою ідеологічної боротьби, особливим її загостренням. У цих умовах критика буржуазних поглядів має важливе — як методологічне, так і світоглядне та політичне — значення. Грунтовно і науково об'єктивно вона може здійснюватися лише на основі марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, з урахуванням історичного досвіду, набутого в ході гострих ідейних зіткнень марксизму-ленінізму з буржуазними та ревізійністськими концепціями протягом багатьох десятиліть.

Велике значення щодо цього має ленінська концепція наукової ідеології. Підкресливши, що пролетарська ідеологія — це «...вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»³⁸, Володимир Ілліч виділив тим самим її найхарактернішу рису — органічне поєднання наукового соціалізму з найбільш послідовним виразом інтересів, цілей і завдань робітничого класу, всіх трудящих. У тісному зв'язку з ленінською концепцією наукової ідеології, яка безпосередньо служить практиці ідеологічної боротьби й сьогодні, перебувають розроблені В. І. Леніним принципи критики буржуазної ідеології, що є важливою ланкою ідеологічної діяльності КПРС, інших комуністичних і робітничих партій.

Критерії, з якими Володимир Ілліч підходив до аналізу реакційних ідеологічних концепцій, дістали найповніше відображення в його книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та у «Філософських зошитах». Згідно з ними при аналізі того чи іншого буржуазного вчення необхідно, по-перше, провести порівняння його теоретичних основ з положеннями діалектичного матеріалізму; по-друге, визначити місце даної системи поглядів серед інших філософських шкіл; по-третє встановити відношення цього вчення до природничих наук; по-четверте, побачити за схоластичними розглагольстуваннями буржуазних ідеологів боротьбу партій у філософії, «...яка кінець кінцем виражає тенденції й ідеологію ворожих класів сучасного суспільства»³⁹; по-п'яте, уважно проаналізувати ідеалістичні концепції, розкрити їх гносеологічні корені, розпізнати причини їх впливу на людей.

Додержання цих принципів дає можливість в процесі критики буржуазних концепцій чи окремого буржуазного вчення виявити їх реакційну сутність, хибну світоглядну основу. Для того, щоб повністю спростувати ту чи іншу ворожу соціалістичну концепцію, мало показати, що вона — неправильна. Успішно зробити це можна лише виявивши за допо-

³⁸ Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору». — Повне зібр. творів, т. 6, с. 253.

³⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм: Критичні замітки про одну реакційну філософію. — Там же, т. 18, с. 351.

могою детального аналізу «основу», на якій ґрунтується вся система містифікації та ідеологічних спекуляцій. Відшукати ґносеологічні корені, з'ясувати мету та об'єктивну роль реакційних учень у політичному житті — головне в їх науковій критиці та доведенні неспроможності.

В. І. Ленін вчив, що класова оцінка кожної ідеологічної системи є завершальним етапом її аналізу, основою розгляду будь-якої групи вчень. Правильно дати таку оцінку можна лише керуючись марксистсько-ленінськими принципами комуністичної партійності, історизму та об'єктивності. Це повністю стосується й таких визначених В. І. Леніним методологічних принципів критики буржуазної ідеології, як розкриття світоглядної основи фальсифікації, виявлення соціальних коренів різного роду містифікацій, підтасовок, наклепів, визначення класової орієнтації того чи іншого автора тощо.

Аналіз сучасної буржуазної ідеології та створених на її основі концепцій класової боротьби й суспільного розвитку свідчить, що їх спільною визначальною рисою є антикомунізм і антирадянщина. Ними пройняті весь зміст і методи буржуазних суспільних наук. Це виявляється на сучасному етапі і у формі примітивних наклепів, і в теоретичному вбранні, яке, у свою чергу, може бути за змістом і відверто агресивним і удавано нейтральним, і навіть містити в собі критику окремих пороків капіталізму.

Однак, як наголошував В. І. Ленін, «ми повинні беззастанно боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч би в які модні й блискучі мундири вона одягалась»⁴⁰. Прикладом у цьому повинна служити непримиренна й пристрасна боротьба самого В. І. Леніна проти будь-яких форм міжнародного й російського опортунізму, проти угодовства з буржуазією, проти ревізії марксизму під виглядом його «оновлення». Він вів її невтомно і постійно, оскільки «...всяке применшення соціалістичної ідеології, всяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»⁴¹.

У методологічному плані боротьба В. І. Леніна проти буржуазної ідеології, за чистоту марксизму, проти різного роду його лжетлумачень свідчить про одну з найхарактерніших особливостей марксизму-ленінізму як наукової ідеології — її класовість і партійність. Ця боротьба є не лише яскравим зразком нерозривної єдності послідовної комуністичної партійності й строгої об'єктивності, а й прикладом органічної цілісності марксистсько-ленінського вчення.

Ю. І. Ігрицький. Головні напрями антикомуністичних фальсифікацій історичного досвіду КПРС і завдання контрпропаганди.

У міру ускладнення та прискорення суспільного розвитку, розширення сфери впливу реального соціалізму зростає міжнародне значення досвіду КПРС. Не доводиться дивуватися тому, що буржуазні й ревізійоністські ідеологи всіх мастей намагаються всіляко применшити, а то й зовсім заперечити світове значення цього досвіду. На Заході створено певний спільний арсенал «ідей», з якого черпають всі, хто вороже ставиться до реального соціалізму, а також ті, хто вважає себе марксистами, але намагається зайняти «особливі» позиції в оцінці досвіду КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій.

Однією з особливостей сучасного етапу ідеологічної боротьби є більш категоричне, ніж раніше, заперечення ідеологами буржуазії значення і застосування радянського досвіду. Імперіалістична пропаганда стала більш активною і агресивною, розширюються масштаби «радянологічних» досліджень. Постійно зростають розміри асигнувань на діяльність підривних радіостанцій і «радянологічних» центрів. Так, згідно

⁴⁰ Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору». — Там же, т. 6, с. 253.

⁴¹ Ленін В. І. Що робити? : Наболілі питання нашого руху. — Там же, с. 37—38.

«Законау про дослідження і підготовку спеціалістів по країнах радянського блоку», що був прийнятий сенатом США у вересні 1982 р., на «академічні» «радянологічні» дослідження асигнується 50 млн. доларів. Щедро фінансуються окремі «проекти». Наприклад, Ц. Гітельман — «радянолог» з Мічіганського університету отримав 74 млн. доларів на вивчення особливостей структури політичної влади в СРСР, а Дж. Бреслауер з Каліфорнійського університету — 35 тис. доларів на «аналіз» роботи обкомів партії⁴².

Ідеологічна ситуація на Заході, що характеризується посиленням консервативних і неоконсервативних тенденцій, сприяє сповзанню вправо багатьох так званих лібералів і тих, які хитаються, помітно змінює увесь спектр сил у ворожому таборі в бік антикомунізму і антирадянщини, з одного боку, і ортодоксальної апологетики капіталістичної системи, з іншого. Не випадково навіть в такому солідному академічному виданні, як «Всесвітня енциклопедія політичних систем», підкреслюється, що «американська політична система — одна з найстабільніших у світі», а американська конституція настільки досконала, що «буде діяти без будь-яких суттєвих змін і в передбачуваному майбутньому»⁴³. По суті це рівнозначне проголошенню буржуазного суспільства США вершиною цивілізації. В енциклопедії визнається також «стабільність комуністичного режиму», але зразу ж за цим йде висновок, що ця стабільність нібито в найближчий час буде поставлена під загрозу зростаючим соціальним бродінням.

Прихід ультраконсерваторів до влади в США відкрив шляхи для реанімації найрізноманітніших антиісторичних версій, які, здавалось, вже були здані в архів внаслідок явної непридатності. Варто було рейганівській адміністрації наклепницьки приписати Радянському Союзові відповідальність за «світовий тероризм», як відразу ж цей мотив підхопили не лише західні засоби масової інформації, але й «радянологи» з «мозгових» аналітичних центрів. Наприклад, американський історик С. Пейдж в книзі «Геополітика ленінізму», намагаючись оживити стародавній антикомуністичний міф про «експорт революції», зображує соціалістичні революції 1919 р. в Баварії і Угорщині справою рук В. І. Леніна і більшовиків⁴⁴.

Подібні антиісторичні міркування типові для всієї сучасної «радянології», представники якої намагаються приписати КПРС відповідальність не тільки за революційний рух на всіх континентах, але й навіть за правий екстремізм, включаючи фашизм.

Неважко помітити, що антикомуністи, пропагуючи подібні тези, здійснюють щонайменше подвійний підлог: труднощі, які переживає буржуазія, її страх перед соціальним процесом, імперіалістичні ідеологи переносять на всі класи і верстви населення, а відповідальність за міждержавні конфлікти, включаючи війни, з імперіалізму на соціалістичні країни.

Другою характерною рисою сучасних наскоків антикомуністів на історичний досвід КПРС є намагання будь-що звузити сферу його застосування. До недавнього часу такий прийом знаходив свій прояв у тому, що радянський досвід оголошувався придатним хіба що для відсталих народів і аж ніяк не для розвинутих капіталістичних країн. Ця лінія фальсифікації зберігається. Але поряд з нею з'явилась ще одна. Нині наші ідейні противники намагаються вмістити історичний досвід КПРС не тільки в регіональні, але й в край обмежені стадійно-часові параметри. Так, згідно схеми західнонімецького «радянолога» А. фон

⁴² United States-Soviet Research Studies. Hearing before the Subcommittee on the European Affairs of the Committee on Foreign Relations, U. S. Senate, 97th Congress. 2nd session on S. 2919. September 22, 1982. — Wash., 1982. p. 51.

⁴³ World Encyclopedia of Political Systems. Vol. 2, N. Y., p. 1136.

⁴⁴ Page S. The Geopolitics of Leninism. Boulder, 1982, p. V, 183.

Борке, політична система СРСР, де КПРС виступає як керівна сила, була ефективна для розв'язання проблем, що виникали у надзвичайних ситуаціях (громадянська і друга світова війна), а також на початковому етапі розвитку в обстановці господарської розрухи. Тепер же, твердить А. фон Борке, КПРС вже не в змозі справитися з незмірно більш складними функціями управління і повинна, мовляв, поступитися місцем якимось плюралістичним силам ⁴⁵.

Весь комплекс антикомуністичної пропаганди можна зобразити у вигляді досить гнучкої шарнірної системи, певний елемент якої висувається в потрібний момент на передній план, а у випадку вичерпання своїх потенцій відводиться у тил, щоб бути використаним при наступній зручній нагоді. Свідчення цьому — використання концепцій «тоталітаризму» і «конвергенції», які пускаються в хід по черзі. Нині, наприклад, знову піднята на щит концепція «тоталітаризму», розкритикована самими ж буржуазними ідеологами.

Масовані фронтальні атаки ідеологів імперіалізму на КПРС і Радянський Союз (практично здійснюються одночасно 5—6 крупномасштабних пропагандистських кампаній) роблять завдання викриття антикомуністичних підривних акцій нелегкою, але тим більше необхідною справою. З цього приводу хотілося б висловити деякі міркування.

Необхідною умовою ефективності контрпропагандистської роботи є, на наш погляд, насамперед врахування того, на які прошарки населення (по соціально-класових, партійно-політичних, культурно-освітніх, професійних та вікових ознаках) в нашій країні і за кордоном намагається в першу чергу впливати ідейний противник. Це вимагає кваліфікованої науково-методичної розробки проблем формування суспільної свідомості, соціально-психологічних аспектів пропаганди і контрпропаганди. Особливу увагу слід приділяти розробці системи аргументації, яку можна використовувати в різних аудиторіях.

Насамперед важливо підкреслювати, що політична система СРСР є найстабільнішою в світі. Немає іншої політичної партії в жодній країні світу, яка б беззмінно перебувала при владі майже сім десятиріч. Така стабільність, безумовно, була б неможлива, якби партія і держава не користувались авторитетом і підтримкою народу. До цього слід додати, що радянські люди пережили тяжкі роки громадянської і світової воєн, які викликали величезні людські втрати і колосальні економічні збитки.

Стабільність політичної системи соціалізму тісно пов'язана з соціально-економічною політикою партії. Факти свідчать, що жодна партія, жодна держава не зробили стільки для трудящих, скільки зробили КПРС і Радянська влада. Що ж до США, то в конституції цієї країни, яку так вихваляють автори «Енциклопедії» взагалі немає розділів про соціально-економічні права американських громадян. Конституції інших капіталістичних держав містять лише згадки про деякі з найважливіших прав. Наприклад, в конституції Італії зафіксовано не право на працю, а міститься туманна фраза про те, що «республіка охороняє працю». У французькій конституції (1946 р.) говориться, що «кожний зобов'язаний працювати і має право на отримання посади» ⁴⁶. Слід зв'язку з цим зауважити, що право на посаду і обов'язок працювати — це не те ж саме, що право на працю. Основний Закон СРСР, на противагу буржуазним конституціям, визначає комплекс чітко окреслених і сформульованих соціально-економічних і політичних прав. Він містить статті, яких немає в жодній конституції світу (наприклад, ст. 42 про право громадян СРСР на житло).

Порівняльний аналіз політики правлячих партій і соціальної політики держав з різним суспільним ладом виявляє корінні, фундамен-

⁴⁵ Problems of Communism, May—June, 1982, p. 64.

⁴⁶ Конституции буржуазных государств.— М., 1982, с. 88—89, 130—131.

тальні переваги соціалізму. Однак, ми ще мало користуємося цим методом в наших наукових розробках. Яка, приміром, відносна і абсолютна цінність можливості американців користуватися дванадцятьма каналами телебачення у світлі того факту, що біля екранів телевізорів вони проводять 80% вільного часу і лише 6 хвилин на тиждень приділяють читанню книг? Що зробили правлячі партії США для гарантування безпеки громадян з врахуванням того, що 13 млн. чол. там щороку стають жертвами злочинів, включаючи побиття, зґвалтування, пограбування, вбивство? ⁴⁷

Прогноз, що міститься в книзі «Сім варіантів майбутнього», передбачає, що до 2000 р. жертвами насильства в США будуть щорічно вже 40 млн. чоловік ⁴⁸.

Ці та інші аналогічні факти служать в ідейному спорі доказом від противного, але в фокусі уваги повинні перебувати досягнення і переваги соціалістичного ладу, досить наочні, щоб їх могли зрозуміти всі категорії трудящих у капіталістичному світі. Так, у практиці буржуазного суспільства немає і не може бути такого явища, коли на сім'ю з 4 чол. виплати і пільги з суспільних фондів споживання становлять суму, що приблизно дорівнює річній зарплаті робітника чи службовця. 14 млн. радянських громадян одержать у 1984 р. безплатні путівки в санаторії і будинки відпочинку. Позиції соціалізму, отже, значно міцніші в дискусії з приводу «якості життя», яку марксистам нерідко нав'язують буржуазні ідеологи і від якої нам аж ніяк не варто ухилятися з тієї причини, що термін «якість життя» введений в обіг на Заході. У цьому терміні немає нічого, що б суперечило марксистському розумінню закономірностей розвитку соціалістичного суспільства. Наукова ж концепція якості життя, розроблена марксистами, сприятиме пропаганді переваг соціалізму.

У пропагандистській і контрпропагандистській роботі з методичного погляду важливо, щоб факти вишиковувалися в єдиний і цілісний логічний ряд, а не випадали з нього. Навряд чи правомірний підхід, коли у відповідь на той або інший довод «критиків» реального соціалізму наводяться одна за другою десятки цифр, запозичених з відповідних розділів довідника «Народное хозяйство СССР». Досить навести одну або кілька цифр — але таких, які у даному конкретному випадку є головними. Наприклад, для показу демократизму радянської виборчої системи одним з найвагоміших доводів, на наш погляд, служать дані про підзвітність і підконтрольність депутатів (скажімо, те, що з 1959 р. виборці відкликали близько 8 тис. депутатів, у тому числі понад 100 з Верховних Рад союзних і автономних республік, 12 — з Верховної Ради СРСР; що в ході виборів у місцеві Ради депутатами були прийняті до виконання 760 тис. наказів виборців тощо) ⁴⁹.

Історичний досвід КПРС надзвичайно багатий, він включає не лише практичну, але й теоретичну діяльність партії, що відбиває її керівну роль в радянському суспільстві. Особливе значення для ефективної критики антикомуністичних концепцій має аналіз розробки і втілення в життя партією основних принципів будівництва соціалізму і комунізму як єдиного за своєю суттю процесу.

Ю. К. М а л о в. Про деякі методологічні питання критики буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС.

Складна діалектика сучасного суспільного розвитку, що характеризується бурхливим прогресом усіх сторін соціально-економічного, полі-

⁴⁷ Правда, 1983, 18 июля.

⁴⁸ Hawker P., Ogilvy J., Schwartz R. Seven Tomorrows: Toward a Voluntary History. N. Y., 1982, p. 128.

⁴⁹ Денисов Г. Динамизм нашей демократии.— Аргументы и факты, 1984, № 3, с. 2.

тичного та духовного життя, постійно зростаючою активністю народних мас, породжує багато гострих проблем, від розв'язання яких залежить майбутнє всього людства. Це, зокрема, і такі: яким шляхом піде розвиток двох протилежних суспільних систем; які сили будуть визначати цей процес; яку роль покликані відіграти в ньому окремі класи. Їх партії тощо.

Відповідь на ці та інші актуальні питання намагається дати й буржуазна суспільна наука. При цьому її головні зусилля спрямовані головним чином на розробку апологетичних концепцій і теорій, що мають на меті увічнити існування капіталістичного ладу, ідеалізувати діяльність буржуазних правлячих партій, виправдати антинародний характер їх політики. Відкидаючи марксистсько-ленінський аналіз перспектив суспільного прогресу, адепти імперіалізму фальсифікують ідейні, політичні й організаційні основи діяльності комуністичних партій, поширюють брехливі версії про сутність і методи партійного керівництва соціалістичним суспільством.

Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, наші класові противники вчаться на своїх поразках, діють дедалі витонченіше⁵⁰. Не задовольняючись лобовими атаками проти керівної ролі партії, вони наполегливо шукають обхідні шляхи, щоб поставити під сумнів необхідність партійного керівництва соціалістичним суспільством, підірвати ідейні, політичні та організаційні основи діяльності Комуністичної партії. Все це вимагає ґрунтовного вивчення найбільш суттєвих тенденцій в «радянології», а також її концептуального арсеналу, викриття неспроможності вихідних методологічних посилок сучасних фальсифікаторів керівної ролі КПРС.

Взяти хоч би таке основоположне питання, як поняття партії. В нашій літературі, на жаль, далеко не завжди звертається увага на те, що в основі антикомуністичної фальсифікації проблеми керівної ролі ленінської партії лежать антинаукові, за своєю сутністю, крайньо утилітарні й суб'єктивні уявлення буржуазних ідеологів про соціальну природу, функції та призначення політичних партій. Свого часу В. І. Ленін підкреслював, що буржуазна наука неймовірно заплутала питання про державу, намагаючись приховати справжню класову сутність її, тісний зв'язок з інтересами пануючих у суспільстві політичних сил. Це зауваження однаковою мірою можна віднести й до такого суспільного явища, як сучасні партії.

Якщо оцінювати буржуазну літературу про політичні партії взагалі, то насамперед впадає в око її чітка ідеологічна спрямованість, що виявляється, з одного боку, в ідеалізації буржуазних і соціал-реформістських партій, в силкуванні видати їх діяльність за вірець, а з другого — у протиставленні їм революційних партій як нібито «примітивних», «фанатичних» та недемократичних. Вихідною позицією для буржуазних ідеологів є намагання розглядати політичні партії не з точки зору їх головної визначальної ознаки як відносно стабільного суспільного утворення, що є частиною класу або його прошарку і виражає їх корінні інтереси, керує ними в політичній боротьбі, а через призму суто зовнішніх похідних критеріїв функціонального, структурного та іншого порядку.

На сьогоднішній день у буржуазній політології немає єдиної думки щодо поняття «політична партія». В одному випадку це — «асоціація, створена в інтересах здійснення широких політичних цілей шляхом контролю та впливу на уряд» (Л. Канторі). В іншому — «всяка організація, що висуває кандидатів для виборів у законодавчі установи» (Ф. Рігс). У третьому — «будь-яка представлена на виборах політична група, що має офіційну назву і здатна провести своїх кандидатів на суспільні пости» (Дж. Сарторі). Більше того, такий різнобій фіксується на За-

⁵⁰ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 10.

ході як цілком природне й закономірне явище. Дж. Сарторі, наприклад, вважає повністю рівноцінними визначення партії і з точки зору її складу та дій, і з точки зору сфери діяльності та цілей, і з точки зору функцій та структури (або всього цього разом). Виправдані, твердить він, й будь-які інші підходи.

При цьому антикомуністи настирливо намагаються приписати власну теоретичну безпомічність і марксизмові-ленінізму, як це робить, наприклад, К. фон Бойме. Він заявляє, нібито «ніякої загальної теорії партій у марксизмі не існує»⁵¹.

Варто зауважити, що антинаукова сутність буржуазних теорій політичної партії не обмежується тільки абстрактними міркуваннями. Ці теорії є своєрідним методологічним плацдармом, з якого «радянологи» організують атаки на КПРС та її роль як політичного авангарду радянського суспільства.

Для більшості ідеологів буржуазії характерне, наприклад, заперечення самої необхідності політичного керівництва соціалістичним суспільством з боку партії. Досить типовими щодо цього є своєрідні міркування автора багатьох антикомуністичних видань П. Суїзі, який силкується пов'язати питання про політичне керівництво при соціалізмі не з об'єктивними умовами і потребами суспільного розвитку, а з суб'єктивними устремліннями комуністів до політичного панування. Головною причиною подібного явища Суїзі вважає відмінність політико-економічних основ діяльності правлячих сил у соціалістичному суспільстві порівняно з капіталістичним, коли ці сили, мовляв, втрачають таке джерело влади, як володіння власністю, і повинні добиватися контролю над суспільним життям шляхом зміцнення й розширення свого «панування» в політичній сфері.

У відповідності з подібними версіями антикомуністи настирливо проповідують ідеї відсторонення партії від справи розробки стратегічної лінії в розвитку суспільства, від визначення його пріоритетів, тобто від розв'язання найважливіших проблем соціалістичного і комуністичного будівництва. В одному випадку це робиться під приводом «піклування» про розширення демократії й забезпечення вільного розвитку суспільного життя, в іншому — нібито для вдосконалення функцій самої партії. Насправді ж антикомуністи добиваються «розчинення» партії в політичній системі та перетворення її у простого реєстратора процесів, що відбуваються в соціалістичному суспільстві.

У світлі історичного досвіду нашої та інших правлячих комуністичних партій особливо наочно виявляється той факт, що кожного разу, коли явні і приховані противники комуністів, прикриваючись лозунгами «лібералізації» або «демократизації» соціалізму, намагаються обмежити керівну роль марксистсько-ленінської партії, це незмінно загрожує рецидивами стихійності й анархії в соціально-економічному, політичному і духовному житті, відродженням антисоціалістичних і націоналістичних поглядів, веде до загострення суспільних суперечностей і навіть до прояву небезпечних деформацій соціалістичного ладу.

І, навпаки, коли партія неухильно підвищує рівень свого керівництва, чітко проводить вироблену політичну лінію, зміцнює зв'язки з масами, тоді успіхи соціалізму стають ще відчутнішими, повніше розкриваються закладені в ньому величезні творчі можливості й переваги.

Розробка генеральної перспективи розвитку суспільства, науково обгрунтованої політичної лінії та організація трудящих для її здійснення належать до головних функцій комуністичної партії в умовах соціалістичного ладу. Це зумовлено, з одного боку, її становищем і характером як партії правлячої, керівної і спрямовуючої сили будівництва соціалізму, а з другого — роллю самої політики у соціалістичному су-

⁵¹ Marxism, Communism and Western Society. A Comparative Encyclopedia. Ed. by Kernig C. D.— New York. 1973. vol. 6, p. 350.

спільстві, її впливом на матеріальне й духовне життя народу, її місцем у системі соціального управління.

Буржуазні ідеологи не хочуть зважати на реальну дійсність. Більше того, спонукувані класовою упередженістю, вони з усіх сил намагаються зобразити функцію політичного керівництва нашої партії як зовсім небувале явище суспільного життя, мало не винайдене самими комуністами. Наприклад, Р. Корнелл заявляє, що вони просто «привласнили» собі це право⁵².

У цих та інших подібних міркуваннях особливо наочно виявляється відверта тенденційність наших ідейних противників в оцінці політичної ролі Комуністичної партії, бо, коли мова заходить про діяльність буржуазних правлячих партій, то на перше місце серед виконуваних ними функцій ставиться саме функція керівництва політичним процесом. Отже, виходить, що для одних партій вона є виявом нормальної демократичної процедури, а для інших — показником пресловутого комуністичного «гегемонізму» і «тоталітаризму».

В даному випадку буржуазні ідеологи свідомо обходять той факт, що, подібно до інших функцій політичних партій, політичне керівництво має закономірну суспільну природу, зумовлену роллю партії як носія історичних прагнень певних соціальних сил. Цю функцію ніхто не «винайшов», а тим більше не «привласнив». Вона історично визріла в умовах розвитку класового суспільства, стала невід'ємною частиною діяльності сучасних політичних партій.

Таким чином, питання зовсім не в тому, визнавати чи не визнавати існування функції політичного керівництва, а в тому, який її реальний соціальний зміст в умовах протилежних суспільних систем, інтересам яких конкретних класів вона служить.

Буржуазні ідеологи уникають такої постановки питання. І це цілком зрозуміло, бо якщо з такої точки зору розглядати діяльність правлячих марксистсько-ленінських партій, то стають особливо помітними її вирішальні відмінності й переваги, що дають можливість говорити про партійне керівництво соціалістичним суспільством як про якісно новий тип політичного керівництва порівняно з практикою буржуазних та всіх інших непролетарських партій. Це дає свій вияв:

по-перше, у корінній зміні класового змісту керівної діяльності партії при соціалізмі, соціально-політичній спрямованості її зусиль як натхненника й організатора мас у боротьбі за побудову комунізму. Марксистсько-ленінській партії тому й належить керівна роль, що в її політиці відображаються об'єктивна сторона історичного процесу і корінні інтереси трудящих, нерозривно пов'язуються основні й перспективні цілі розвитку суспільства і сьогоденні його потреби;

по-друге, в подоланні споконвічного антагонізму між інтересами правлячої політичної еліти і більшості народу, у глибокій відповідності політики Комуністичної партії інтересам широких трудящих мас, бо саме це становить зміст і мету її діяльності в соціалістичному суспільстві;

по-третє, в комплексному, всеосяжному характері партійного керівництва. Як відомо, В. І. Ленін розглядав будівництво соціалізму і комунізму як комплексну проблему, що складається з вирішення взаємопов'язаних і взаємозумовлених економічних, соціально-політичних і виховних завдань. Саме партійне керівництво дає можливість забезпечити таку тісну ув'язку всіх сторін суспільного життя, збалансований, вивірений підхід до його розвитку, що становить важливу перевагу соціалістичного ладу;

по-четверте, у строго науковому характері партійного керівництва

⁵² The Soviet Political System. A Book of Readings. Ed. by Cornell R. Englewood Cliffs.— New Jersey, 1970, p. 4—5.

при соціалізмі, яке ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії, на глибокому проникненні в суть об'єктивних процесів і явищ;

по-п'яте, у тому, що однією з головних відмінностей політичного керівництва соціалістичним суспільством є широка участь робітничого класу, всіх трудящих у виробленні та здійсненні політичної лінії партії.

Інакше кажучи, тільки в умовах соціалізму функція політичного керівництва набуває справді загальнонародного змісту. І в цьому розумінні вона є дійсно унікальною, оскільки вперше в історії її мета — не збереження привілеїв меншості, а забезпечення розвитку соціалістичного суспільства в інтересах всіх його членів.

Багато зусиль витрачають буржуазні ідеологи для перекирчування класового характеру КПРС. Той факт, що в умовах розвинутого соціалізму ленінська партія стала в нашій країні політичним авангардом усього радянського народу, вже протягом двох десятиріч жваво дискутується на сторінках буржуазних видань, породжуючи все нові й нові здогадки і пророцтва. Проте їх головний мотив залишається незмінним: антикомуністи намагаються знайти у цьому факті підтвердження своєї давнішої концепції «депролетаризації» КПРС, її «сповзання» з класових позицій.

Розширення соціальної бази Комуністичної партії, перетворення її в партію всього народу аж ніяк не означає зміни її класової природи, відступу від марксизму-ленізму. Відомо, що справжня сутність політичних партій визначається їх тісним зв'язком з певними класовими силами. Про наявність цього зв'язку можуть свідчити чисельність партій, їх соціальний склад, ступінь підтримки з боку виборців тощо. Проте головним, що дає можливість судити про їх класову природу, є, за словами В. І. Леніна, те, «...що вони *роблять*, як вони діють, вирішуючи різні політичні питання, як вони *поводяться* в справах, що зачіпають життєві інтереси різних класів суспільства...»⁵³.

Риси всенародності Комуністичної партії на етапі зрілого соціалізму розвиваються на основі її класової пролетарської природи і спрямованості дій. Представляючи радянський народ у цілому, вона не тільки не набуває характеру надкласової або позакласової організації, а перетворюється в ще досконаліший інструмент проведення політики, що відображає інтереси робітничого класу.

Щоб «обґрунтувати» концепцію «депролетаризації» Комуністичної партії в сучасних умовах, «радянологи» нерідко використовують поширені у буржуазній соціології антинаукові уявлення про соціально-класовий поділ суспільства. Так, відомий західнонімецький антикомуніст Б. Майснер, визнаючи високу питому вагу робітників у складі КПРС, разом з тим заявляє, що, коли взяти інші критерії суспільного класу, наприклад, рід занять або рівень освіти, то виявиться, що провідні позиції в партії займають представники інтелігенції.

Не кажучи вже про те, що з допомогою подібних маніпуляцій взагалі можна довести все, що завгодно, тут є ще й інший підтекст. По-перше, буржуазні ідеологи хотіли б, вдаючись до таких теоретизувань, фактично звести питання про політичну сутність партії до чисто кількісного представництва в ній тих чи інших класів або соціальних груп. По-друге, вони намагаються надати видимість правдоподібності брехливій версії про «втрату» робітничим класом своєї провідної ролі в зв'язку з неухильним скороченням його чисельності в епоху НТР, звідки вже недалеко й до звинувачень у «застарілості» марксистсько-ленінського вчення про пролетарську партію нового типу і «невідповідність» його орієнтації на робітничий клас сучасній соціально-класовій структурі розвинутого соціалістичного суспільства.

⁵³ Ленін В. І. Політичні партії в Росії.— Повне зібр. творів, т. 21, с. 263.

Проте сподіванням антикомуністів на «усунення» робітничого класу та його авангарду з політичного життя протистоять реальні процеси, які відбуваються у СРСР в сучасних умовах. Вони свідчать, що, забезпечивши перемогу соціалізму, радянський робітничий клас і сьогодні залишається найчисленнішим класом нашого суспільства, зберігає її примножує властиві йому якості класу-творця, вирішальної сили всіх історичних звершень. Саме тому зміцнення і розширення зв'язків з робітничим класом КПРС розглядає як головну умову підвищення сили та дієздатності партійних рядів, успішного здійснення нею своєї керівної ролі.

Як бачимо, організовуючи атаки на теорію і практику партійного керівництва соціалістичним суспільством, наші противники націлюються насамперед на корінні, методологічні проблеми життя й діяльності марксистсько-ленінських партій, силкуються нав'язати своє фальсифіковане тлумачення цих проблем. Однак, як зазначав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, «у нас немає підстав займати оборонну позицію в жодному принциповому питанні»⁵⁴. Глибоке, справді наукове розкриття цілей і змісту керівної ролі Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму, яскравий показ якісних відмінностей її діяльності від політичної практики буржуазних правлячих партій будуть найкращою відповіддю на витончені ідеологічні підступи імперіалізму.

В. Ф. Шевченко. Методологічна неспроможність антикомуністичних фальсифікацій марксистсько-ленінських принципів партійного будівництва.

Аргументоване викриття фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про Комуністичну партію невіддільне від посилення уваги до методологічних аспектів сучасної ідеологічної боротьби. Це вимагає як спростування конкретних «концепцій» та різного роду безпідставних тверджень сучасних «хрестоносців», що ведуть похід проти наукового комунізму, так і показу неспроможності, облудності, а то й зловмисного характеру способів перекручення ними істини, глибокої помилковості методологічних засад фальсифікацій.

Успіх у викритті перекручень марксистсько-ленінського вчення про партію залежить, з одного боку, від наявності ґрунтовних теоретичних знань. Адже не можна аргументовано спростувати фальсифікації ленінських принципів партійного будівництва без глибокого знання сутності цих принципів, форм і методів їх реалізації. З другого боку, боротьба проти буржуазних ідеологів та опортуністів вимагає особливої уваги до її методологічних аспектів, глибини й послідовності в розумінні та використанні дослідником марксистсько-ленінських принципів і методів пізнання процесу виникнення, розвитку та зростання керівної ролі Комуністичної партії, «Світоглядна чіткість, ...методологічна дисципліна думки,— відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— неодмінна умова успішного розвитку суспільних наук»⁵⁵.

Сучасні події наочно демонструють ідейну спорідненість різних ворожих марксизму-ленізму течій. Відверту неправду, наклепи і ґрубі перекручення вони поєднують з витонченими фальсифікаціями марксистсько-ленінського вчення про Комуністичну партію.

Одним з найпоширеніших прийомів, до яких вдаються фальсифікатори, є спроби протиставити погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на пролетарську партію поглядам В. І. Леніна. Зокрема, поширюється тверджен-

⁵⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 48.

⁵⁵ Там же, с. 33.

ня, начебто К. Маркс і Ф. Енгельс не ставили своєю метою створення пролетарської партії, взагалі не розробляли вчення про партію, питань партійного будівництва.

Подібні прийоми розраховані на елементарну необізнаність. Адже багато своїх творів К. Маркс і Ф. Енгельс присвятили саме питанням партійного будівництва. В «Маніфесті Комуністичної партії», «Статуті Союзу комуністів» та багатьох інших працях⁵⁶ викладені найважливіші положення їх учення про пролетарську партію, які становлять єдине ціле. К. Маркс і Ф. Енгельс не залишили поза увагою жодного суттєвого аспекту цієї проблематики. Вони є засновниками партійного будівництва як науки про закономірності виникнення, розвитку і зростання керівної ролі Комуністичної партії в революційному русі, у будівництві соціалізму й комунізму, про її ідейні, політичні та організаційні основи, принципи, норми, форми і методи партійного життя, ідеологічної, політичної та організаторської роботи в масах, партійного керівництва соціальним та економічним розвитком, державними й громадськими організаціями.

Слід мати на увазі й те, що ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про революційну пролетарську партію формувалися в тісному зв'язку з безпосередньою боротьбою за її створення. Не всі думки і практичний досвід основоположників наукового комунізму повністю відображені в їх творах. Чимало ідей, що не були прямо зафіксовані К. Марксом і Ф. Енгельсом у виданнях чи рукописах, втілювалися в їх роботі по заснуванню й розвитку пролетарських партійних організацій, у характерних рисах та документах останніх. Невтомна діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса в «Союзі комуністів», який був «...хоча невеликою, але справді пролетарською партією...»⁵⁷, в I Інтернаціоналі була спрямована на створення і зміцнення в усіх країнах самостійних партій, озброєних теорією наукового комунізму.

Всі ці історичні факти не залишають каменя на камені від вигадок сучасних антикомуністів і опортуністів про те, що К. Маркс і Ф. Енгельс, мовляв, не вважали за необхідне створення самостійної партії пролетаріату і що в них не можна знайти «теорію партії».

У нових історичних умовах марксистське вчення про історичну місію робітничого класу та його комуністичного авангарду розвинув і збагатив В. І. Ленін. Висновки К. Маркса і Ф. Енгельса про пролетарську партію та її основні принципи, досвід діяльності створених ними перших пролетарських організацій були тим надбанням, «...з якого ми починали,— свідчив В. І. Ленін,— організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁵⁸.

Комуністична партія є партією нового типу, яка докорінно відрізняється від реформістських партій II Інтернаціоналу, різних сектантських угруповань. Вона є спадкоємницею і продовжувачем великої справи К. Маркса і Ф. Енгельса, очолюваних ними «Союзу комуністів» та I Інтернаціоналу.

Виходячи з розроблених К. Марксом і Ф. Енгельсом основ, В. І. Ленін створив струнку вчення про партію нового типу — Комуністичну партію, як авангард пролетаріату, його передовий, свідомий, організований загін, найвищу форму суспільно-політичної організації. Марксизм-ленінізм — єдина, цілісна теорія.

Намагаючись поставити під сумнів марксистсько-ленінські принципи партійного будівництва, буржуазні ідеологи, політичні діячі, опортуністи широко застосовують такий прийом, як заперечення об'єктивного

⁵⁶ Тільки в нещодавно виданому збірнику «Маркс К. и Энгельс Ф. О принципах партийного строительства» (М., 1983.— 351 с.) вміщено більше як 170 їх творів з відповідної тематики.

⁵⁷ Ленін В. І. Август Бебель.— Повне збір. творів, т. 23, с. 351.

⁵⁸ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Там же, т. 11, с. 121.

характеру тих чи інших положень учення про комуністичну партію, безпідставно підмінюючи їх при цьому «теоретичними» конструкціями, пов'язаними з практикою буржуазних партій, політичних систем капіталістичних держав*. Прикладом подібного, глибоко помилкового з методологічної точки зору прийому є намагання сучасних антикомуністів підмінити корінне ленінське положення партійного будівництва — про керівну роль Комуністичної партії — ідейками «політичного плюралізму».

В останні роки з антикомуністичних видань, з яких майже жодне не обходилося й не обходиться без положень про необхідність «політичного плюралізму» в соціалістичних країнах, ці «ідеї» перекочували до офіційних доктрин буржуазних урядів, насамперед США. На практиці за допомогою такого прийому пропагується буржуазний політичний лад, «плюралізм» якого відображає наявність ворожих один одному класів у капіталістичному суспільстві, соціальних суперечностей між ними і маскує диктатуру монополій. Ідейки «плюралізму» використовуються як прикриття і свого роду «теоретична» основа підривних дій проти соціалізму, як альтернатива соціалістичного розвитку. Маскуючись фальшивими гаслами «демократизації», «гуманізації», «лібералізації», останнім часом — «дифузії», тобто розосередження влади в соціалістичних країнах, наші вороги прагнуть створити всередині цих країн політичні угруповання, які б вели боротьбу за владу. Контрреволюціонерів влаштовувало б будь-яке зміщення політичної влади — чи «вліво», чи «вправо», аби тільки вирвати її з рук комуністичної партії, усунути останню від керівництва суспільством. Це створило б умови для неминучої реставрації капіталізму. Відомі й факти, коли відступ від принципів марксистсько-ленінського вчення про партію призводив до тяжких наслідків — виникнення кризових ситуацій та послаблення революційних партій.

КПРС, справжні марксистсько-ленінці в усьому світі виходять з того, що керівна роль комуністичної партії зумовлюється об'єктивними факторами суспільного життя, становищем партії як авангарду робітничого класу, що виконує всесвітньо-історичну місію головної рушійної сили у боротьбі за комунізм. Положення про керівну роль комуністичної партії відображають об'єктивні закономірності розвитку та соціальну структуру соціалістичних країн, їх комуністичних авангардів і не можуть бути підмінені різного роду вигадками, взятими з практики буржуазних партій.

Ще одним прийомом, тісно пов'язаним з вищерозглянутими облудними методами буржуазних і опортуністичних фальсифікаторів, є їх намагання дискредитувати, зруйнувати понятійний апарат партійного будівництва, нав'язати свої, фальшиві визначення тих чи інших явищ або ж принаймні прищепити різного роду упередження щодо марксистсько-ленінських категорій цієї науки, перекрутити їх зміст. І це не випадково. Адже наукова термінологія є основною формою акумулювання підсумків обгрунтованого, достовірного вивчення суспільних явищ. В. І. Ленін у «Філософських зошитах» відмічав: «...Питання не про те, чи є рух, а про те, як його виразити в логіці понять»⁵⁹.

* Іноді такий прийом фальсифікаторів деякі дослідники кваліфікують як метод екстраполяції. З такою невинуватою високою оцінкою методів антикомуністів навряд чи можна погодитися. Адже науковий метод екстраполяції полягає в тому, що висновки й оцінки, одержані в результаті науково обгрунтованого, достовірного вивчення одного явища поширюються на інше, аналогічне явище, яке перебуває в однакових умовах і тісно пов'язане з першим. Комуністична партія і політична система соціалістичних країн не аналогічні буржуазним партіям і політичним системам, діють не в однакових умовах, відображають різну соціальну сутність. До того ж методи вивчення антикомуністами буржуазних політичних партій і систем аж ніяк не дають достовірного знання про ці суспільні інститути.

⁵⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 213.

Намагаючись зруйнувати логіку марксистсько-ленінських понять при розгляді, наприклад, ленінських принципів членства в партії, складу КПРС, фальсифікатори широко використовують і прямо нав'язують громадськості терміни «еліта», «елітарний» та ін. Тим самим вони намагаються посіяти сумніви в правильності відповідних теоретичних положень, довести обмежений характер складу нашої партії, відсутність у неї зв'язків з народом тощо. Подібні трактування використовуються ними для того, щоб обгрунтувати необхідність відмови від марксистсько-ленінських принципів членства в партії.

Іншим прикладом застосування цього стандартного прийому є спроби фальсифікаторів нав'язати власні суб'єктивістсько-тенденційні оцінки діяльності окремих осіб, різного роду довільні, такі, що не випливають з аналізу процесу реалізації ленінських принципів партійного будівництва, положення і підмінити ними науково обгрунтовані визначення, тих чи інших явищ або періодів історії КПРС. Цим самим заперечується той факт, що категорії і поняття в партійному будівництві, в історії КПРС мають об'єктивний характер, відображають закономірності функціонування партії та соціалістичного суспільства, розвиток яких — від періоду до періоду, від етапу до етапу — йде по висхідній лінії, являє собою єдиний закономірний процес, що відбувається на глибинних засадах науковості й наступності в теорії, політиці, ідеологічній і організаторській роботі КПРС.

До речі, фальсифікатори намагаються нав'язати й свої визначення власної діяльності. З цією метою сукупність своїх «досліджень» і видань, заповнених перекрученнями, фальсифікатори охрещують наукоподібними благозвучними поняттями типу «марксологія», «ленінологія», «радянологія» тощо.

Силкуючись довести, що демократичний централізм, як й інші принципи партійного будівництва застаріли і не відповідають нинішнім умовам, антикомуністи всіляко спекулюють на ході й наслідках сучасної науково-технічної революції. Так, вони роблять неправомірний висновок про те, що ці принципи вже не відповідають досягнутому рівню розвитку продуктивних сил. Принцип демократичного централізму, за твердженнями фальсифікаторів, це — атрибут якоїсь вигаданої ними «механічної моделі партії», для якої характерним є підпорядкування нижчих органів вищим і загальнообов'язкова дисципліна, що начебто відповідало початковим стадіям промислового розвитку XIX — початку XX ст., коли все суспільство являло собою «найпростіший механізм».

Пропонується висмоктана з пальця так звана «кібернетична модель» партії. Внутріпартійні відносини в ній на противагу «механічним» зв'язкам «по вертикалі», під якими фальсифікатори розуміють дисципліну, підпорядкованість партійних організацій центральним органам, будуються «по горизонталі», з троцькістською «необмеженою» демократією, нескінченними дискусіями, свободою фракцій та угруповань, з правом меншості не підкорятися більшості. І все це — на ґрунті відмови від «офіційної ідеології» — марксизму-ленізму. По суті йдеться про ліквідацію комуністичної партії як єдиної бойової організації і перетворення її на дискусійний клуб, конгломерат груп, не зв'язаних між собою ні спільністю теоретичної бази, ні єдністю організації. Характерно, що в народній Польщі ідеї про «горизонтальні зв'язки» у формі так званих «горизонтальних структур» ворожі соціалістичні сили намагалися використати для розвалу ПОРП.

Так у своєрідному технократичному варіанті повторюються прийоми всіх противників соціалізму, для яких кожний новий етап у суспільному розвитку, кожна нова обставина завжди були жаданими приводами для того, щоб поставити під сумнів самі основи марксизму-ленізму й вимагати його перегляду, не має значення у зв'язку з чим це робить-

ся — з початком широкого використання електрики на рубежі XIX—XX ст. чи з розгортанням нинішньої науково-технічної революції. Марксистсько-ленінські принципи партійного будівництва для антикомуністів завжди були «застарілими», навіть коли вони тільки з'явилися на світ.

Марксизм-ленінізм — могутня творча теорія, основоположники якої відкрили закони історичного розвитку, що визначають невідворотність загибелі капіталізму, його приреченість перед неминучою пролетарською революцією, вказують шляхи побудови та загальні риси соціалізму й комунізму. Саме в умовах двох суспільних формацій, досліджених К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним, — капіталізму та соціалізму — існує сучасне людство. Використання тих чи інших технологічних нововведень само по собі не може скасувати відкритих основоположниками наукового комунізму закономірностей суспільного розвитку взагалі, функціонування комуністичної партії зокрема. Будь-які спроби вивести принципи її побудови та діяльності безпосередньо з рівня розвитку продуктивних сил переконливо спростовуються історичними фактами; ці принципи визначаються природою класу, інтереси якого партія представляє, його характером.

Саме цим керувався В. І. Ленін при створенні пролетарської партії нового типу на початку XX ст., в умовах відмінного від попередніх етапів рівня розвитку продуктивних сил. Демократичний централізм був головним принципом діяльності компартій в усі періоди історичного розвитку. Суворе дотримання його вимог — запорука успішного виконання ними своєї історичної місії і нині.

Характерним для багатьох противників наукового комунізму є заперечення інтернаціонального характеру ленінських принципів партійного будівництва. Фальсифікатори виступають проти марксизму-ленінізму як цілісної теорії, оголошують його принципи локальними, обмеженими кордонами тих країн, де працювали його класики. Так, значення праць К. Маркса і Ф. Енгельса вони обмежують Німеччиною або Англією, В. І. Леніна — кордонами Росії.

Ленінські принципи партійного будівництва мають інтернаціональний характер тому, що вони відображають загальні закономірності побудови й діяльності комуністичних і робітничих партій, зумовлені їх природою як авангарду інтернаціонального за своєю сутністю робітничого класу, єдиними цілями і завданнями, що випливають з єдиних цілей і завдань робітників усього світу.

Звичайно, кожна комуністична партія застосовує ленінські принципи творчо, враховуючи конкретні соціально-економічні умови, певну національну специфіку. Звідси й деякі відмінності у формах і методах їх роботи. Однак при всьому цьому основоположні принципи будови й діяльності компартій — єдині.

Таким чином, весь хід суспільного розвитку переконливо показує методологічну неспроможність буржуазних та опортуністичних фальсифікацій марксистсько-ленінського вчення про комуністичну партію. Заперечення об'єктивної зумовленості ленінських принципів, підміна діалектики метафізикою при аналізі ходу й наслідків сучасної науково-технічної революції, її впливу на діяльність пролетарських партій, націоналізм, грубі наклепи і перекручення — всі ці та інші методи, застосовувані противниками наукового комунізму, не витримують зіткнень з правдою життя. «Пролетаріат, — писав В. І. Ленін, — діятиме не наклепами, а словом істини»⁶⁰. Наукові істини марксизму-ленінізму, багатий досвід КПРС, інших братніх партій — найкращі аргументи у боротьбі проти ідейних слуг капіталу, їх спроб фальсифікувати всеперемагаюче вчення Маркса, Енгельса, Леніна.

⁶⁰ Ленін В. І. Подяка князеві Г. Є. Львову. — Повне зібр. творів, т. 34, с. 20.

Є. Я. Віттенберг. Проблеми боротьби проти буржуазних фальсифікацій курсу КПРС на підвищення ролі робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Діяльність КПРС, спрямована на підвищення провідної ролі робітничого класу в умовах зрілого соціалізму, є важливим фактором, який забезпечує успішне просування СРСР до комунізму. Саме тому вона займає одне з центральних місць в сучасній ідеологічній боротьбі.

Спроби ворогів соціалізму підірвати єдність Комуністичної партії і робітничого класу, посіяти між ними насіння ворожнечі й недовіря особливо активізувалися у зв'язку з подіями в Польщі. Вдаючись до різного роду спекуляцій навколо проблеми оживлення контрреволюції в ПНР, «радянологи» намагалися виявити та всіляко роздути «конфлікт між робітниками і правлячими комуністичними партіями»⁶¹, знайти його не лише в польському суспільстві, а й в інших країнах соціалістичної співдружності, насамперед в СРСР.

Виходячи з своїх антисоціалістичних та антирадянських цілей, буржуазні суспільствознавці тільки з початку 80-х років випустили щонайменше 30 великих за обсягом праць, у яких перекручуються і спотворюються взаємовідносини КПРС і робітничого класу СРСР. Фальсифікація курсу партії на підвищення його ролі в усіх сферах суспільного життя Країни Рад здійснюється в сучасній «радянології» по таких основних напрямках:

— намагання подати цілісне марксистсько-ленінське вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату у вигляді окремих ідей, що суперечать одна одній, протиставити ленінізм марксизмові в питанні про роль робітничого класу та його партії після перемоги соціалістичної революції;

— перекручення марксистсько-ленінської концепції зростання провідної ролі робітничого класу в будівництві соціалізму і комунізму, поширення міфу про її «невідповідність» історичній практиці, насамперед в умовах науково-технічної революції. Буржуазні суспільствознавці намагаються звинуватити класиків марксизму-ленінізму, а слід за ними і правлячі комуністичні партії, які висувають положення про зростання провідної ролі робітничого класу в комуністичному будівництві, в тому, що вони, мовляв, «заплутались у лабіринтах діалектики», оскільки це положення нібито несумісне з концепцією поступового зникнення класів у ході будівництва комунізму;

— огульне заперечення багатогранної діяльності КПРС по підвищенню ролі робітничого класу в сфері економіки шляхом поширення злісних інсинуацій «про експлуатацію робітників в СРСР». Фальсифікуючи суть активної боротьби за зміцнення трудової дисципліни, «радянологи» заявляють, ніби КПРС забула заповіти класиків марксизму-ленінізму про подолання відчуження в сфері праці за соціалізму;

— фальсифікація головної економічної мети КПРС — підвищення добробуту робітничого класу, всього радянського народу — шляхом поширення антирадянських вигадок про те, що партія, мовляв, дбає про розвиток економіки не в ім'я зростання життєвого рівня трудящих, а для «здійснення надамбіційних зовнішньополітичних цілей», «досягнення воєнної переваги»;

— трактування факту переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну як показника втрати робітничим класом і в теорії й на практиці провідних позицій в органах державної влади;

— спотворення ролі профспілок у радянському суспільстві шляхом поширення тверджень про те, що вони нібито в СРСР є «придатком партійного апарату» й зовсім «безправні», що партія «позбавила їх можливості захищати інтереси робітників»;

⁶¹ Problems of Communism, 1981, Septemb.—Octob., p. 40.

— перекучення діяльності КПРС, спрямованої на формування та підвищення політичної культури радянського робітничого класу.

Вже цей перелік деяких основних напрямів «радянологічних» фальсифікацій дає уявлення про масштаби ідеологічних диверсій проти робітничого класу СРСР, ленінської партії. В зв'язку з цим необхідно констатувати, що радянські вчені проводять велику і плідну роботу, викриваючи наукову неспроможність її антирадянську спрямованість буржуазних та ревізіоністських трактувань політики КПРС щодо робітничого класу. За нашими підрахунками, з початку 70-х років було опубліковано понад 150 праць, які тією чи іншою мірою стосуються цієї теми. Такі, наприклад, міста, як Москва, Ленінград, Київ, Мінськ, Харків та Свердловськ, стали центрами, де полеміка щодо поглядів буржуазних ідеологів з багатьох питань сучасної політики Комуністичної партії ведеться систематично.

Вагомий вклад у боротьбу проти фальсифікаторів марксистсько-ленінського вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату, його роль на різних етапах її здійснення вносять учені соціалістичних країн — Болгарії, Чехословаччини, НДР. Важливо підкреслити, що в останньому десятиріччі досить інтенсивно йде процес об'єднання творчих зусиль вчених держав соціалізму в боротьбі проти різноманітних фальсифікаторів марксистсько-ленінської теорії. Особливий інтерес у цьому плані становить, серед ряду інших праць, колективна монографія вчених Болгарії, Угорщини, НДР, Монголії, Польщі, СРСР і Чехословаччини, що вийшла в Москві наприкінці 70-х років ⁶².

Протягом останнього десятиріччя видано кілька монографій, в яких історики КПРС, спеціалісти в галузі наукового комунізму й економісти розглядають у критичному плані буржуазні та ревізіоністські концепції, що у викривленому світлі подають роль радянського робітничого класу в окремих сферах життя розвинутого соціалістичного суспільства і систему його взаємовідносин з КПРС.

Досить цікавою й корисною з цієї точки зору є монографія Ю. К. Малова ⁶³. Піддаючи переконливій критиці концепцію, згідно з якою робітничий клас не потребує в умовах НТР керівництва з боку КПРС, автор аргументовано відбиває ворожі випадки проти різних аспектів її соціальної політики. У праці А. О. Іглицького ⁶⁴ позитивним є те, що в ній розкривається методологічна неспроможність буржуазних і ревізіоністських поглядів на роль науки й техніки в суспільному розвитку, їхніх трактувань впливу НТР на становище і роль робітничого класу в суспільстві зрілого соціалізму. У праці М. В. Романовського ⁶⁵ переконливо спростовуються буржуазні нападки на різноманітні аспекти політики КПРС щодо робітничого класу, висвітлюється її багатогранна діяльність, спрямована на підвищення соціального авторитету провідного класу радянського суспільства. Змістовною в цьому плані є й книга Д. І. Кундюбі, в якій всебічно аналізуються спроби «радянологів» дискредитувати соціальну програму КПРС, викриваються їх твердження про «недемократичний характер» радянської політичної системи, пасивність робітників СРСР тощо ⁶⁶.

Викриттю антикомуністичних трактувань соціально-політичної ролі робітничого класу значне місце приділено в монографії А. О. Сазоно-

⁶² Единство рабочего класса и идеологическая борьба. — М., 1979, 295 с.

⁶³ Малов Ю. К. Критика буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинского учения о руководящей роли Коммунистической партии в социалистическом обществе. — М., 1983, 310 с.

⁶⁴ Иглицкий А. А. Советский рабочий класс в условиях научно-технической революции: Критика буржуазно-реформистских концепций. — М., 1978, 124 с.

⁶⁵ Романовский Н. В. Критика фальсификаций руководящей роли КПСС в обществе развитого социализма. — М., 1981, 92 с.

⁶⁶ Кундуба Д. И. Правда жизни против домыслов фальсификаторов. — К., 1979, 167 с.

ва⁶⁷. Позитивною рисою праці В. Л. Савельєва⁶⁸ є те, що її автор успішно полемізує з буржуазними вченими в складних методологічних питаннях, прагне викрити гносеологічні корені «радянологічних» трактувань діяльності КПРС щодо розвитку соціалістичної демократії, підвищення соціально-політичної активності робітничого класу й усіх трудящих. Важливо підкреслити, що в кращих публікаціях не лише дається аргументована критика «радянологічних» концепцій, а й, у процесі полеміки з ідеологічним противником, здійснюється позитивний аналіз окремих проблем, на недостатній розробці яких спекулюють буржуазні дослідники.

Протягом останніх десятиріч значно зріс теоретичний рівень праць радянських дослідників. Це виявляється і в більш аргументованій критиці «радянології», й у прагненні викривати гносеологічні корені буржуазних теорій, і в розширенні джерельної бази досліджень, і в кращому знанні буржуазних та ревізіоністських опонентів, їх світоглядних і класових позицій.

Вищезгадані досягнення в справі викриття «радянологічних» вигадок щодо становища і ролі робітничого класу в СРСР створюють надійну основу для дальшого розгортання боротьби проти фальсифікаторів теорії та практики зрілого соціалістичного суспільства. Назрілою, на наш погляд, є потреба у фундаментальних монографічних дослідженнях, в яких би з урахуванням досягнутого було дано науковий аналіз буржуазної та ревізіоністської історіографії, присвяченої різноманітним аспектам політики КПРС щодо робітничого класу СРСР на тому чи іншому історичному етапі або окремим питанням історії Радянської держави.

З поля зору радянських учених практично випадає критика буржуазних і ревізіоністських концепцій з ряду важливих проблем. Такі питання ідеологічної боротьби, як взаємовідносини КПРС і профспілок, турбота партії про зростання загальноосвітнього і культурного рівня робітничого класу не дістали поки що належного висвітлення в нашій літературі. Існує необхідність у створенні праць, спрямованих на викриття фальсифікації діяльності КПРС у справі розвитку соціалістичного змагання, залучення робітничого класу до управління виробництвом, підвищення його трудової та соціально-політичної активності, піднесення політичної культури трудящих тощо. Немає сумніву в тому, що такі дослідження відіграли б важливу роль у викритті ідейно-теоретичних позицій наших ідеологічних противників і подали б неоціненну допомогу в повсякденній роботі багатомільйонної армії викладачів суспільних наук та пропагандистів.

На нашу думку, не всі резерви використано і в справі забезпечення наступальності наукових праць радянських вчених. Її підвищенню могло б, зокрема, сприяти здійснення в них порівняльного аналізу політики КПРС і буржуазних партій щодо робітничого класу своїх країн. Такі дослідження дали б можливість показати читачеві їх корінну відмінність у даному питанні. Це могли б бути праці, які розкривали б протилежність підходу КПРС і буржуазних партій до питань зайнятості, добробуту, участі робітників в управлінні справами держави і суспільства, підвищення їх культури, соціально-політичної активності тощо, тобто показували б переваги соціалізму в усіх сферах суспільного життя.

Звичайно, є й інші проблеми загального плану, розв'язання яких допоможе підняти рівень усієї нашої контрпропагандистської роботи.

⁶⁷ Сазонов А. А. Критика буржуазных фальсификаций внутренней и внешней политики КПСС.— К., 1981, 192 с.

⁶⁸ Савельев В. Л. «Советология» в лабиринте лжетеорий (Критика буржуазных фальсификаций руководства КПСС развитием социалистической демократии).— К., 1982, 167 с.

Це, зокрема, і питання підготовки спеціалістів по боротьбі з буржуазною ідеологією, і завдання координації критики наших ідеологічних противників як у Радянському Союзі, так і в масштабах усієї соціалістичної співдружності.

І. С. Хміль. До критики буржуазної концепції «тоталітаризму».

Не буде перебільшенням твердження про те, що ідеологи імперіалізму і буржуазна пропаганда в своєму тлумаченні «тоталітаризму» здійснили одну з найбезсоромніших і підлих підробок нашого часу. Суть її полягає в тому, що тоталітаризм, який виражає соціально-політичний зміст імперіалістичних режимів фашистського типу, приписується соціалізму. Це робиться з метою перенести ненависть народів до фашизму за «звичайною аналогією» на комунізм. Щоб надати цій фальшивій аналогії більшої ймовірності, ідейні зброєносці імперіалізму доклали немалих зусиль і протягом десятиріччя створили цілі бібліотечні фонди фальсифікацій, нав'язуючи буржуазному обивателю стереотип «комуністичного тоталітаризму».

Останнім часом антирадянські й антикомуністичні фабрикації, що вважалися раніше «приватною справою» «радянологів», увійшли до арсеналу «публічної дипломатії» адміністрації США, а концепція «тоталітаризму» стала одним з найотруйніших її засобів. Зокрема, на кожній сесії ООН, її Генеральній Асамблеї, засіданнях Комісії у правах людини та інших органів представники США роблять заяви, які так і називають — «про радянський тоталітаризм».

В яких же вимірах намагаються зобразити буржуазні ідеологи тоталітаризм як суспільне явище? За їх визначеннями (наприклад, Ед. Сміта й А. Зухера), тоталітаризм — це «правління, при якому диктатор чи олігархія здійснюють повний контроль над усіма аспектами... індивідуальної або групової діяльності за допомогою таких засобів, як монополізація влади в руках однієї офіційної партії, регламентація промисловості, використання примусової праці..., інтенсивна урядова пропаганда, секретна поліція і концентраційні табори»⁶⁹. За іншими з претензією на «академізм» визначеннями (К. Фрідріх, З. Бжезінський), тоталітаризм — це офіційна ідеологія, яка являє собою систему переконань, призначену давати натхнення суспільству; або ще — унітарна партія, що діє як організований кістяк суспільства (руху) і становить політичну еліту, яка склалася ієрархічно і має широкі обов'язки; або — державна монополія на поліцію, засоби комунікації та озброєння; або — сильно централізований контроль над економікою⁷⁰.

Під ці визначення буржуазні ідеологи підводять як якийсь «спільний знаменник» розгромлені в другій світовій війні нацистський режим у Німеччині і фашистський — в Італії, нині існуючий режим апартеїду в Південній Африці, а також різні варіанти немарксистського, зокрема так званого африканського, «соціалізму». Проте першим у цьому ряду «радикальних ідеологій і практик» кожного разу ставиться реальний соціалізм, що являє собою втілення в життя теорії марксизму-ленінізму. І в цьому вороги наукового соціалізму вбачають смисл своїх фальшивих констатуючих.

Щоб предметно викривати ці злісні тенденційні спроби, необхідно, насамперед, показувати, що буржуазні тлумачення, обмежені сферою політичних систем, позбавлені смислу. В них обминається те, що визначає характер суспільного ладу, — його спосіб виробництва, залежність політичної системи держави від характеру власності на засоби вироб-

⁶⁹ Smith E., Zurcher A. Dictionary of American Politics.— New York, 1968, p. 370.

⁷⁰ Friedrich C., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy.— New York, 1966, p. 73.

ництва, принципова відмінність у класовому змісті зовні схожих політичних форм у різних соціально-економічних системах. Потрібно протиставляти наклепам імперіалістичної пропаганди правду про соціалістичну демократію, розкривати глибоку життєвість і гуманізм нашої, марксистсько-ленінської ідеології, її ідеалів та принципів. Важливо підкреслювати велич нашої партії, її високу історичну місію, величезну роль як у житті радянського народу, так і в боротьбі за мир та соціальний прогрес у всьому світі.

В цьому плані радянські суспільствознавці, у тому числі історики, багато зробили й роблять, даючи гідну відсіч намаганням ідеологів і політиків імперіалізму кинути тінь тоталітаризму на СРСР, на соціалізм.

Проте цього ще недостатньо для викриття диверсійного характеру буржуазних маніпуляцій з тоталітаризмом. Особливо це відчутно при безпосередньому зіткненні з ідейно-політичними противниками. Авторів цих рядків не раз доводилося стикатися з ними, представляючи Українську РСР у Третьому комітеті Генеральної Асамблеї ООН та в Комісії ООН у правах людини. Одним з питань, що розглядаються в цих органах, є заходи проти відродження нацизму й фашизму, винесені на порядок денний соціалістичними країнами. Саме при обговоренні цього питання представники імперіалізму намагаються довести, нібито «нацизм і фашизм не є єдиними формами вияву тоталітаризму». Останнє положення було покладено в основу проекту резолюції, висунутого делегацією США на 40-й сесії Комісії ООН у правах людини, на протиправу проекту делегації Української РСР та 15 інших держав — членів Комісії.

Зрештою, в результаті гострої боротьби американська делегація змушена була зняти свій проект. Комісія схвалила нашу резолюцію. При її складанні делегація Української РСР виходила з етимологічного змісту, який буржуазні автори вкладають у поняття «тоталітаризм» («органічна колективність», «колективна цілісність»). За твердженням американця А. Грегора, «для класичного марксизму і ленінізму... такою органічною колективністю є клас, для націонал-соціалізму — раса, для апартеїду — фольк і для фашизму та африканського соціалізму — нація і «етнархічна громада»⁷¹.

Представники соціалістичних країн послідовно викривають недолугі спроби буржуазної дипломатії розмити поняття «тоталітаризм», приписати «тоталітарні» прагнення робітничому класові. Водночас вони показують, що штучне створення спільностей на расовій, націоналістичній чи імперіалістичній основі — це вияв найреакційнішої політики. Разючим свідченням цьому є самі Сполучені Штати. Що мається на увазі?

До якої б ганебної акції Вашингтон не вдавався, його політики і пропаганда цинічно виправдовують їх «національними», «життєвими інтересами» США. Однак у самих Штатах є певні верстви населення, що підтримують дії, до яких вдається Вашингтон під таким прикриттям. Це — корпоративна Америка. Вона охоплює, насамперед, представників «великого бізнесу», а також тих, кого федеральна податкова служба називає «вищими володарями багатства». Але не тільки їх. «Інкорпорованою» стала й значна частина середніх американців. Певний час коло власників корпоративних акцій залишалося замкнутим, включаючи лише тих, хто справді володів капіталом. Однак із середини 50-х років у США почалося масове рекрутування держателів акцій з метою «демократизації капіталу» й перетворення капіталізму в «народний». У Сполучених Штатах було створено розгалужену мережу «інвестиційних

⁷¹ Gregor A. Contemporary Radical Ideologies: Totalitarian Thought in the Twentieth Century.— New York, 1968, p. 326—327.

клубів», що поширювали акції в будь-якому наборі та обсязі. І справа мала успіх, хоч і не такий, на який розраховували. На 1970 р. кількість держателів корпоративних акцій зросла порівняно з 1956 р. у 3,6 раза. Це зовсім не означало «роззосередження» багатства і влади американської еліти. Дивіденди, якими було облагодіяно нових акціонерів, зростали за рахунок інтенсивної експансії американських корпорацій спочатку в Західній Європі, а потім у країнах, що визволилися від колоніального гніту.

Чи велику роль відігравали нові акціонери з фінансової точки зору — з точки зору мобілізації коштів для інвестицій? Очевидно, ні. Проте прилучення їх до «співволодіння» корпораціями надзвичайно багато значило з точки зору ідеологічної і, зрештою, політичної. «Інкорпорованими» виявилися не стільки грошові заощадження мас, скільки їх душі. Американці, перетворені на акціонерів, стали пов'язувати всі свої життєві бажання і надії зі «своїми» корпораціями, їх становищем, дивідендами. В результаті склалася соціальна спільність, що цілком поділяє корпоративну ідеологію і практику. Концепція «життєвих інтересів» дістала в особі держателів корпоративних акцій масову соціальну підтримку. Спираючись на них, корпорації забезпечують обрання угодних їм політиків на державні пости і використовують державу, її апарат насильства і військову силу як проти інших народів, так і проти більшості суспільства у своїй власній країні.

У США склалося становище, схоже на те, що нині має місце на Півдні Африки та в Ізраїлі. Так, Південна Африка перебуває під владою білої меншості, в Ізраїлі зведено в культ «обрану націю», а у США — корпоративну меншість. Різниця лише в тому, що визначальною основою спільності у південноафриканських расистів є належність до білої раси, у ізраїльських сіоністів — до «єврейської нації», а у американських гегемоністів — до корпоративного світу. Але в кожному разі спільність складається з метою забезпечення привілеїв за рахунок панування як над суспільством у своїх країнах, так і над іншими народами.

Є у цієї схожості й історичні прецеденти. Це — колишній фашистський режим в Італії і нацистський — у Німеччині. Вони характеризувалися спільністю, що склалася з метою встановлення імперіалістичного панування над іншими народами і забезпечення за їх рахунок привілеїв в одному випадку за нацією, а в другому — за расою.

Отже, якщо розкривати формулу Вашингтона, що «нацизм і фашизм не є єдиними формами вияву тоталітаризму», то самі собою напрошуються такі сучасні його форми, як тоталітарний режим апартеїду в ПАР, сіоністський тоталітаризм в Ізраїлі і корпоративний тоталітаризм у США. Визначальним елементом тоталітаризму в будь-якій з цих форм є поневолення, експлуатація і пригноблення аж до геноциду інших расових, національних, етнічних груп населення та цілих народів.

Тоталітаризм несумісний з самою природою робітничого класу, а, отже, і його партій, з соціалізмом як науковою теорією. Буржуазні ідеологи й політики намагаються приписати соціалістичним країнам те, що притаманне природі самого імперіалізму, і особливо тоді, коли його панування опиняється під загрозою.

Ю. І. Шаповал. Проблема зростання керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві в ідейній боротьбі.

Неухильне зростання керівної ролі марксистсько-ленінської партії — закономірність, що має силу на всіх етапах її діяльності. Проте найбільш повно ця закономірність виявляється в умовах розвинутого соціалізму. «Роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства неу-

хильно зростає». — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП»⁷².

Шляхи вдосконалення керівної діяльності партії в сучасних умовах конкретизовано у рішеннях XXVI з'їзду КПРС, грудневого (1983 р.), лютого та квітневого (1984 р.) Пленумів її ЦК. Рішення цих історичних форумів ще раз переконливо довели, що підвищення керівної, мобілізуючої ролі Комуністичної партії — це не абстрактне поняття, а вияв самого життя, всієї нашої повсякденної практики.

Інакше оцінює цей процес буржуазна історіографія. І представники «старої школи» в «радянології», які при аналізі радянської політичної системи додержуються відверто антикомуністичної «тоталітарної моделі» соціалізму, і прибічники « нової школи », які силкуються висвітлювати політичні процеси у радянському суспільстві й полемізувати з марксизмом-ленінізмом з позиції буржуазного об'єктивізму, докладають максимум зусиль, щоб зобразити процес зростання керівної ролі КПРС у спотвореному, перекошеному вигляді.

Насамперед буржуазна історіографія намагається довести, ніби в сучасних умовах Комуністична партія втратила здатність здійснювати керівну роль, успішно втілювати в життя свою політику. Цей, так би мовити, головний «мотив» усієї фальсифікаторської літератури особливо чітко простежується у буржуазних виданнях кінця 70-х — початку 80-х років, коли правлячі кола імперіалістичних держав різко посилили антирадянську, антисоціалістичну пропаганду. Ідеологи антикомунізму твердять, ніби з перших же днів свого існування КПРС діяла всупереч об'єктивним законам суспільного розвитку, та її саме становище правлячої партії вона завоювала нібито завдяки «суб'єктивістським» діям В. І. Леніна та його прихильників, які, мовляв, відмовилися від принципних положень К. Маркса і Ф. Енгельса про робітничу партію й «узурпували» владу.

Якщо відкинути традиційний фальсифікаторський прийом протиставлення марксизму ленінізму, — а неспроможність цього прийому була переконливо доведена в марксистській літературі, у попередніх виданнях учасників «круглого столу», — то не можна не розгледіти спроб «радянологів» поставити під сумнів саме право комуністів на політичне керівництво суспільством. Ці спроби в останні роки займають чільне місце на сторінках буржуазних видань.

Ось чому, на нашу думку, в науковій літературі слід було б більше уваги приділяти викриттю подібних фальсифікаторських тверджень. При цьому важливо, спираючись на досягнення марксистської історіографії, доводити, що такі поняття, як «партія», «партійне керівництво», не можна вважати чіноюсь суб'єктивною вигадкою: їх виникнення зумовлене самим суспільно-політичним розвитком, ходом класової боротьби. За ленінським визначенням, у суспільстві, заснованому на класовому поділі, боротьба між ворожими класами неминує стає, на певному ступені її розвитку, політичною. Найбільш цільним, повним і оформленим виявом останньої є боротьба партій⁷³.

Функцію політичного керівництва, як її інші функції КПРС, ніхто не вигадував, а тим більше не «привласнював». Вона визріла історично в умовах розвитку класового суспільства. Поки існує держава, нею керують політичні партії, які здійснюють волю пануючого в даному суспільстві класу. Однак у той час, як комуністи відверто кажуть, чий інтереси вони представляють, ідейні захисники імперіалізму намагаються приховати, замаскувати справжню роль буржуазних політичних партій як виразників інтересів великого капіталу.

⁷² Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС 31 березня 1983 р. — К., 1983, с. 9.

⁷³ Див.: Ленін В. І. Соціалістична партія і безпартійна революційність. — Повне збір. творів, т. 12, с. 127.

Слід особливо підкреслити те, що «радянологія», намагаючись довести «суб'єктивістський характер ленінських положень про авангардну роль партії», практично відкидає саму правомірність постановки цієї проблеми. Одним з прикладів такої позиції є стаття ад'юнкт-професора Детройтського університету (США) М. Сеймела, яка була нещодавно надрукована в західнонімецькому антикомуністичному журналі «Остойропа». В ній автор категорично стверджує: «Легітимація комуністичних урядів спирається на твердження партій, що тільки їм відомий шлях до створення сучасного утопічного індустріального суспільства, заснованого на принципах справедливості й загального благоденства»⁷⁴.

Не беручи до уваги слова про «сучасне утопічне індустріальне суспільство», побудова якого ніколи не була метою комуністів і суть якого відома, мабуть, самому лише М. Сеймелу, необхідно відзначити, що в усій «радянологічній» історіографії навіть немає спроб розібратися, а на чому ж, власне, ґрунтується керівна роль Комуністичної партії в радянському суспільстві.

Класики марксизму-ленізму передбачали, а досвід історії підтвердив, що з перемогою соціалістичної революції трудящі дістають (неминслиму при капіталізмі) можливість активного, свідомого й планомірного впливу на суспільний процес. Обґрунтовуючи це, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін підкреслювали, що з переходом людства до комуністичної формації роль суб'єктивного фактора невпинно зростатиме. Його провідним, визначальним елементом є діяльність Комуністичної партії, яка керує організованими діями трудящих мас, спрямованими на розв'язання історично назрілих соціальних завдань.

Керівна роль Комуністичної партії впливає з провідної ролі робітничого класу, який виступає в соціалістичному суспільстві головним носієм державної влади і якому належить провідне становище у системі соціалістичних суспільних відносин.

Для того, щоб партія могла виконати свою керівну роль, вона повинна оволодіти передовою теорією, яка розкриває закони суспільного розвитку, і творчо розвивати її. Згідно з цією теорією, партія, будучи частиною робітничого класу, повинна не розчинятися в ньому, а стати авангардом, передовим його загonom, який зумів би організувати й повести за собою весь народ. Вона має будуватися та діяти на незмінній основі демократичного централізму, постійно піклуватися про розвиток внутріпартійної демократії, критики і самокритики. Однією з вирішальних умов успішного здійснення керівної ролі партії є ідейна й організаційна єдність її рядів, залізна дисципліна, єдина для всіх комуністів. Партія повинна бути втіленням нерозривного зв'язку з народними масами, партією пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Ці положення і становлять ідейні та організаційні основи КПРС, усіх справді марксистсько-ленінських партій. Саме завдяки тому, що наша партія керується цими положеннями у своїй діяльності, вона успішно здійснює свою роль бойового авангарду робітничого класу і всього радянського народу. «Свій політичний вплив у суспільстві,— підкреслював товариш К. У. Черненко,— партія утверджує беззастановно боротьбою за благо і щастя людей праці, здатністю виробляти і втілювати в життя політику, яка відповідає потребам того чи іншого етапу нашого розвитку»⁷⁵.

Отже, керівна, дедалі зростаюча роль Комуністичної партії є об'єктивною закономірністю розвитку суспільства, яке стало на шлях соціалістичного будівництва. Уважно аналізувати цю закономірність, глибоко досліджувати об'єктивні основи й зумовленість партійного керівництва

⁷⁴ Samal M. N. Die Autoritätskrise in der osteuropäischen Politike.— Osteuropa. 1982, № 7, S. 546.

⁷⁵ Черненко К. У. Народ і партія єдині. Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви 2 березня 1984 року.— К., 1984, с. 18.

тва — почесний обов'язок суспільствознавців. Це тим важливіше, що під особливо прицільний обстріл буржуазної історіографії потрапляють саме питання об'єктивного характеру зростання керівної ролі КПРС у суспільстві розвинутого соціалізму й насамперед фактори, що зумовлюють цей процес.

Основним з «аргументів», якими постійно оперує «радянологія», є протиставлення масі трудящих, усьому радянському народові керівних партійних та державних кадрів, партійного апарату. За твердженням ідеологів антикомунізму, вони являють собою якусь «правлячу еліту», що «домагається» влади і готова вдержувати останню за будь-яку ціну. Ось це міфічне «домагання», власне, й подається західному читачеві як підвищення ролі КПРС. Так, наприклад, співробітник Федерального інституту східних та міжнародних наукових досліджень у Кельні (ФРН) Д. Йожа у своїй праці твердить: «У вченні про зростаючу керівну роль партії ми, як і раніше, маємо справу з ірраціональним... домаганням з боку партії, тобто партійного апарату, влади»⁷⁶.

Це твердження відображає точку зору буржуазної історіографії, яка схильна бачити в положенні про зростання ролі КПРС виключно її суб'єктивний намір посилити своє «панування». У зв'язку з цим «радянологи», не утруднюючи себе будь-якою аргументацією, зображують партію «як «головну перешкоду», «гальмо» суспільного прогресу. Виходячи з цього, вони пропагують тезу про «саморегулюючу економіку», про необхідність «відокремлення» партії від влади тощо.

Не важко здогадатися, кому і чому служать всі ці «аргументи» і вигадки. Успіхи СРСР, досягнення всіх країн соціалістичної співдружності наочно свідчать, що керівна діяльність партії, здійснювана на марксистсько-ленінських засадах, є могутнім прискорювачем розвитку продуктивних та духовних сил. І це цілком закономірно, адже в умовах соціалізму функція політичного керівництва набуває загальнонародного змісту. Головна мета цього керівництва — забезпечення всебічного розвитку суспільства в інтересах трудящих. Це, у свою чергу, зумовлюється самою суттю соціалістичного ладу, його основним економічним законом, тим, що в умовах цієї суспільно-економічної формації вся влада належить народові, а засоби виробництва є суспільною власністю. Політика партії, відповідаючи корінним потребам комуністичного будівництва, виступає як найголовніша умова зміцнення життєвих основ соціалізму, правильного функціонування всього суспільства. Зрозуміло, що не може бути й мови про те, нібито партійне керівництво «протистоїть» його всебічному прогресові, бо сам він не тільки залежить від здійснення партією її керівної ролі, а й створює сприятливі умови для неухильного її зростання.

Класова упередженість, більш-менш прихована антикомуністична позиція буржуазної історіографії перешкоджає їй правильно висвітлити і питання про фактори підвищення керівної ролі партії. Чітке визначення цих факторів дано у Програмі КПРС, рішеннях її з'їздів й інших партійних документах. На них наголошувалося, зокрема, на XXVI з'їзді партії, грудневого (1983 р.), лютиєвого та квітневого (1984 р.) Пленумах ЦК КПРС. Насамперед це — збільшення масштабів і складність завдань комуністичного будівництва. Неухильне зростання темпів соціалістичного виробництва, рівня усупільнення виробництва і праці, величезні якісні зміни в соціально-політичному розвитку суспільства, важливість зміцнення позиції реального соціалізму на світовій арені, складність зовнішньополітичних проблем ставлять перед КПРС дедалі складніші й більш відповідальні завдання. Враховуючи всі ці фактори, XXVI з'їзд КПРС підтвердив і всебічно розкрив положення XXV з'їзду

⁷⁶ Józsa G. Die Herrschaftsfunktion des Parteiapparates der KPdSU.— Köln, 1978, S. 23.

про зростання керівної ролі партії в період зрілого соціалізму⁷⁷. Цей глибокий теоретичний висновок зроблено з'їздом на основі розвитку марксистсько-ленінського вчення про партію і врахування досвіду, нагромадженого КПРС протягом останніх років.

Критичний аналіз концепцій буржуазної історіографії дає цілковиті підстави для висновку, що класова позиція «радянологів» як ідейних захисників історично безперспективного суспільного ладу змушує їх вдаватися до методу фальсифікації й тим самим виводить їх дослідження за межі науки. З огляду на це буржуазна історіографія виступає як знаряддя антикомунізму та антирадянщини.

Разом з тим ідейно-політична неспроможність концептуальних схем «радянології» аж ніяк не означає, що вони перестають діяти як інструмент духовного впливу на трудящі маси. Ось чому в боротьбі з ними необхідні висока пильність, оперативність, компетентність і доказовість. Робота сьогоднішнього «круглого столу», безумовно, сприятиме активізації наукової критики буржуазних та ревізіоністських фальсифікацій керівної ролі КПРС, її історії й політики. На нашу думку, назріла потреба і в проведенні всесоюдної конференції з цих проблем.

О. Ф. І в а н о в. Неспроможність буржуазних фальсифікацій принципу інтернаціоналізму в партійному будівництві.

Героїчний шлях, що його пройшла КПРС протягом усієї своєї історії, весь зміст її революційно-перетворюючої діяльності яскраво й переконливо свідчать про інтернаціоналістський характер нашої партії. «З моменту заснування Комуністична партія Радянського Союзу незмінно керується принципами пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Вся її історія — найяскравіший приклад нерозривного поєднання національного та інтернаціонального»⁷⁸.

Антикомуністи різних гатунків широким фронтом ведуть атаки проти одного з найважливіших принципів будови та діяльності КПРС — принципу пролетарського інтернаціоналізму. Спотворюючи інтернаціонально-класовий характер самої партії, ідеологи імперіалізму силкуються таким чином запламувати і всю її багатогранну діяльність, підірвати віру трудящих у свій політичний авангард, дискредитувати в очах міжнародного робітничого класу ленінські принципи партійного будівництва, принизити й очорнити всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС в будівництві нового суспільства, а в кінцевому підсумку — відвернути народи від соціалізму.

Зусилля «радянологів» у цій сфері фальсифікаторської діяльності зводяться до того, щоб зобразити нашу партію вузьконаціональною політичною силою — «великоруською партією», яка пібітно здійснює панування над неросійськими народами. Викриттю подібних вигадок вже присвячено значну кількість літератури, що вийшла у нашій країні. Це завдання вирішується, з одного боку, в працях з питань критики буржуазних та ревізіоністських фальсифікацій ленінського вчення про партію, ленінських принципів партійного будівництва, керівної діяльності КПРС в радянському суспільстві, опублікованих Ю. К. Маловим, З. М. Мироновою, В. О. Пшеничновим, В. Ф. Шевченком, І. М. Юдіним та ін., а з іншого — в ряді полемічних досліджень з проблем національної політики КПРС, авторами яких є Е. О. Баграмов, І. І. Грошев і О. І. Чеченкіна, І. С. Зенушкіна, Ю. І. Ігрицький, Л. П. Нагорна, Г. А. Хідоятов та ін. Проте значне загострення ідейного протиборства на сучасному етапі, розширення кола аспектів та проблем, які включаються антикомуністами у сферу підливних ідейно-пропагандистських кампаній, а та-

⁷⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 81.

⁷⁸ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС, 31 березня 1983 р.— Комуніст України, 1983, № 5, с. 9.

кож збільшення обсягу псевдонаукової друкованої продукції на Заході — все це вимагає нарощування зусиль наших суспільствознавців у справі систематичного, послідовного, всебічного викриття буржуазних фальсифікацій принципу інтернаціоналізму в галузі партійного будівництва, у сфері внутріпартійних відносин.

Антинауковість дії «радянологів», хибність їх методології виявляється насамперед у тому, що вони намагаються зобразити пролетарський інтернаціоналізм якимось штучним винаходом теоретиків марксизму-ленінізму, утилітарним політичним лозунгом, «тактичною хитрістю», що використовується з метою завоювання й утримання влади⁷⁹. Однак всебічний і неупереджений аналіз марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, історії революційного робітничого руху рішуче спростовує вигадки ідеологів імперіалізму, показує, що принцип пролетарського інтернаціоналізму — не плід суб'єктивного вимислу або просто тактичний лозунг. Він обумовлений природою та становищем робітничого класу в суспільстві, відображає об'єктивні, матеріальні в своїй основі умови його існування. Принцип інтернаціоналізму є точним науковим відображенням однієї з найважливіших закономірностей класової боротьби пролетаріату, визначає стратегічні умови її успіху. «Тільки інтернаціональний союз робітничого класу може забезпечити його остаточну перемогу»⁸⁰, — підкреслював К. Маркс.

Іншим напрямом фальсифікації буржуазними ідеологами наукових основ пролетарського інтернаціоналізму є спроби позбавити останній його справжньої соціальної бази, вихолостити його класовий зміст, нейтралізувати політичну спрямованість. З цією метою вони висунули концепцію «різноманітності варіантів інтернаціоналізму», згідно з якою розглядуваний нами принцип трактується лише як одна із різновидностей міжнародного співробітництва. В ґносеологічному відношенні з цією концепцією співпадають і погляди прибічників «нового інтернаціоналізму», які відмовляються від поняття пролетарського інтернаціоналізму й разом з тим відходять від чітко класових, марксистських позицій на догоду непролетарським союзникам робітничого класу⁸¹.

Наукова, методологічна неспроможність подібних трактувань одного з найважливіших принципів марксизму-ленінізму полягає в підміні понять, що є очевидним не лише з точки зору теоретичного аналізу, а й з точки зору суспільної практики. Досвід розвитку світового революційного процесу переконливо свідчить, що пролетарський інтернаціоналізм не розчиняється в більш широкі політичні поняття та лозунгах, як про це твердять буржуазні ідеологи, що сфера його дії не звужується (саме це прибічники «нового інтернаціоналізму» висувають як аргумент на користь його «застарілості»). Навпаки, факти переконливо свідчать про зростання ролі та значення цього принципу в сучасних умовах, про дедалі ширше його застосування.

Значні зусилля «радянологи» докладають до того, щоб спотворити інтернаціоналістський характер організаційної будови КПРС, у життєдіяльності якої принцип пролетарського інтернаціоналізму знайшов своє найбільш повне втілення і дальший розвиток. Найреакційніші буржуазні та буржуазно-націоналістичні автори, зокрема такі, як Б. Майснер (ФРН), Ю. Борис (Канада) та ін., намагаються показати, що прийняття цього принципу побудови РСДРП є результатом волюнтаристських прагнень В. І. Леніна та його соратників, які начебто мали за мету створення

⁷⁹ Див.: Bochenski J.— M. Marxismus-Leninismus: Wissenschaft oder Glaube.— München, 1975, 4. Aufl., S. 117—119; Eurocommunism: Its Roots and Future in Italy and elsewhere. Ed. by G. R. Urban.— London, 1978, p. 158.

⁸⁰ Маркс К. Четвертий річний звіт Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників.— Маркс К., Енгельс Ф.— Твори, т. 16, с. 322—323.

⁸¹ Див.: Вопреки интересам мира и социализма.— Правда, 1982, 24 янв.

«авторитарного режиму» в партії та встановлення «російського панування» в революційному русі⁸².

Подібні твердження спростовує історія, реальна практика революційної діяльності більшовиків-ленінців. Обґрунтовуючи основні принципи будови і діяльності пролетарської партії в Росії, В. І. Ленін писав: «Історія соціалізму і демократії в Західній Європі, історія російського революційного руху, досвід нашого робітничого руху,— ось той *матеріал*, яким ми повинні оволодіти, щоб виробити доцільну організацію і тактику нашої партії»⁸³.

Не витримують критики і вигадки «радянологів» про несумісність інтернаціональної єдності й централізму в організації партії з вимогами внутріпартійної демократії та про те, що, мовляв, виразником останньої є федералізм у партійному будівництві. Адже принцип інтернаціоналізму в організаційній будові партії передбачає не тільки централізацію пролетарських сил різних національностей в єдину бойову організацію і підпорядкування окремих національних інтересів інтересам загальної класової боротьби, а й всебічне врахування місцевих, національних особливостей діяльності партії, що знаходить своє втілення у статутній вимозі автономії місцевих партійних організацій в їх внутрішній діяльності. Інтернаціоналістський характер структури КПРС забезпечується також побудовою її партійних організацій за територіально-виробничою ознакою.

Перекручуючи інтернаціоналістський принцип формування партійних лав, «радянологи» намагаються звинувачувати КПРС у переважанні в її складі представників російської національності і «непропорційальному представництві багатьох неросійських груп» (Б. Майснер, К. Вестен, Т. Рігбі, Л. Ревеш, Е. Оллуорт та ін.). Безпідставність спроб наших ідейних противників протиставити як альтернативу ленінським принципам членства в партії принцип «пропорційального представництва», полягає в ігноруванні соціальної бази і конкретно-історичної обумовленості зростання лав КПРС, у перебільшенні, роздуванні значення національного моменту в партійному складі та нехтуванні його класовим характером. Визначаючи критерії інтернаціоналізму політичної партії, В. І. Ленін наголошував, що «справа не в кількості, а в правильному вираженні ідей і політики справді революційного пролетаріату. Суть не в «проголошенні» інтернаціоналізму, а в тому, щоб уміти бути, навіть у найтрудніші часи, інтернаціоналістом на ділі»⁸⁴.

Статистичні дані, які характеризують зміни національного складу КПРС протягом усієї її історії, і зокрема в умовах розвинутого соціалізму, є незаперечним доказом послідовного здійснення принципу інтернаціоналізму в формуванні партійних рядів. На нашу думку, використання таких даних в ідейній полеміці з цих питань було б ще більш предметним і переконливим, якби національний склад партії співставлявся не з національним складом населення СРСР в цілому, як це широко практикується, а з національним складом дорослого населення, оскільки воно і є джерелом поповнення партійних рядів. Це має істотне значення з огляду на значні відмінності вікової структури населення у різних регіонах країни.

Не маючи змоги прямо заперечувати або замовчувати виразні тенденції швидкого зростання партійних організацій усіх національно-державних утворень СРСР, і зокрема, більш високі темпи зростання в них кількості комуністів корінної національності, а також повсюдне

⁸⁰ Borys J. The Sovietization of Ukraine. 1917—1923.— Edmonton, 1980, p. 47—49; Meissner B. Das Verhältnis von Partei und Staat im Sowjetsystem. — Opladen, 1982. S. 11.

⁸³ Ленін В. І. Наше найближче завдання.— Повне збір. творів, т. 4, с. 181.

⁸⁴ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: Проект платформи пролетарської партії.— Повне збір. творів, т. 31, с. 172.

розширення багатонаціональності партійних організацій, західні «радянологи» вдаються до суб'єктивістських інтерпретацій регулюючого впливу партії на формування свого складу. Вони розглядають регулювання складу КПРС лише як прагнення партії мати «більш привабливий вигляд». Спекулятивний, наклепницький характер таких тверджень очевидний. Буржуазні ідеологи ігнорують те, що потреби росту і поліпшення багатонаціонального складу КПРС зумовлюються об'єктивними факторами зростання керівної ролі партії в житті радянського суспільства, необхідністю посилення партійного впливу на різних ділянках народного господарства й культури.

Аналіз буржуазної історіографії з даної проблеми свідчить, що для дальшого посилення наукової, наступальної критики антикомуністичних фальсифікацій необхідно поглибити і розширити дослідження історичного досвіду КПРС в практичному втіленні інтернаціоналізму в партійному будівництві. Велику допомогу науковцям як в плані позитивної розробки проблеми, так і в плані критики її буржуазних фальсифікацій надало б видання статистичного збірника, спеціально присвяченого втіленню принципу пролетарського інтернаціоналізму в будові й діяльності КПРС. Існує також потреба в наукових дослідженнях, які б на досвіді розвитку братніх марксистсько-ленінських партій, особливо тих, що діють в умовах багатонаціональних держав, показували життєву силу і міжнародне значення ленінських принципів партійного будівництва, їх роль у виконанні завдань, що стоять перед ними.

В. Ю. Шевченко. Проти буржуазних фальсифікацій економічної політики КПРС.

В сучасних умовах, коли значно загострилася ідеологічна боротьба, особливої актуальності набирає завдання викриття буржуазних фальсифікацій економічної політики КПРС, форм і методів партійного керівництва народним господарством. Це зумовлено насамперед тим, що змагання двох протилежних світових систем в економічній сфері є вирішальною ланкою у загальному їх протиборстві. Слід зазначити, що вирішення завдання переконливого викриття буржуазних концепцій економічної політики партії вимагає активної координації зусиль вчених-економістів із спеціалістами з історії КПРС, партійного будівництва.

Економіка розвинутого соціалізму в СРСР характеризується стабільністю зростання, глибокими якісними змінами, здійсненням масштабних і довшострокових науково-технічних та соціально-економічних програм. Великі досягнення нашої країни на шляху поступального розвитку викликають активізацію зусиль ідеологів імперіалізму з тим, щоб дискредитувати історичну прогресивність соціалістичного економічного ладу, поставити під сумнів його здатність до постійного удосконалення та можливість забезпечувати розв'язання поточних та перспективних завдань, дієвість економічної політики партії. В даному контексті відбувається модернізація основних засобів перекручення буржуазними ідеологами економічної політики партії, її дійсного змісту. Вони намагаються цим самим відвернути трудящих від соціалізму.

«Обґрунтовуючи» міф про «кризове становище» соціалістичної економіки, «радянологи» як консервативного, так і ліберально-об'єктивістського напрямів наголошують на своєму постулаті про несумісність партійного керівництва з характером сучасної високорозвинутої економіки, вимогами науково-технічного прогресу. Саме під цим кутом зору модернізуються традиційні догми фальсифікаторів ролі КПРС в радянському суспільстві, з'являються нові різновидності та вишукані засоби антикомунізму, розширюється спектр рецептів «поліпшення» економіки соціалізму.

В рамках сукупності буржуазних концепцій на своєрідну інтегруючу роль претендує нині так званий «порівняльний аналіз протилежних систем», що спрямований на припущення досягнень та переваг реального соціалізму, пошук більш витончених аргументів на користь життєздатності капіталізму. Саме економічна «компаративістика» поклала початок поширенню порівняльного підходу в політології, соціології, а потім і в «радянології» як методу суб'єктивно-ідеалістичного зіставлення основних рис та тенденцій розвитку капіталістичного та соціалістичного суспільства.

В основі нападок буржуазних ідеологів на економічну політику КПРС лежить вульгарна періодизація історії нашого суспільства на основі суб'єктивістських критеріїв. Досить сказати, що переважна частина «радянологів» замовчує сам факт побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, а в «працях», де йдеться про нього, він оголошується ідеологічним феноменом, що нібито пов'язаний тільки з вимушеним пристосуванням економічної політики партії до нових умов⁸⁵. Таким чином апологети імперіалізму намагаються «політизувати» реальні факти нинішнього стану розвитку нашої країни, нехтуючи якісними змінами, що сталися в економічній системі соціалізму. Ними заперечується й об'єктивний характер керівництва КПРС економічним розвитком країни.

Однак політика партії в зазначеній сфері спирається на глибоке пізнання механізму дії та використання економічних законів, особливостей високорозвинутого народногосподарського комплексу, розробку на цій основі обґрунтованої стратегії, удосконалення форм і методів партійного керівництва економікою відповідно до сучасних вимог. В ній знаходить свій конкретний вияв діалектика об'єктивного та суб'єктивного, пізнання можливостей та рушійних сил, притаманних зрілій соціалістичній економіці, а також вміння використання їх у керівництві народним господарством, що забезпечує найбільш повну реалізацію його потенціальних можливостей.

Динамічному, дійсно науковому та творчому характерові розробки й здійснення економічної політики КПРС буржуазні ідеологи нині намагаються протиставити переважно традиційний концептуальний арсенал, сформований в основному в роки «холодної війни». Трохи видозмінюючи та модернізуючи його за формою, найбільш ортодоксальні антикомуністи продовжують використовувати пресловуті концепції «тоталітаризму», «ідеологічного домінування», різновидності теорій «індустріального суспільства».

Конгломеративний характер буржуазних фальсифікацій економічної політики партії вимагає посилення уваги до поглибленого аналізу їх концептуальних основ. Тому слід підтримати пропозицію М. Х. Фаруш-шина про необхідність більш активної розробки типології антикомунізму, буржуазних концепцій історії та політики КПРС. Така робота потребує координації й кооперації зусиль спеціалістів споріднених суспільствознавчих спеціальностей. Це, безперечно, позитивно позначиться на науковому рівні та наступальності нашої критики, дасть змогу більш чітко і рішуче давати відсіч у контрпропаганді всілякого роду перекрученням діяльності КПРС на сучасному етапі.

В працях буржуазних істориків, політологів, економістів і соціологів нині більш-менш визначилися такі основні підходи до економічної політики партії: 1) трактування її як форми відображення «тоталітаризму»; 2) інтерпретація такої політики як засобу посилення «російського націоналізму»; 3) спроби довести «ідеологічне домінування» партії над економікою; 4) трактування з точки зору удаваної невідповідності економічної політики партії вимогам сучасного «індустріального суспіль-

⁸⁵ Див., наприклад: *Soviet Studies*, 1977, vol. XXIX, № 3, p. 412—424.

ства» і потребам науково-технічного прогресу; 5) інституціональне трактування економічної політики, спрямоване на пошуки нібито перозв'язаних протиріч між партією, з одного боку, й різноманітними державними та господарськими органами, з другого, в процесі управління народним господарством.

Прибічники першого з названих вище напрямів як основний засіб фальсифікації керівної ролі КПРС в сфері економіки, як і раніше, використовують концепцію «тоталітаризму», що зазнала за останні роки певної модифікації. Саме тому вони дедалі більше намагаються підводити під цю концепцію економічні обґрунтування та соціально-економічні трактування. До речі, останній спосіб використовується під час спроб надати видимості науковості постулатам про «суб'єктивність» партійного керівництва. Ця лінія знаходить своє продовження і в намаганнях нав'язати грубе спотворення реального співвідношення базису і надбудови, економіки та політики. У різних виглядах буржуазні автори силкуються твердити про те, що економічні відносини при соціалізмі змінюються не у відповідності з об'єктивними законами, а в результаті нібито політичного впливу. Такі домисли прямо спрямовані проти ленінського розуміння змісту політики. В. І. Ленін, вказуючи на те, що «політика є концентрований вираз економіки»⁸⁶, тим самим підкреслював її об'єктивну обумовленість реальними економічними відносинами, характером того чи іншого способу виробництва на конкретному етапі історії.

В процесі партійного керівництва економікою послідовно втілюються вимоги про всебічне врахування особливостей економічної ситуації, закономірностей розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В. І. Ленін наголошував: «...Ми, марксисты, всіма силами повинні прагнути до наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики»⁸⁷. При цьому важливо, як свідчить досвід останнього часу, конкретно аналізувати наявні неантагоністичні протиріччя в народному господарстві, труднощі та недоліки. Саме такий реалістичний підхід дає змогу посилити дієвість економічної політики.

З концепцією «тоталітаризму» безпосередньо зв'язаний і інший підхід, що грубо спотворює сутність економічної політики, трактуючи її з антикомуністичних позицій як засіб «русифікації». Відповідно до цієї фальсифікаторської версії централізоване планове керівництво зображується як «найбільш ефективний» і в той же час «найбільш прихований» засіб проведення «російської гегемоністичної політики в СРСР»⁸⁸. При цьому ігнорується той факт, що в умовах розвинутого соціалізму закономірним є вирівнювання рівнів економічного розвитку раніше відсталіх регіонів країни і на цій основі інтенсивний розвиток міжреспубліканської виробничої та науково-технічної кооперації, а також підвищення внеску кожної республіки у вирішення загальносоюзних завдань на основі раціонального поділу праці. Важливим напрямом економічної політики партії є більш повне використання переваг єдиного народно-господарського комплексу в інтересах успішного соціально-економічного розвитку всіх націй і народностей країни.

Треба підкреслити, що явна невідповідність реальної дієвості традиційним «радянським» догмам спонукала ряд буржуазних авторів перейти до інтерпретації економічної політики партії через призму різноманітних так званих інституційно-соціальних моделей, що акцентують увагу на уявних «плюралістичних тенденціях» в соціальній та економічній сферах життя радянського суспільства. Це насамперед «інституційно-плюралістична модель партії» Дж. Хафа, модель «патріархальної си-

⁸⁶ Ленін В. І. Ще раз про профспілки.— Повне збір. творів, т. 42, с. 269.

⁸⁷ Ленін В. І. З щоденника публіциста.— Повне збір. творів, т. 34, с. 103.

⁸⁸ Див.: Nöhm H. The East-European Economic Reforms in the Seventies: Policy and Default.— Köln, 1981, p. 18—19.

стеми» Н. Спалбера, «тоталітарної» демократії» Б. Гаврилішина⁸⁹ та інші. В них протиставляється діяльність партії, з одного боку, і міністерств, господарських органів, підприємств, з іншого. Визначальними факторами життя і діяльності радянського суспільства такі моделі зображують протиріччя між політичними, соціальними й економічними інститутами, під кутом зору яких і розглядається роль партії. Тим самим буржуазні ідеологи ігнорують колективістську природу соціалістичного суспільства, поєднання загальнонародних та особистих інтересів радянських трудящих, зміцнення демократичного централізму в управлінні.

Активізація спроб ідеологів імперіалізму перевернути дійсну природу та роль механізму господарювання у розвитку радянського суспільства нині відбивається насамперед у прагненні «радянологів» представити як неефективні існуючі форми і методи партійного керівництва економікою.

Прихильність буржуазних авторів до концепції «командної економіки» проявляється в їх прагненні розглядати господарський механізм як «засіб» зміцнення в країні «панування» партії. Через це усі здійснювані в ньому зміни трактуються як прояви «суб'єктивізму». Подібний підхід домінує, наприклад, в добірках матеріалів об'єднаної економічної комісії конгресу США «Радянська економіка у період змін» (1979 р.) та «Радянська економіка у 1980-і роки: проблеми та перспективи» (1982 р.).

Постійне вдосконалення змісту та методів втілення в життя економічної політики партії знаходить свій яскравий вияв у реалізації довгострокових науково-технічних та соціальних програм, найважливішими з яких є Продовольча та Енергетична.

Збагачення досвідом соціалістичного господарювання є важливою передумовою розробки перспектив економічної стратегії, що знайдуть відображення у новій редакції Програми КПРС.

Це вимагає прогнозування ідеологічної боротьби в зв'язку з прийняттям цього важливого партійного документа, посилення наступальності у викритті буржуазних фальсифікацій економічної політики КПРС.

О. М. Семко. Деякі питання критики антикомуністичних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС.

Радянські дослідники систематично займаються критикою антимарксистських інтерпретацій аграрної політики КПРС. Ними ґрунтовно проаналізовано основні буржуазні концепції характеру колгоспного ладу і становлення соціалістичного сільського господарства в СРСР. Значний внесок у дослідження цього питання в 60—70-х роках зробили, зокрема, Г. В. Шарапов, В. І. Тетюшев та ін. Серед праць останнього періоду, в яких дається відсіч антикомуністичним нападкам на аграрну політику КПРС періоду розвинутого соціалізму, слід відзначити публікації Р. М. Агішева, Л. Ю. Беренштейна, Ю. А. Заседателева, Н. П. Ісакової, Н. А. Климова, В. Д. Поліщука, М. Ф. Сивенка та Г. Г. Чигарева. Дослідники докладно проаналізували «радянологічні» інтерпретації діяльності партії по зміцненню матеріально-технічної бази аграрного виробництва, розвитку особистих підсобних господарств радянських громадян, перетворенню соціального обличчя села. Критичний аналіз антикомуністичних концепцій здійснюється ними на основі марксистсько-ленінської методології, з широким використанням документальних джерел. Все це сприяло підвищенню наукового рівня полеміки з бур-

⁸⁹ Див.: Waller M. Democratic Centralism. An History Commentary.— Manchester, 1981, p. 12; Hawrylyshyn B. Road Maps to the Future: A Report to the Club of Rome.— Oxford—New York, 1980, p. 34; Spulber N. Organizational Alternatives in Soviet—type Economics.— New York, 1979, p. 56.

жуазними ідеологами, критика їх поглядів стала більш аргументованою і глибокою.

Водночас слід відзначити, що радянські суспільствознавці різних спеціальностей ще не досягли належного рівня в критичному аналізі методологічних засад антикомунізму. Поки що недостатньо координуються зусилля істориків, економістів, філософів і соціологів. А необхідність така існує, оскільки критику буржуазних фальсифікаторів часто треба здійснювати на ґрунті суспільних наук. Так, гостро відчувається відсутність спільних досліджень істориків та економістів у справі викриття методологічної неспроможності буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики партії.

Мало уваги приділяється розкриттю антинауковості буржуазних інтерпретацій діяльності партії по вдосконаленню планування й матеріального стимулювання сільськогосподарського виробництва та його розвитку шляхом міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції.

Викриваючи антикомуністичні фальсифікації сучасної аграрної політики КПРС, необхідно, на наш погляд, враховувати деякі загальні тенденції, що виявилися в «радянології» і буржуазній пропаганді останнім часом.

Так, на характері сучасних буржуазних досліджень позначилося насамперед те, що з приходом до влади в ряді капіталістичних країн, перш за все в США, політників, які виражають інтереси найбільш реакційних верств монополістичної буржуазії, буржуазна пропаганда стала агресивнішою. Це неминуче відбилося на розстановці сил всередині табору «радянологів»: в ньому зміцнилися позиції представників реакційно-консервативного напрямку, які орієнтуються на концепцію «тоталітаризму» і трактують розвиток аграрного сектору радянської економіки через призму міфу про «командну економіку». Однак що стосується впливу «тоталітаристів» в економічній «радянології», втраченого ними в 60-х роках, слід сказати, що вони так і не змогли відновити його. І сьогодні багато буржуазних учених продовжують орієнтуватись на теорію «конвергенції» двох систем, оцінюючи розвиток народного господарства в СРСР з «неокейнсіанських» позицій.

В другій половині 70-х років серед західних дослідників радянського сільського господарства визначилася і буржуазно-об'єктивістська течія, до якої, зокрема, належать Г. Шаффер і Д. Шуновер. Вони іноді досить різко критикують інших буржуазних істориків та економістів за їх явну упередженість. Представники цієї течії більш схильні визнавати наші успіхи в розвитку сільського господарства, а причинами наявних труднощів вважають, головним чином, кліматичні й техніко-економічні, а не політичні фактори. Хоча вони і не справляють визначального впливу на аграрне «радянознавство», сама їх поява дуже симптоматична.

Критикуючи праці буржуазних дослідників сучасних аграрних проблем в СРСР, треба враховувати особливості нинішньої тактики імперіалізму, використання ним у пропаганді методів «холодної війни», показувати нові тенденції в інтерпретаціях «радянологами» аграрної політики КПРС і зміну співвідношення сил їх різних течій; чітко простежувати відмінності в поглядах фальсифікаторів різних шкіл, максимально використовувати для критики суперечності між ними. Необхідно також глибше виявляти «технологію» фальсифікаторів, їх методологічну базу, викривати конкретні методи, якими користуються буржуазні історики для перекручення істини. Потребує спеціального критичного аналізу джерелознавча база фальсифікаторів, зокрема, перекручення ними радянських партійних і державних документів, даних преси й статистики.

При викритті всіх напрямів буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС особливу увагу слід звернути на перекручення заходів партії, спрямованих на інтенсифікацію сільськогосподарського

виробництва, удосконалення принципу матеріальної заінтересованості, розвиток агропромислової інтеграції і кооперативних зв'язків, а також на спотворення соціальних результатів діяльності Комуністичної партії в справі розвитку агропромислового комплексу.

Назріла необхідність створення праць історіографічного характеру, в яких підбивалися б підсумки критики буржуазних фальсифікацій історії та політики КПРС й були визначені малодосліджені питання. Це допомогло б уникнути дублювання в роботі суспільствознавців.

Важливо налагодити тісніше співробітництво спеціалістів, що займаються критикою буржуазних фальсифікацій аграрної політики КПРС, у тому числі з ученими інших соціалістичних країн. Наші зарубіжні колеги вже мають певний досвід у цій справі, насамперед у викритті спроб «радянологів» протиставити сільське господарство СРСР, з одного боку, та Угорщини, Польщі, НДР й інших країн — з другого. Необхідно розширювати обмін досвідом ведення ідейної боротьби проти «критиків» найрізноманітніших аспектів реального соціалізму.

В. Л. Савельєв. Проблеми критики буржуазних фальсифікацій ролі КПРС у політичній системі радянського суспільства.

Місце і роль Комуністичної партії в політичній системі соціалістичного суспільства, партійне керівництво розвитком соціалістичної демократії — традиційний об'єкт нападок буржуазної пропаганди, спекулятивних розмірковувань «радянологів». Особливо посилюлися вони в останні роки, коли в рамках проголошеного найреакційнішим імперіалістичним коламан «хрестового походу» проти реального соціалізму під егідою державного департаменту США було проведено ряд «міжнародних конференцій» і «симпозіумів» буржуазних ідеологів з питань «демократизації в комуністичних країнах». На них робилися марні спроби перевернути суть соціалістичного народовладдя, лунали заклики «підправити», «вдосконалити» політичну систему соціалізму в дусі фальшивих буржуазних ідеалів.

В основу практичних рекомендацій цих так званих «друзів соціалізму» покладено результати аналітичних розробок «радянологів», суть яких зводиться до концептуального «обґрунтування» «ерозії» керівної ролі Комуністичної партії в політичній системі соціалізму. Радянські вчені М. М. Марченко, В. О. Молібошко, Ю. К. Малов, М. Х. Фарукшин, Г. Х. Шахназаров, В. С. Шевцов та інші дають гідну відсіч спробам ідеологів антикомунізму перевернути сутність соціалістичної демократії, місце КПРС у політичній системі радянського суспільства.

Не повторюючи сюжетів, які знайшли відображення в літературі, зупинимося на деяких ще не проаналізованих достатньою мірою особливостях буржуазних інтерпретацій місця і ролі партії в політичній системі радянського суспільства.

Як зазначалося в попередніх виступах, для сучасної «радянології» характерне більш інтенсивне, ніж у минуле десятиріччя, використання відверто антирадянських концепцій. Ця тенденція знайшла відображення і в буржуазних інтерпретаціях місця і ролі КПРС у політичній системі соціалізму. Так, «радянологи» знову почали отожднювати однопартійну систему, що склалася в нашій країні, з «тоталітаризмом». З точки зору антикомуністичного журналу «Проблеми комунізму», суть проблеми «концептуалізації політичної системи» розвиненого соціалістичного суспільства зводиться до питання: чи є підстави застосовувати модель «тоталітаризму» до радянського суспільства і якщо так, то в якій мірі?⁹⁰ Більшість «радянологів» схильні відповісти на це питання позитивно. Зокрема, американський

⁹⁰ Problems of Communism, vol. XIX, 1981, N 1, p. 75.

«радянолог» М. Куртіс називає серед тринадцяти ознак «тоталітарної держави» однопартійну систему⁹¹.

Для наклепницького навішування «тоталітарного» штампу на однопартійну систему, що існує в соціалістичному суспільстві, «радянологи» неправомірно ототожнюють її з диктатурою, а дво- і багатопартійні системи — з демократією. В зв'язку з цим перехід від першої системи до другої трактується буржуазними ідеологами як прогрес у розвитку демократії. Такий формальний підхід, коли ігнорується класова сутність партійних систем, є цілком неспроможним. Зводячи міру демократизму до кількості діючих у даному суспільстві партій, «радянологи» свідомо уникають визначення головних, корінних критеріїв демократії. Їх суть, як перекопливо довела марксистсько-ленінська наука, полягає у ступені відображення політичною системою інтересів і волі більшості населення — трудящих.

Констатуючи посилення антикомуністичної та антирадянської спрямованості «радянологічних» інтерпретацій керівної ролі КПРС, слід разом з тим підкреслити, що це аж ніяк не дає підстав говорити про спрощення і примітивізм сучасних буржуазних досліджень. Навпаки, вони відрізняються (і це особливо виявляється в «радянологічних» інтерпретаціях політичної системи соціалізму) наукоподібністю та ірраціональною ускладненістю, методологічною строкатістю, «плюралізмом» підходів і концепцій. Це значною мірою результат зрощування «радянології» з рядом дисциплін, насамперед буржуазною соціологією, політологією, антропологією, психологією, що особливо рельєфно виявляється саме в «радянологічних» інтерпретаціях місця і ролі КПРС у політичній системі соціалізму, оскільки аналіз відносин у радянському суспільстві є найбільш прийнятною, з точки зору ідеологів антикомунізму, сферою застосування розроблених буржуазною наукою теорій. Буржуазна політологія — одне з головних джерел «оновлення» методологічних засад «радянології».

З другого боку, важливою ознакою процесу зрощування «радянології» з буржуазним суспільствознавством є, так би мовити, «зустрічний рух» — спроби «збагачення» буржуазної соціології і політології за рахунок теоретичних «досягнень» «радянології». Так, американський політолог Дж. Мозес вважає, що праці «радянологів», присвячені вивченню діяльності органів влади в СРСР, створюють «важливий аналітичний місток» для внеску «радянології» в політичну науку⁹².

Дія зазначених вище тенденцій цілком відповідає підривним цілям імперіалістичної пропаганди. Більше того, нині її керівники ставлять завдання ще активніше залучати до розробки проблем політичних відносин у соціалістичних країнах соціологів і політологів. Обґрунтовуючи це положення на сторінках газети «Вашінгтон пост», помічник директора фонду Рокфеллера, одного з головних «донорів» «радянології», Дж. Стремлау заявив, що «радянологічна» проблематика не повинна бути прерогативою тільки «радянологів»⁹³.

Вплив політологічних теорій позначився навіть на традиційних антикомуністичних та антирадянських концепціях, зокрема «тоталітарній» моделі радянської політичної системи. Ряд «радянологів» використовують її при інтерпретації проблеми керівної ролі КПРС у дещо модернізованому за рахунок політологічних понять і категорій вигляді. Характерною щодо цього є спроба відомого австралійського «радянолога» Т. Рігбі проаналізувати політичні відносини в СРСР крізь призму моделі так званого «моноорганізованого суспільства»⁹⁴.

⁹¹ Political Studies, vol. XXIX, N 2, p. 329.

⁹² The American Political Science Review, vol. 78, 1979, N 1, p. 282.

⁹³ The Washington Post, 1983, august 14.

⁹⁴ Political Legitimation in Communist States.— London, 1982.

Ця модель виникла в результаті модернізації концепції «тоталітаризму» шляхом усунення з неї найбільш одіозних постулатів і заміни їх актуалізованими з цією метою корінними положеннями з сформульованої ще на початку ХХ ст. відомим німецьким соціологом М. Вебером «ідеальної моделі бюрократії» і «бюрократичного суспільства». М. Вебер намагався відшукати корені бюрократії не в економіко-політичній, а в організаційно-психологічній сфері. Деідеологізація теоретичних уявлень про бюрократію, яку здійснив німецький соціолог, сподобалася «радянологам». Їм особливо імпонують пророкування М. Вебера про неминучість бюрократичного переродження соціалістичної революції та держави, яка з'явиться після її перемоги.

Проте, якщо ортодоксальні «тоталітаристи» говорять про бюрократизацію соціалістичного суспільства як суто негативне, притаманне тільки новому ладу явище, то Т. Рігбі та ряд його прибічників вбачають у цьому процесі, слідом за М. Вебером, певний раціональний момент, незалежно від пануючої в ньому ідеології. Такий підхід, взятий на озброєння «радянологами», типовий для сучасної буржуазної соціології та політології. Наприклад, відомий американський соціолог Д. Белл писав, що бюрократія в умовах науково-технічної революції перетворюється на якусь самостійну силу, що підкоряє суспільство, і ця тенденція характерна не тільки для капіталістичних, а й для соціалістичних країн.

Формулюючи абстрактні моделі бюрократії, ідеологи буржуазії свідомо ігнорують її класову суть. Хибність, антинауковість такого підходу перекопливо показана в радянській літературі⁹⁵. Бюрократія з такими її характерними ознаками, як зосередження функцій управління суспільством у руках пануючої еліти, зв'язок з найбільш консервативними класами, безумовно, є породженням антагоністичного суспільства. Зрозуміло, це не означає, що в соціалістичному суспільстві відсутні будь-які прояви бюрократизму чи бюрократичних перекозів у роботі державного апарату, пов'язані головним чином з стилем управління (канцелярщина, формалізм і т. п.). Однак з перших років існування Радянської влади Комуністична партія веде непримиренну боротьбу з ними, вдосконалюючи систему державного управління і використовуючи науково обгрунтовані методи ленінського стилю керівництва.

До найбільш поширених концепцій, запозичених «радянологами» у політологів, слід віднести концепції політичної культури і політичної легітимності. Проблемами політичної культури соціалізму, питаннями діяльності КПРС по її формуванню «радянологи» почали цікавитись ще наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Не маючи в своєму арсеналі відповідних аналітичних конструкцій, вони змушені були звернутися до розробленої в політології концепції політичної культури, розраховуючи використати її при організації «психологічної війни» проти СРСР. Ця концепція, на їх думку, мала допомогти одержати відповіді на такі питання: В чому полягають джерела стабільності радянського ладу? Що зумовлює лояльне ставлення радянських громадян до соціалістичної системи? Чому політична система соціалізму, насамперед Комуністична партія і Радянська держава, користується підтримкою народу, всіх класів і прошарків нашого суспільства? Який сучасний рівень політичної свідомості громадян Радянського Союзу?

З метою інтерпретації різних аспектів діяльності КПРС крізь призму названої концепції в капіталістичних країнах під егідою різних фондів і антирадянських центрів створюються спеціальні так зва-

⁹⁵ Фарукшин М. Х. Социалистическая демократия и буржуазная «советология». — Казань, 1976, с. 83—98.

ні «міждисциплінарні команди», до яких входять соціологи, політологи, історики і психологи. Результатом їх діяльності є вихід у світ численних праць з проблем політичної культури соціалізму, авторами яких виступають Дж. Хаф, Р. Такер, Дж. Решетар, С. Уайт та інші «радянологи». Концепція політичної культури посилено рекламується і на сторінках журналу «Проблеми комунізму».

Лейтмотив усіх «радянологічних» публікацій з названої проблематики — наклепницька теза про «антидемократичний» характер політичної культури соціалізму. Наприклад, Дж. Льовенхард пише, що радянська політична культура «не сприяє і не заохочує громадян порушувати політичні питання і брати участь у процесі прийняття рішень»⁹⁶.

На підтвердження своїх доводів «радянологи» наводять різні «аргументи», одним з популярних серед яких є міф про «наступність» між дореволюційною і соціалістичною політичною культурою. Буржуазні ідеологи, твердячи про «традиційний консерватизм» нашого суспільства, нібито нічого і не знають про соціалістичну революцію, яка поклала початок корінному перелому в свідомості людей. «Радянологи» намагаються інтерпретувати політичну культуру радянського суспільства не як принципово нову, що докорінно відрізняється від усіх раніше існуючих, а як своєрідний «антидемократичний» феномен, що склався в умовах «традицій абсолютизму».

Такий підхід далекий від реальної дійсності. Справжньою основою формування політичної культури радянських людей є процес, що бере початок з часу перемоги соціалістичної революції, творення нового суспільства. Безпосередня участь у ньому сприяє формуванню нової людини, зокрема таких її якостей, як класовий підхід до явищ суспільного життя, відданість комуністичним ідеалам, пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм. За роки Радянської влади, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, у нашій країні сформувалась людина високої політичної культури⁹⁷.

Що ж до концепції політичної легітимності, то перша спроба її комплексного використання в «радянологічних» цілях здійснена авторами колективного монографії австралійських «радянологів» під редакцією вже згадуваного Т. Рігбі і Ф. Фехера. У політології названа концепція є однією з найпоширеніших. Під легітимністю в буржуазній літературі розуміється, як правило, здатність політичної системи забезпечити собі підтримку народних мас. Відповідно об'єкт дослідження прибічників цієї концепції — джерела легітимності, а також фактори, які сприяють зміцненню або послабленню підтримки населенням політичної системи⁹⁸.

Як і концепція політичної культури, концепція легітимності, розроблена на ґрунті емпіричного матеріалу капіталістичних країн, покликана обґрунтувати стабільність, «природний», з точки зору потреб людини, характер буржуазної демократії, її підтримку народними масами. Зворотною стороною апологетичної спрямованості названої концепції є намагання ідеологів буржуазії звинуватити правлячі комуністичні партії у відсутності їх легітимності в суспільстві. Антикомуністичний аспект цієї концепції став визначальним мотивом у «радянологічних» інтерпретаціях політичної системи соціалізму, місця і ролі у ній КПРС.

Не випадково «радянологи» роблять спроби пристосувати для своїх цілей ще одну політологічну концепцію. Використання концепції легітимності для розробки «радянологічної» проблематики є про-

⁹⁶ Lowenhard G. Decision Making in Soviet Politics.— New York, 1981, p. 109.

⁹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 75.

⁹⁸ Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования.— Л., 1974, с. 114—115.

довженням зусиль буржуазних ідеологів інтенсифікувати, відповідно до потреб імперіалістичної пропаганди, пошуки вразливих місць у політичній системі соціалізму, свідомості радянських людей. Враховуючи це, вважаємо, що названа концепція знаходитиме нових прибічників серед «радянологів», головним чином тих, що орієнтуються в своїх інтерпретаціях керівної ролі КПРС на теоретичний потенціал буржуазної політології, її понятійний апарат і методи дослідження, особливо порівняльний. Саме «порівняльне вивчення» легітимності в різних політичних системах покладено в основу, як підкреслює Т. Рігбі, монографії австралійських «радянологів»⁹⁹.

Отже, критичний аналіз буржуазних фальсифікацій місця і ролі КПРС у політичній системі радянського суспільства неможливий без врахування існуючих у «радянології» тенденцій, насамперед широкого використання нею в антикомуністичних і антирадянських цілях концептуального арсеналу буржуазної політології. В зв'язку з цим назріла необхідність створення дисертаційних та монографічних досліджень, присвячених комплексному критичному розгляду буржуазних типологій політичних і партійних систем, концепцій політичної культури та політичної легітимності, що покладені в основу сучасних «радянологічних» інтерпретацій місця і ролі КПРС у політичній системі радянського суспільства, її діяльності по розвитку соціалістичної демократії. Розв'язання цього завдання можливе лише за умови координації зусиль представників кількох дисциплін, особливо філософів, істориків партії, правознавців, спеціалістів з громадянської історії.

Л. П. Нагорна. Неспроможність буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС.

Проблема співвідношення інтернаціонального і національного в історичному процесі є однією з найгостріших в ідеологічному протистоянні двох світових систем. На тріумф ідей та принципів пролетарського інтернаціоналізму буржуазна пропаганда реагує спробами його дискредитації, зображенням його у вигляді гегемонізму в зовнішній і націоналізму — у внутрішній політиці правлячих комуністичних партій. Нині в обстановці розв'язаної імперіалістичними колами шаленої антирадянської кампанії спроби трактувати пролетарський інтернаціоналізм як різновид «російського експансіонізму», як «всюдишущу руку Москви» посилюються. Із спотворених тлумачень російських «національних традицій» виводиться націоналістична версія історії Комуністичної партії і Радянської держави. Націоналізм оголошується основою політики КПРС, фундаментом, на якому ґрунтується політична система радянського суспільства. Йому відводиться роль фактора, з якого, мовляв, випливає «агресивність росіян». За допомогою подібних схем насаджуються антирадянські і антиросійські стереотипи у масовій свідомості, а з платників податків витягуються кошти, призначені нібито для захисту від «радянської загрози».

Через відверто антирадянську, наклепницьку спрямованість «наукових пошуків» «радянологія» виявилася цілком підготовленою для участі в оголошеному адміністрацією Рейгана «хрестовому поході» проти реального соціалізму. В приуроченій до 60-річчя Союзу РСР «контрвілєйній» кампанії виразно виявилися основні напрями нових фальсифікацій національної політики КПРС. Розвиваючи тему «дезінтеграції» СРСР, буржуазні ідеологи поспішили «оновити» її терміном «дерусифікація». Якщо раніше вони спрямовували свої отруйні стріли переважно в бік неросійських народів СРСР і розглагольству-

⁹⁹ Political Legitimation in Communist States, p. 1.

вали про їх «примусову русифікацію», то тепер поставили своїм завданням посилити ідеологічний тиск на росіян, лякаючи їх так званою «мусульманською загрозою». З факту більш високих темпів приросту населення в республіках Середньої Азії, швидкого зростання рядів інтелігенції робиться висновок про «внутрієтнічну інтеграцію мусульман», яка, мовляв, створює тенденцію до віддалення народів Середньої Азії від інших народів СРСР і врешті решт загрожуватиме цілісності Радянської держави¹⁰⁰.

Пускаючи в хід версії «пожвавлення мусульманського руху» в СРСР, «ренесансу ісламу» тощо, буржуазні ідеологи в демагогічних, спекулятивних цілях намагаються спроектувати на радянське суспільство ті процеси, які відбуваються в сусідніх мусульманських державах. Піднесення панісламістського руху, безпосередньо пов'язане з посиленням позицій нафтодобувних країн, використовується для пропаганди концепції «всесвітньої ісламської держави», яка, мовляв, повинна об'єднати її жителів районів традиційного поширення ісламу в СРСР. Ідеї «ісламської єдності» буржуазні ідеологи сплкують використати для насадження націоналістичних настроїв серед трудящих середньоазіатських республік, Азербайджану, Татарської АРСР. При цьому зовсім не береться до уваги той факт, що в Радянській країні мусульманська ідеологія давно втратила свій вплив, а порівняно високі темпи приросту населення в республіках Середньої Азії, як і швидке зростання місцевої інтелігенції, якраз і свідчать про той величезний прогрес, якого вони досягли на шляху соціалістичного розвитку в братній сім'ї радянських народів.

Своєрідна роздвоєність ідеологічних доктрин, що вилилася в даному випадку у форму одночасного застосування парних категорій «русифікації» і «дерусифікації», є звичайним лавіруванням «радянологів» перед повними реальностями й водночас свідченням їх нездатності вибратися із звичного кола ідеологічних штампів. Буржуазні ідеологи не можуть не зважати на те, що версії «русифікації» на фоні досягнутого в Радянському Союзі розквіту духовного життя народів мають украй непереконливий вигляд, а їх пропагандистська роль впала до мінімуму. Тому в пошуках дієвіших методів ідеологічного впливу вони нашвидкуруч вигадують новий за формою міф, розраховуючи за його допомогою викликати націоналістичні настрої серед народів СРСР та водночас «обґрунтувати» власні вигадки щодо майбутньої «дезінтеграції» Радянського Союзу.

Не можна не звернути уваги і на явне намагання апологетів буржуазії надати своїм доктринам наступального характеру, пристосувати їх до відроджуваних ними схем «стримування» й «відкидання» комунізму. Особливо показовими в цьому плані є спроби модернізувати міф про так званий «радянський колоніалізм». У 70-х роках значна частина «радянологів» вважала за краще підшукувати для нього якісь пом'якшені еквіваленти або взагалі відмовлялася від цього терміна. В той час багато писали про так званий «невидимий колоніалізм» та «деколонізацію» в СРСР. Ці домисли вписувалися у модні на той час теорії «конвергенції» і використовувалися як аргумент на користь «взаємного зустрічного дрейфу» двох суспільних систем.

В антикомуністичній кампанії, приуроченій до 60-річчя СРСР, акценти у міфотворчості на теми «радянського колоніалізму» виявилися дещо іншими. Буржуазні ідеологи доходять до крайнього ступеня лицемірства, коли вимушену задачу позиції у колоніях намагаються представити як переорієнтацію капіталізму в колоніальному питанні і навіть зобразити останній як лад, принципово ворожий колоніалізму. Водночас вони приписують соціалізму небажання по-

¹⁰⁰ Benningsen A., Broxup M. The Islamic Threat to the Soviet State.— London, 1983, p. 124.

кінчити з «колоніальною спадщиною», стати на шлях «деколонізації». Оголошуючи Радянський Союз навіть не просто «колоніальною», а «останньою імперією», буржуазні ідеологи намагаються спрямувати природну ненависть народів до колоніалізму в русло антирадянщини.

Відомо, що теорія «деколонізації» є наріжним каменем ідеології неокolonіалізму. Це нова, витончена форма виправдання імперіалістичного диктату в країнах, що визволилися від колоніального гніту. Спроби штучної універсалізації понять «колоніалізму» і «деколонізації», як нібито незалежних у своїй основі від даного соціально-економічного устрою, розраховані не тільки на розхитування дружби народів СРСР, а й на дискредитацію зовнішньої політики КПРС, яка твердо стоїть на боці народів, що борються за національне визволення та соціальний прогрес. Щоб підірвати довіря трудящих держав, що розвиваються, до Радянського Союзу, буржуазні ідеологи посилено пропагують теорію «гегемонізму наддержав». Як і концепція «багатих» та «бідних» країн, ця теорія затушовує принципову протилежність між економічним співробітництвом Радянського Союзу з країнами, що розвиваються, і неокolonіалістською політикою капіталістичного Заходу. Протиборство пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму в цій схемі представляється як боротьба різних типів націоналізму.

Демагогічні вимоги «деколонізації» мають ще одне функціональне призначення — підігрівати амбіції реакційної буржуазно-націоналістичної емігрантщини, що служить постійним кадровим резервом для ідеологічних диверсій імперіалізму проти нашої країни. Розпалюючи в середовищі реакційних емігрантів та їх нащадків постальгічні, націоналістичні й реваншистські настрої, заохочуючи найдикіші антирадянські інстинкти, імперіалісти маніпулюють емігрантськими угрупованнями у своїх цілях, відводять їм найбруднішу роль в антирадянських спектаклях. Це наочно виявляється на численних конференціях і симпозіумах, які організуються, як правило, Американською асоціацією слов'янознавства при активній участі емігрантських «наукових» центрів. Одна з таких конференцій, що відбулася наприкінці 1981 р. і була присвячена російсько-українським відносинам, настільки явно продемонструвала свою тенденційність, що навіть крайньо правий націоналістичний журнал «Визвольний шлях» назвав це «корупцією науки політикою».

Про те, як історіографія ставиться на службу антирадянським цілям, може дати уявлення одне з останніх видань буржуазного «українознавства» — праця Н. Чировського «Вступ до української історії». Ідучи в фарватері буржуазно-націоналістичної історіографії, Чировський відроджує найпримітивніші геополітичні схеми, щоб звести бар'єр між психологією росіянина та українця. Крайній індивідуалізм українців, твердить він, перешкоджав засвоєнню ними ідей колективізму, тому вони «чинили опір соціалізації». Чировський подає стереотипний набір домислів про Україну як «колонію Росії», про «повну русифікацію всіх фаз української культури і національного розвитку» і, навіть, про «геноцид» щодо України¹⁰¹. Найбезглуздіші міфи в ідеологічній обстановці Заходу знаходять собі дорогу в «радянологічні» витвори.

Аналіз продукції «радянологів» переконує, отже, у тому, що їх не цікавлять реальні досягнення радянського народу в розв'язанні однієї з найскладніших проблем, які будь-коли стояли перед людством. У своїх псевдонаукових конструкціях вони відштовхуються не від конкретно-історичного матеріалу, а від апіорних схем. Зв'язана по руках і ногах соціальним замовленням, буржуазна наука з властивою для

¹⁰¹ Chirovsky N. An Introduction to Ukrainian History.— New York, 1981, vol. 1, p. 20, 37.

неї вузькістю метафізичного мислення дає викривлене тлумачення соціальних процесів в СРСР, їх спекулятивну інтерпретацію. При цьому грубо спотворюються такі корінні принципи марксистсько-ленінського вчення, як принципи розвитку, єдності теорії і практики, зв'язок загального й особливого, співвідношення інтернаціонального та національного і т. д. Замовчується якісна відмінність двох протилежних суспільних систем у підході до розв'язання кардинальних проблем розвитку суспільства, у тому числі такої важливої й животрепетної, як національне питання.

Новітні модифікації традиційних антикомуністичних міфів відбивають, таким чином, спроби пропагандистів буржуазного світу активізувати націоналізм, зробити його ударною силою в «хрестовому поході» проти реального соціалізму. Віддаючи перевагу тактиці лобових атак на марксизм-ленінізм і його практичне втілення, антикомуністичні центри вдаються й до витончених фарисейських прийомів пропаганди націоналістичної ідеології. Час від часу «радянологи» визнають досягнення у розвитку неросійських народів СРСР і намагаються підвести своїх читачів до висновку, що вони могли б бути більшими, якби ці народи прислухалися до зарубіжних рецептів «політичного поліцентризму» і «національного плюралізму». На роль «консультантів» українського народу претендують, зокрема, автори книги «Україна в СРСР»¹⁰². Поряд з прямими закличками до «дезінтеграції» СРСР і «визволення» народів, що входять до його складу, в ній містяться витончені рекомендації «демократизації» соціалізму на основі націоналізму, який в оцінках буржуазних ідеологів невіддільний від демократії, є її «природним союзником і супутником». Навіть у тих рідкісних випадках, коли «радянологи» починають з визнання досягнень радянських республік, закінчують вони твердженнями про «недемократичність» непримиренної до націоналізму національної політики КПРС.

Довільно конструюючи «аргументи» на підтвердження своїх вигадок, буржуазні історіографи посилено експлуатують версії про «знехтування» КПРС інтересів національних меншостей Росії, про принесення справи національного визволення народів «у жертву» класовій боротьбі пролетаріату. Ідучи цим шляхом далі, фальсифікатори оголошують пролетарський інтернаціоналізм ідеологією національного нігілізму, а національні інтереси народів ототожнюють з націоналізмом. Так «радянологія» вносить свій вклад у систему спотвореного відображення національного моменту на психологічному та ідеологічному рівнях, яка служить імперіалістичним цілям—прищепити націоналізм масовій свідомості і застосувати націоналістичні концепції у соціальній практиці, в боротьбі проти соціалістичної тенденції сучасної епохи.

Концепції «радянології», у тому числі й ті, що стосуються радянського досвіду розв'язання національного питання, далекі від будь-якої науки і тому перебувають поза межами наукової дискусії. Проте антипод і найлютіший ворог пролетарського інтернаціоналізму—буржуазний націоналізм—сьогодні ще здатний завдати серйозної шкоди поступальному розвитку людства до нових, вищих форм суспільного прогресу. Саме тому КПРС орієнтує свої ідеологічні кадри на необхідність давати рішучу відсіч будь-яким проявам і різновидам націоналізму, в тому числі й тим, що маскуються псевдонауковістю. У світлі рішень червневого (1983 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС особливо важливо максимально наблизити критику ідеології антикомунізму до практичних завдань ідеологічної діяльності Комуністичної партії. Викриваючи спроби буржуазних теоретиків дискредитувати

¹⁰² The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet./Ed. by I. Koropetskyj.—London, 1977, p. 31i.

історичний досвід партії у розв'язанні національного питання, ми насамперед повинні показувати їх практичну мету, спрямовану на підтримку дружби народів СРСР. Не менш важливо також розкривати зв'язок «радянських» концепцій з іншими ідеологічними формами, насамперед з тими, що використовуються в масовій пропаганді імперіалізму.

Давати активну відсіч антикомунізму і антирадянщині — почесний обов'язок суспільствознавців. Боротьба за утвердження принципів пролетарського інтернаціоналізму неможлива без послідовного, предметного і аргументованого викриття спроб буржуазних націоналістів гальванізувати націоналістичні передсудки. Формування непримиренного ставлення до будь-яких проявів націоналізму є найважливішою складовою частиною процесу формування високої культури міжнародного спілкування, важливою ланкою в системі ідейного загартування радянських людей, надійним засобом виховання патріотів-інтернаціоналістів.

3. М. Мирнова. Проти буржуазних фальсифікацій ідеологічної діяльності Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму.

Однією з актуальних проблем ідейного протиборства двох систем є питання про значення і функції ідеології в соціалістичному суспільстві. Антикомуністи всіх мастей докладають чимало зусиль до того, щоб підірвати визначальну роль у ньому марксистсько-ленінського вчення. Основна мета буржуазних і ревізійністських фальсифікацій ідеологічної діяльності КПРС полягає в тому, щоб посіяти сумнів щодо прогресивності та гуманного характеру марксистсько-ленінської ідеології, впливати на свідомість радянських людей.

В сучасній «радянській» у трактуванні ідеологічної роботи КПРС, як і в інтерпретації інших сфер діяльності нашої партії, чітко простежуються два, певною мірою відмінні один від одного підходи. Вони відбивають погляди представників правоконсервативного та буржуазно-ліберального напрямів, які кожний по-своєму намагаються «обґрунтувати» міф про «кризу» марксистсько-ленінської ідеології, що широко пропагується на Заході.

Найбільш ортодоксальні «радянологи», активно включившись у здійснюваний імперіалістичними колами «хрестовий похід» проти комунізму, не утруднюють себе пошуками будь-яких доказів для «обґрунтування» міфу про «маніпулятивний характер» соціалістичної ідеології. Їх головний метод — наклеп, грубі фальсифікації, спрямовані на дискредитацію марксизму-ленінізму, його ролі в радянському суспільстві. Такий підхід, який дещо відійшов на задній план у 70-і роки, нині знову став популярним. Він пронизує всі пропагандистські акції імперіалізму проти реального соціалізму, що здійснюються під гаслом «реідеологізації».

Проте не слід забувати, що «радянологи» зовсім не відмовилися від ідей, які набули популярності серед антикомуністів у роки «розрядки» і ґрунтуються на «конвергенціоністських» постулатах про «природний кінець» марксистсько-ленінської ідеології в сучасному «індустріальному» суспільстві. Ставка на «деідеологізацію» соціалістичного суспільства залишається одним із стрижнів антикомуністичних кампаній. Цим пояснюється наявність у «радянській» літературі безпідставних тверджень про те, що потреби розвитку «індустріального» суспільства зумовлюють появу в СРСР «тенденцій, які протистоять офіційній ідеології і є типовими для всіх індустріальних суспільств», коли втрачає своє значення традиційна ідеологічна діяльність і з'являється «прагматична», «світська» політична культура, типова для сучасної (читай: буржуазної. — З. М.) політики. Ці тенденції,

на думку багатьох «радянологів», повинні «підірвати» зсередини марксистсько-ленінську ідеологію.

Намагання антикомуністів «ізолювати» марксистсько-ленінську ідеологію від об'єктивних потреб життя нашої країни ґрунтується на хибній методологічній основі, що перекидає діалектику ідеології та політики, політики й економіки в соціалістичному суспільстві. Посилення ролі ідеологічної діяльності КПРС у період розвинутого соціалізму зумовлено насамперед об'єктивними потребами. Складність та величезний розмах творчих завдань економічного й соціального розвитку, пов'язаних з науково-технічною революцією; зростання вимог до рівня наукового керівництва і управління соціальними процесами; потреби вдосконалення соціалістичного способу життя; формування всебічно розвиненої, гармонійної особистості; підвищення свідомості та інформованості народу — все це висуває ідеологічну роботу партії на передній план і, в свою чергу, ставить до неї підвищені вимоги.

Потреби дальшого вдосконалення ідеологічної діяльності КПРС визначаються також напруженою глобальною боротьбою між двома протилежними ідеологіями на світовій арені, що вимагає оновлення, збагачення, актуалізації змісту ідейно-виховної роботи, її форм і методів, посилення наступальності всієї нашої пропаганди.

Незважаючи на відмінності в системі аргументації, що її застосовують представники різних напрямів «радянології», очевидним є той факт, що всі вони тісно змикаються у своєму намаганні заперечити значення ідеології марксизму-ленізму в сучасному світі, принизити роль ідеологічної діяльності КПРС, оголосити її такою, що вже зазнала фундаментальних змін, або ж застарілою і такою, що цих змін потребує.

Життя показало безпідставність і облудність тверджень буржуазних теоретиків про якусь «кризу» соціалістичної ідеології. Практика реального соціалізму, успіхи світового комуністичного руху переконливо спростовують вигадки «радянологів» про «застарілість» марксизму-ленізму. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії побудував розвинуте соціалістичне суспільство, досяг великих успіхів у розв'язанні проблеми поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Марксизм-ленізм постійно розвивається і збагачується на основі наукового осмислення складних процесів сучасного суспільного розвитку, аналізу нових явищ і фактів реальної дійсності. В результаті поглибленої теоретичної діяльності КПРС, братніх партій інших країн соціалізму, на основі узагальнення історичного досвіду було розроблено наукову концепцію розвинутого соціалізму, визначено основні закономірності його функціонування і вдосконалення. У новій редакції Програми КПРС знайдуть відображення відмітні риси періоду розвинутого соціалізму.

Слід зазначити, що останнім часом «радянологічні» інтерпретації ідеологічної роботи КПРС зазнали певної модернізації. Це, зокрема, виявляється в ширшому використанні властивих буржуазній політології та соціології теоретичних конструкцій, особливе місце серед яких належить функціональному аналізу діяльності КПРС в руслі порівняльного методу дослідження політичних систем. Використання зазначеного методу веде до ототожнення в працях «радянологів» функцій КПРС і буржуазних політичних партій. Відповідно й ідейно-теоретична робота Комуністичної партії зводиться до так званої «індоктриналізації», а її ідейно-виховна діяльність — до «політичної соціалізації».

Справа, звичайно, не стільки в застосуванні самого функціонального методу (певною мірою він виправданий і допустимий у сучасній соціології) і не в термінології, скільки в тому змісті, який вкла-

дають у неї «радянологи», в їх інтерпретаціях функції і ролі КПРС у радянському суспільстві. І хоч деякі з них визнають неправомірність ототожнення функцій буржуазних політичних партій Заходу та КПРС, це не заважає їм трактувати ідеологічну діяльність останньої саме з таких позицій — як прояв суб'єктивних прагнень партійного керівництва, що нібито намагається будь-якими засобами зберегти монополію на політичну владу над масами. Марксистсько-ленінська освіта, політичне виховання трудящих зображуються не інакше як нав'язування їм чужих, незрозумілих ідей, які, мовляв, не відповідають, а то її суперечать інтересам мас.

В цьому огульному протиставленні ідеологічної діяльності партії, з одного боку, та інтересів трудящих — з другого, і полягає фальсифікаторська сутність буржуазних концепцій. Адже намальована «радянологами» картина якраз і відповідає функціям правлячих політичних партій в антагоністичному суспільстві, де їх інтереси не збігаються з інтересами більшості трудящих і де для збереження свого впливу буржуазні партії змушені балансувати між класами й прошарками суспільства, залякувати маси або йти на компроміси.

Буржуазні теоретики повністю переносять популярну в західній політології концепцію «балансування», а також властиві буржуазним політичним партіям функції на діяльність Комуністичної партії без будь-якого врахування їх класової природи, призначення і ролі в тій чи іншій суспільній політичній системі.

Зображення ідеологічної діяльності КПРС у вигляді свідомого маніпулювання несвідомими масами — безпідставне, адже на відміну від буржуазних партій, вона здійснює свою керівну роль в інтересах не якихось окремих груп і осіб, а всього суспільства. «КПРС існує для народу і служить народові», — підкреслено в Конституції СРСР¹⁰³.

Весь досвід соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР переконливо свідчить, що, дотримуючись ленінського принципу: ідеологічна робота — справа всієї партії, КПРС завжди успішно розв'язувала і розв'язує завдання, що постають перед нею у цій важливій сфері. Адже, як наголошувалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «немає і не може бути завдання благороднішого, ніж нести людям ідеали комунізму, безсмертні ідеї Маркса — Енгельса — Леніна. Немає і не може бути завдання вищого, ніж піднести кожну людину до рівня творця власної долі, творця історії»¹⁰⁴.

В. В. Цибульник. Деякі питання критики буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді.

Грандіозні завдання, які має розв'язати радянський народ у процесі вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, зумовлюють і зростаючі вимоги до формування нової людини. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко підкреслював, що «формування нової людини — не тільки найважливіша мета, а й неодмінна умова комуністичного будівництва»¹⁰⁵. Партія приділяє велику увагу виховній роботі, особливо серед молодого покоління нашої країни, яке відіграє дедалі більшу роль у соціально-економічному і політичному житті радянського суспільства.

Останнім часом значно зріс інтерес до питань виховання молоді в СРСР і з боку буржуазних суспільствознавців, насамперед антикомуністів. У «радянології» навіть існує спеціальний напрям — «радя-

¹⁰³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977, с. 7.

¹⁰⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 63.

¹⁰⁵ Там же, с. 26.

ноюнологія». Для сучасної «радянологічної» літератури характерний ряд особливостей: по-перше, посилення антирадянської спрямованості «радянологічних» досліджень, присвячених виховній роботі Комуністичної партії. Знову активно пропагується міф про «наслідницький» характер виховання у соціалістичних країнах, «нездатність» КПРС успішно розв'язувати проблеми формування нової радянської людини.

По-друге, для «радянології» характерне широке використання, поряд з відверто антикомуністичними концепціями, ідей «ідентичності» процесу формування молоді за соціалізму і капіталізму. Зокрема, буржуазні ідеологи твердять про «універсальний» характер «конформістських» настроїв серед молоді, незалежно від того, в умовах якого суспільства вона проживає.

По-третє, відсутність у «радянологів», що спеціалізуються на фальсифікації діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді, єдиної концепції, що зумовлює наявність численних доктрин і теорій. Подібна строкатість, методологічний хаос, як змушені визнати навіть самі «радянологи», привели до того, що в спробах «відійти від штампів 50-х і першої половини 60-х років західні дослідники радянської історії не просунулись ні на йоту»¹⁰⁶.

Зазначені особливості «радянологічної» літератури, безумовно, слід враховувати в контрпропагандистській діяльності. В зв'язку з цим хотілося б зупинитися на деяких аспектах її організації. Нині комсомольські організації республіки під керівництвом парткомів проводять велику роботу в справі створення системи контрпропаганди. Це і розробка організаційної структури контрпропаганди, і вдосконалення інформаційно-пропагандистської діяльності, і підготовка контрпропагандистських кадрів. Деякі результати цієї роботи та проблеми розробки питань дальшого ведення контрпропаганди серед молоді, викриття буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по формуванню нової радянської людини були обговорені на республіканській науково-практичній конференції «Ідеологічна боротьба і молодь» (квітень 1984 р., Одеса), в якій взяли участь партійні й комсомольські працівники, вчені республіки, а також науковці з Москви, Ленінграда, Новосибірська, Свердловська.

Слід вказати, що сьогодні гостро стоїть питання про підвищення прикладного характеру наукових досліджень з питань викриття буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді. Адже, наприклад, з 1007 докторських і кандидатських дисертацій з проблем історії революційного юнацького руху, історії і діяльності ВЛКСМ та піонерської організації ім. В. І. Леніна, партійного керівництва комсомолом, діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді, захищених у СРСР протягом 1950—1981 рр., лише 9 (!) присвячені критиці концепцій буржуазних ідеологів. На жаль, останнім часом становище в цій справі істотно не змінилося. Можливо, назріла необхідність включення подібних тем до планів наукових розробок відділів інститутів суспільних наук і кафедр вузів.

Нині надзвичайно гостро стоїть питання про розробку науково обгрунтованої, доступної всім ідеологічним працівникам методики проведення контрпропагандистської роботи серед молоді. В ній мають бути враховані вікові, психологічні, соціальні, географічні та інші особливості різних груп молодого покоління. До речі, щоб успішно викривати вимисли наших ідейних противників, необхідно докладно знати механізм впливу буржуазної ідеології на молоду людину, ефект, якого іноді добивається класовий ворог. Для цього треба регулярно вивчати громадську думку молоді, рівень її політичної інформованості. Однак соціологічні дослідження, опитування, які час від часу

¹⁰⁶ Cohen S. Politics and the Past. The Importance of Being Historical.— Soviet Studies, vol. XXIX. 1977, № 1, p. 137.

проводяться з цією метою, не дають бажаного результату, а інколи навіть завдають шкоди внаслідок недостатньої продуманості питань або анкет. Нам здається, що доцільно було б зайнятися розробкою питань вивчення громадської думки, об'єднати для цього зусилля соціологів, істориків, працівників молодіжних засобів масової інформації. Тим більше, що в матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС вказується, що необхідно створити чітко працюючий механізм зворотного зв'язку¹⁰⁷.

Неспроможність намагань антикомуністів фальсифікувати діяльність КПРС по формуванню нової радянської людини яскраво підтверджує сама практика будівництва нового суспільства в СРСР, активна життєва позиція молодого покоління нашої країни.

В. С. Д о р о ш е н к о. До проблеми критики буржуазних концепцій зовнішньополітичної діяльності КПРС.

Дальше посилення ідеологічного протиборства між двома соціально-економічними системами особливо наочно виявляється у сфері міжнародної політики, де небувалої гостроти набула найважливіша проблема сучасності — питання про війну і мир. Усунення воєнної небезпеки, припинення смертоносної гонки озброєнь є невідкладним завданням сьогоднішнього дня. На це спрямовують всі свої зусилля КПРС, Радянська держава.

Сили реакції, активізуючи свої антигуманні дії, намагаються будь-якою ціною повернути хід подій у напрямі «холодної війни». З цією метою ідеологи буржуазії всіляко перекручують зовнішню політику КПРС та Радянської держави, намагаючись виправдати агресивний курс імперіалізму, його імперські устремління.

Враховуючи це, радянські суспільствознавці здійснюють активну розробку актуальних питань ідеологічної боротьби, піддають аргументованій критиці буржуазні і ревізіоністські фальсифікації зовнішньополітичної діяльності КПРС. Так, ґрунтовні публікації вийшли у світ останнім часом. Серед них привертає увагу ряд колективних та монографічних досліджень¹⁰⁸, підготовлених спеціалістами — міжнародниками нашої країни, а також спільна праця колективу учених УРСР і НДР¹⁰⁹.

Дослідники відтворили в них багатогранну й суперечливу картину міжнародного життя, гострого ідеологічного протиборства між соціалізмом та капіталізмом у галузі міжнародних відносин. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, вони широко висвітлили конструктивну зовнішньополітичну діяльність КПРС і братніх комуністичних та робітничих партій, викрили агресивний курс імперіалістичних кіл, піддали критичному розгляду сучасні буржуазні концепції зовнішньої політики і міжнародних відносин. Чимало уваги приділено критиці антикомуністичних інтерпретацій марксистсько-ленінської теорії міжнародних відносин, ленінських принципів зов-

¹⁰⁷ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 60.

¹⁰⁸ Международные отношения и борьба идей.— М., 1981.— 287 с.; Разрядка международной напряженности и идеологическая борьба./ Отв. ред. Гантман В. И.— М., 1981.— 391 с.; Санакоев Ш. П., Капченко Н. И. Внешняя политика и борьба идей.— М., 1981.— 256 с.; Разрядка против антиразрядки: Некоторые вопросы борьбы КПСС против подрыва разрядки агрессивными силами.— М., 1982.— 271 с.; Радянська стратегія миру.— К., 1983.— 277 с.; Чалдымов Н. А. Критика идеологических основ военной стратегии НАТО.— М., 1982.— 174 с.; Ясюков М. И. Мир и его противники.— М., 1982.— 205 с.; Шарапова Е. Г. Методологические проблемы исследования национально-освободительного движения.— М., 1981.— 199 с.

¹⁰⁹ Несостоятельность буржуазных концепций мирного сосуществования./Под ред. Цветкова Г. Н. и Цаймера З.— Киев—Лейпциг, 1981.— 207 с.

нішньої політики КПРС, основних напрямів її діяльності на міжнародній арені.

Досягнення радянської історіографії в справі критики буржуазних фальсифікацій зовнішньополітичної діяльності КПРС незаперечні. Однак партія орієнтує суспільствознавців на необхідність нарощування зусиль у цій справі. Динамізм, складність і суперечливість процесів, що відбуваються в сфері міжнародних відносин, вимагають від дослідників високої компетентності, ґрунтовної професійної підготовки, оперативного і своєчасного аналізу проблем міжнародного життя. На жаль, автори деяких видань, головним чином науково-популярних, підмінюють глибокий аналіз сучасних, найновіших публікацій буржуазних ідеологів поверховим, схематичним розглядом, зробленим на основі опублікованих праць радянських учених, або критикою тих антикомуністичних схем, що вже практично не використовуються буржуазною пропагандою.

Особливо небажаними з точки зору організації контрпропагандистської роботи є спрощення в критичному аналізі концептуального арсеналу «радянології». Схематичний, поверховий підхід, при якому не враховуються притаманні «радянології» внутрішні суперечності, не тільки не сприяє підвищенню рівня контрпропаганди, а, навпаки, може дезорієнтувати громадську думку. В зв'язку з цим хотілося б висловити деякі міркування з приводу особливостей сучасних буржуазних інтерпретацій зовнішньополітичної діяльності КПРС та їх врахування в процесі критичного аналізу.

Як уже відзначалося, в нападках на керівну роль Комуністичної партії сучасні «радянологи» широко використовують концепцію «тоталітаризму». Не є винятком у цьому плані й публікації, присвячені аналізу зовнішньополітичної діяльності КПРС. Їх антикомуністично настроєні автори негативно впливають на формування громадської думки на Заході, з притаманною їм злісною антирадянщиною створюють міф «про радянську воєнну загрозу».

Все це вимагає від працівників ідеологічного фронту посилення уваги до всебічного критичного аналізу домінуючого, неоконсервативного напрямку в «радянологічних» інтерпретаціях зовнішньої політики КПРС. При цьому слід враховувати, що буржуазні фальсифікації стали ще більш витонченими й спекулятивними, особливо щодо зовнішньої політики КПРС. Ідеологи імперіалізму часто використовують складності й суперечності в міжнародних відносинах, їх динамічність. Про це свідчать події в ряді районів земної кулі, де своє втручання у внутрішні справи суверенних держав імперіалізм намагається замаскувати нападками на політику КПРС, поставити все з ніг на голову, звинувачуючи СРСР в «агресивності».

Крім правоконсервативного напрямку, в «радянології» існують і інші підходи й концепції, розроблені ідеологами буржуазії в роки розрядки. Серед останніх особливо виділяється теорія «конвергенції». Висунуту її авторами фальсифікаторську тезу «схожості» соціалізму і капіталізму підтримало чимало «радянологів» і навіть неоконсерваторів. У своїх працях і публічних виступах вони намагаються в тій чи іншій формі ідентифікувати миролюбний зовнішньополітичний курс СРСР з агресивною політикою імперіалістичних держав як «однопозначні» за своєю суттю. Особливо популярні спроби об'єднати Радянський Союз і США в одній категорії — «наддержави». Американський «радянолог» Р. Мітчел навіть книгу присвятив проблемі так званої «ідеології наддержави»¹¹⁰.

Критичний розгляд фальсифікаторських тверджень буржуазних ідеологів потребує, на наш погляд, створення комплексних порівняль-

¹¹⁰ Mitchel R. J. *Ideology of a Superpower: Contemporary Soviet Doctrine on International Relations.*— Stanford (California), 1982.

них досліджень зовнішньої політики СРСР і США, показу їх принципової протилежності, яка впливає з несумісності соціально-політичних систем соціалізму і капіталізму. Такі праці зможуть стати основою науково-популярних видань, розрахованих на широку аудиторію, насамперед пропагандистський актив. Потреба в останніх у зв'язку з особливостями сучасної ідеологічної боротьби постійно зростає.

Здійснюючи нападки на зовнішню політику КІРС, «радянологи» фальсифікують її головні напрями. Зокрема, як і раніше, вони перекошують історію становлення світової системи соціалізму, суть революційних подій у країнах народної демократії в ході та після другої світової війни, поширюють ось уже протягом багатьох років антикомуністичний міф про «пав'язування» народам Східної Європи «комуністичної ідеології» силою зброї.

В радянській літературі переконливо доведено, що встановлення народно-демократичної влади в країнах Східної Європи було зумовлене соціально-економічними та політичними факторами їх внутрішнього розвитку. Цей принциповий момент важливо і надалі постійно враховувати в працях, присвячених критиці різноманітних буржуазних і ревізійністських версій про «експорт революції» Радянським Союзом.

Конвергенціоністські мотиви «радянологи» намагаються широко використати, інтерпретуючи відносини СРСР з державами, що розвиваються. При цьому вони ідентифікують політичні курси СРСР і капіталістичних держав щодо країн так званого «третього світу». Висуваються навіть ідеї про можливість практичної участі Радянського Союзу в «експлуатації країн», що розвиваються¹¹¹. Неважко визначити при цьому, чим керуються «радянологи», публікуючи подібні провокаційні твердження. Їх мета — викликати в державах, що визволилися від колоніального гніту, недовіру до СРСР, підірвати співробітництво між ними.

Завдання контрпропаганди у зв'язку з цим полягає, очевидно, в широкому показі глибоко гуманістичного, безкорисливого характеру політики КІРС щодо афро-азіатських та латиноамериканських країн. Водночас важливо активізувати й поглибити критичний аналіз сучасних буржуазних інтерпретацій з проблеми, що розглядається. Особливо це стосується популярних видань, публікацій у журналах та газетах, а також передач по телебаченню й радіо. Їх можливості використовуються, на наш погляд, не повною мірою.

І ще на одній проблемі хотілося б спинитись. Це критика буржуазних інтерпретацій питань війни та миру. Імперіалістична пропаганда будь-що намагається зняти з імперіалізму відповідальність за гонку озброєнь і звинуватити в ній Радянський Союз. З цією метою знову в різних варіантах використовується міф про «радянську загрозу». Цей момент, безумовно, заслуговує на постійну увагу при проведенні контрпропагандистських заходів.

Слід зазначити, що буржуазний міф про «радянську воєнну загрозу» викривається в багатьох публікаціях радянських дослідників¹¹². Однак не можна сказати, що все в цій важливій справі вже зроблено. Зокрема, доцільно було б підготувати колективні дослідження, присвячені комплексному аналізу цього питання з усіх його аспектів — концептуальних, політичних, військових.

¹¹¹ Liska G. Russia and the Road to Apparment: Cycles of East-West Conflict in War and the Peace.— Baltimore, 1982, p. 10, 241.

¹¹² Див.: Откуда исходит угроза миру.— М., 1982.— 79 с.; Разоружение: кто против? — М., 1983.—96 с.; Канун декабря: Европа перед выбором.— М., 1983.—31 с.

К. П. Тарасов. До проблеми еволюції сучасної західнонімецької історіографії з питань діяльності Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму.

Особливе місце в буржуазній історіографії займає західнонімецька «радянологія», представники якої входять до майже 100 різних установ і фактично є найпотужнішим загоном «комунізмознавців» із Західної Європи¹¹³. Серед специфічних її рис слід насамперед відзначити традиційний, відверто реакційно-консервативний характер досліджень місця й ролі Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві. Сформувавшись раніше інших «схodoзнавчих» центрів капіталістичних країн європейського континенту, західнонімецька «радянологія» нагромадила певний досвід фальсифікацій теорії та практики реального соціалізму і здійснює помітний вплив на вироблення загальних концептуальних основ всієї буржуазної історіографії. Необхідно також відзначити тісний зв'язок теоретиків «комунізмознавства» ФРН з урядовими колами країни, їх активну участь у виробленні аналітичних рекомендацій для ведення «східної» політики. При цьому головну роль відіграють установи, що входять до системи «Остфоршунгу» («Східних досліджень») й виступають знаряддям імперіалістичної експансії проти СРСР і соціалістичних країн Східної Європи.

Радянські суспільствознавці зробили чимало в справі викриття вихідних позицій західнонімецьких буржуазних та ревізіоністських перекирчувань теорії й практики партійного керівництва в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Насамперед треба відзначити працю В. І. Салова¹¹⁴, у якій критично аналізуються філософські основи західнонімецької буржуазної історіографії, спростовуються різного роду фальсифікації нею місця і ролі лєнінської партії в трьох російських революціях, антикомуністичні інтерпретації класової сутності КПРС. Значний вклад у вивчення названої проблеми зробили суспільствознавці нашої країни, які присвятили свої праці викриттю класових цілей західнонімецького «Остфоршунгу». В них досліджуються історичні традиції буржуазної історіографії, визначаються особливості підходу «радянології» ФРН до вивчення політичної системи СРСР, показано зв'язки ідеологів антикомунізму з діяльністю реакційних кіл Західної Німеччини¹¹⁵. Разом з тим слід відзначити, що у більшості цих праць відсутні критика буржуазних й ревізіоністських фальсифікацій діяльності КПРС на етапі розвинутого соціалізму, а також ґрунтовний аналіз сучасних «радянологічних» концепцій з вказаної проблеми.

В ряді монографічних досліджень окремі розділи присвячені викриттю західнонімецьких буржуазних та ревізіоністських інтерпретацій різних аспектів керівної ролі Комуністичної партії. В них, насамперед, розкривається наукова неспроможність основних перекирчувань нашими ідеологічними противниками організаційних принципів нашої партії, її місця й ролі у проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, здійсненні лєнінського плану побудови соціалізму в СРСР¹¹⁶. Слід також назвати ряд статей, присвячених спростуванню різного роду фальсифікацій в ФРН лєнінського вчення про керів-

¹¹³ Osteuropa, 1982, № 5, S. 358—362.

¹¹⁴ Салов В. И. Историзм и современная буржуазная историография.— М., 1977.— 253 с.

¹¹⁵ Критика западногерманского «Остфоршунга».— М., 1966.— 275 с.; Воронцов Г. А. Некоторые новейшие направления в буржуазной историографии ФРГ.— Вопросы истории, 1974, № 9, с. 64—86; Патрушев А. И. Неолиберальная историография ФРГ: формирование, методология, концепции.— М., 1981.— 149 с. та ін.

¹¹⁶ Гумеров Ф. Х. Вымыслы и действительность: Против буржуазной фальсификации организационных принципов КПСС.— М., 1967.— 78 с.; Малофеев Л. Ф. Великие Октября и банкротство его критиков.— М., 1982.— 160 с.; та ін.

ну роль КПРС в соціалістичному суспільстві, питань партійного керівництва Радами¹¹⁷.

В зазначених публікаціях головну увагу приділено критиці буржуазних перекирчувань соціально-політичної системи радянського суспільства взагалі. Набагато менше уваги приділено критичному аналізу «радянологічних» концепцій, що фальсифікують принципи партійного керівництва економікою, соціально-класовими відносинами та культурою. Відсутні також дослідження, присвячені критичному аналізу еволюції вивчення буржуазними авторами з ФРН історії та політики КПРС. В зв'язку з цим хотілося б висловити деякі міркування.

Слід насамперед зазначити, що сучасна західнонімецька історіографія, присвячена діяльності Комуністичної партії на етапі розвинутого соціалізму, не однорідна в методологічному відношенні. Той факт, що спільною основою «радянологічних» перекирчувань керівної ролі КПРС є антикомунізм, не означає наявності певних відмінностей у підходах, оцінках, висновках західнонімецьких авторів.

У порівняно широкому спектрі поглядів останніх головним, пануючим виступає реакційно-консервативний напрям, представники якого у перекирчуванні керівної ролі КПРС, її головних функцій орієнтуються на яскраво виражені антикомунізм і антирадянщину. Це знаходить свій прояв у популярності серед «радянологів» різноманітних варіантів концепції «комуністичного тоталітаризму». Серед тих, хто демонструє «вірність» зазначеному напрямку, слід насамперед назвати О. Анвайлера, Б. Майснера, К. Менерта, Б. Левицького, Ф. Фільмара, К. Бракера та ін. З'явившись під час «холодної війни», концепція «комуністичного тоталітаризму» не зазнала істотних змін до нашого часу. Незважаючи на певні спроби її модернізації, вона, як і вся реакційна буржуазна історіографія, перебуває у стані глибокої кризи, залишаючись найбільш ортодоксальною і схематичною антикомуністичною концепцією. Разом з тим, слід відзначити, що це не означає відмови від її використання імперіалістичною пропагандою. Навпаки, якщо говорити про ФРН, то з приходом до влади в країні консервативного блоку ХДС/ХСС, вона визначає спрямованість багатьох підривних акцій проти реального соціалізму.

В західнонімецькій буржуазній історіографії існує також ліберально-об'єктивістський напрям, який визначився в кінці 60-х — на початку 70-х років. Його представники прагнуть до більш гнучкої фальсифікації керівної ролі КПРС, тлумачать деякі питання партійного керівництва соціалістичним суспільством з позицій концепцій «політичного плюралізму», «критичної іманентності» тощо. Прихильники останніх вже не заперечують, наприклад, наявності демократії в СРСР, однак всіляко перекирчують її сутність. Так, професор Гессенського університету Р. Гронемойер «відшукав» імпульс еволюції соціалістичної демократії «у пристосуванні до основних вимог політичного розвитку сучасності», викликаного ходом науково-технічного прогресу¹¹⁸. При цьому головним фактором, який заважає, з точки зору антикомуністів, реалізації демократичних потенцій НТР, шаблононо називається і Комуністична партія.

Використовуючи концепцію «критичної іманентності», фальсифікатори керівної ролі КПРС винаходять «протиріччя» між теорією і практикою в діяльності Комуністичної партії по керівництву різними сферами розвитку радянського суспільства. Концептуальні «пошуки»

¹¹⁷ Шаловал Ю. І. Викриття фальсифікацій буржуазною історіографією ФРН ленінського вчення про керівну роль КПРС у будівництві нового суспільства.— УІЖ, 1982, № 3, с. 29—37; Дорошенко В. С., Тарасов К. П. Критика буржуазних західнонімецьких фальсифікацій керівництва Радами.— УІЖ, 1983, № 12, с. 99—106.

¹¹⁸ Anders leben — überleben: Die Grenzen des Wachstums als Chance zur Befreiung.— Frankfurt am Main, 1981, S. 27.

в цьому напрямі свідчать по повну неспроможність буржуазних й ревізійністських перекиручень у ФРН діяльності Комуністичної партії. Автори такого роду інтерпретацій ігнорують конкретні соціально-економічні умови соціалізму, підмінюють його абстрактними схемами класово-антагоністичного суспільства. Вони не враховують той важливий факт, що використання результатів НТР в умовах соціалізму нерозривно пов'язане з керівництвом Комуністичної партії, яка забезпечує поєднання науково-технічної революції з перевагами соціалізму в інтересах усіх класів та прошарків радянського суспільства.

Враховуючи специфіку західнонімецької буржуазної історіографії, необхідно посилити розробку комплексних досліджень, які розкривали б характер еволюції усіх основних напрямів «радянознавства» у ФРН. Винікла необхідність підготовки узагальнюючої монографії, присвяченої критиці західнонімецького «Остфоршунгу». При розробці критичних досліджень важливо якнайповніше враховувати специфіку методологічної бази «радянології», її теоретико-філософський характер, прихильність буржуазної історіографії Західної Німеччини до інституціональних та емпіричних методів дослідження.

Очевидно, намірилась необхідність дальшої активізації спільної роботи істориків та суспільствознавців інших спеціальностей в галузі критики антикомуністичних трактувань діяльності КПРС на етапі розвинутого соціалізму, необхідно також поглибити співробітництво з вченими-марксистами НДР у цій справі. Потребує дальшої актуалізації та розширення й проблематика досліджень.

А. І. Осташко. Деякі особливості підходу французької «радянології» до проблеми керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалізму.

Переважаюча кількість видань радянських авторів присвячена аналізу англо-американської та західнонімецької «радянології». І це цілком закономірно, оскільки саме представники цього загалу «комунізмознавства» задають тон у фальсифікації керівної ролі КПРС в соціалістичному суспільстві. Що ж до викриття політичних концепцій французьких «радянологів», то це питання ще не дістало належного відображення в марксистській літературі. Є лише кілька праць, в яких критично аналізуються деякі сторони підривної діяльності останніх проти теорії й практики марксизму-ленінізму¹¹⁹.

Спеціальних же досліджень, в яких би було піддано систематичному критичному розглядові поглядів французьких «радянологів» на проблему керівної ролі партії, досі ще немає. А тим часом є настійна потреба в таких працях, оскільки підвищення ефективності критики сучасних буржуазних фальсифікацій неможливе без чіткого визначення особливостей того чи іншого національного загалу «радянології», його місця та ролі в підривній діяльності імперіалістичної пропаганди проти реального соціалізму, керівної ролі Комуністичної партії.

«Радянологія» у Франції в тому вигляді, у якому вона існує нині, сформувалася після другої світової війни. Дослідницька діяльність її представників зосереджена головним чином в навчальних закладах Парижа, а також в ряді провінціальних університетів. Координацію цієї діяльності у масштабах країни намагається здійснювати «Інститут слов'янських досліджень», заснований у 1921 р. З ним уклали угоду про співробітництво в галузі «радянологічної» проблематики 19 університетів, представники яких входять до ради цього

¹¹⁹ Вачнадзе Г. Н. Идеологические диверсии империализма.— М., 1981, с. 71—72; Королев С. А. Буржуазная «советология» на службе антикоммунизма.— М., 1983, с. 6, 22; Нарский И. С. Современная буржуазная философия: два ведущих течения начала 80-х годов XX века.— М., 1983, с. 6, 25, 28.

інституту¹²⁰. Крім згаданих закладів, вивченням проблем розвитку радянського суспільства займаються спеціальні підрозділи в Національному центрі соціальних досліджень, шостій секції Вищої практичної школи, Паризькому інституті політичних наук та інших.

Активізація діяльності «радянологічних» центрів у Франції відбувається в умовах посилення антикомунізму й антирадянщини у країні. Монополітична буржуазія, яку перемога лівих сил у 1981 р. позбавила політичної влади, знову намагається, як підкреслював Генеральний секретар Французької компартії Ж. Марше, «створити умови для свого повернення до влади»¹²¹. Це досягається різними методами. Один із них, досить випробуваний реакційними силами всіх капіталістичних держав,— пагітання антирадянської істерії, підрив плідних відносин між Францією і СРСР. Так, з допомогою засобів масової інформації праві кола знову залякують громадськість країни міфом про «загрозу зі Сходу».

Все це значною мірою зумовило посилення консервативного напрямку у французькій «радянології». Воно виявилось, наприклад, у тому, що проблема керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві інтерпретується фактично тільки через призму концепції «тоталітаризму». Такий підхід характерний, зокрема, для праць професора кафедри радянської економіки Паризького інституту політичних наук К. Базіля, «радянологів» М. Ферро та Е. Каррер д'Анкос і інших.

Широкі звернення французьких «радянологів» до концепції «тоталітаризму» зумовлене намаганням правих кіл залякати трудящі маси своєї країни можливою соціалістичною революцією, яка понаклепницькому ототожнюється з «анархією» й комуністичним «терором», і таким чином сприяти усуненню лівого уряду від влади, обґрунтувати необхідність панування великого капіталу та приватної власності на засоби виробництва. Саме цим політичним цілям служить поширення міфу про «диктатуру партії» в соціалістичному суспільстві, відсутність у ньому «справжньої» демократії.

Свої нападки на керівну роль КПРС «радянологи» силкуються «підкріпити» наклепницькими сюжетами з так званої дисидентської літератури, яка завдяки зусиллям буржуазних видавництв посилено забруднює книжковий ринок Франції. Ця особливість праць «радянологів», намагання їх переконати читача в об'єктивності своїх видань шляхом звернення до мутних, пройнятих злобною антирадянщиною «першоджерел»,— свідчення тупикової ситуації в буржуазній «науці про комунізм», її перманентної кризи.

Характерною ознакою французької буржуазної історіографії є активне співробітництво на ґрунті антирадянщини буржуазних «комунізмознавців» й ідеологів ревізійнізму. Саме у Франції з пайбільшою інтенсивністю здійснюються характерні для всієї «радянології», за висловом радянського вченого М. М. Кейзерова, «човникові операції обміну між буржуазною наукою і опортунізмом антимарксистськими концепціями, тезами»¹²².

Так, «радянологи» активно використовують для перекручення керівної ролі Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві фальсифікаторські ідеї ренегата Р. Гароді. Особливо імпонують ідеологам буржуазії його виступи проти необхідності створення політичної партії робітничого класу, спроби поставити під сумнів об'єктивний характер керівної ролі КПРС. Наскоки на її політику з антикомуністичних позицій характерні, зокрема, для останніх публікацій Р. Гароді.

¹²⁰ The Russian Review, 1979, vol. 38, № 1, p. 54—55.

¹²¹ Коммунист, 1983, № 1, с. 123.

¹²² Кейзеров Н. М. Идеологические диверсии.— М., 1979, с. 114.

Помітною фігурою в ревізіоністському таборі виступає ще один ренегат — Ж. Елленштейн, який активно співробітничав з «радянологами».

Безперечне панування «тоталітарних» постулатів у публікаціях буржуазних ідеологів Франції аж ніяк не означає, що в них зовсім відсутні інші, характерні для буржуазного об'єктивізму, підходи до проблеми керівної ролі КПРС. Є дослідження, в яких, зокрема, дається більш-менш об'єктивна оцінка зовнішньої політики нашої партії, робиться спроба відійти від одіозних, примітивних антикомуністичних концепцій¹²³. Однак подібні праці — виняток для французької «радянології», яку в цілому характеризує антикомуністична, антирадянська спрямованість.

Все це свідчить про те, що назріла необхідність критичного дослідження «радянології» Франції на дисертаційному рівні, підготовки відповідних кваліфікованих брошур та статей у періодичних виданнях.

Т. В. Орлова. Марксистсько-ленінські історіографічні дослідження — дійова зброя критики буржуазних концепцій керівної ролі КПРС.

Історіографія відіграє дедалі більшу роль у дальшому розвитку історико-партійної науки. І це зрозуміло. Адже, вивчаючи і висвітлюючи закономірності нагромадження й удосконалення наукових історико-партійних знань, формування, утвердження та дальшого розвитку ленінської концепції історії партії, організації історико-партійної науки, вона є своєрідним акумулятором дослідницького досвіду, закономірностей і тенденцій розвитку історичної думки^{124–125}. Історіографічні праці мають встановлювати ступінь вивчення й розробки тієї чи іншої проблеми, з'ясовувати наукову обґрунтованість питань, що досліджуються, достовірність фактів та глибину їх узагальнень, розкривати перспективи наукових розробок та обґрунтовувати їх необхідність, сприяти вдосконаленню дослідницьких методів.

Ці ж завдання стоять і перед критиками сучасних фальсифікацій керівної ролі КПРС у розвинутому соціалістичному суспільстві. Необхідність активізації історіографічних досліджень у цій галузі диктується постійно зростаючою кількістю праць, які збільшують обсяг критичних знань про характер та спрямованість концепцій і доктрин «радянології», її прийоми та методи. Лише в 70-х роках опубліковано майже 500 праць і захищено більше 20 кандидатських дисертацій з питань критики буржуазних фальсифікацій керівної ролі партії у комуністичному будівництві¹²⁶.

Історіографічний аналіз літератури, присвяченої сучасним антикомуністичним інтерпретаціям керівництва КПРС радянським суспільством на етапі зрілого соціалізму, збагачує марксистсько-ленінський арсенал засобів, прийомів та методів ідейного протистояння з нашими класовими противниками, служить справі дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня історико-партійних праць, ефективності контрпропаганди, поліпшення всієї політико-виховної роботи. Однак

¹²³ Lavigne P. et M. Regards sur la Constitution sovietique de 1977.— Paris, 1979, p. 100—101.

^{124–125} Спирин Л. М. О некоторых вопросах разработки теоретических и методологических проблем историографии истории КПСС.— Вопросы истории КПСС, 1979, № 1, с. 107.

¹²⁶ Див.: Проблемы историографии истории КПСС периода развитого социализма.— Вопросы истории КПСС, 1981, № 11, с. 120; Малов Ю. К. Критика современных буржуазных фальсификаций руководящей роли КПСС в развитом социалистическом обществе: К историографии проблемы.— Вопросы истории КПСС, 1982, № 3, с. 66.

поки що історіографічних праць на цю тему явно недостатньо¹²⁷. Певний внесок у її висвітлення зробили Ю. К. Малов та Є. Я. Віттенберг¹²⁸. Деякі питання історіографії критики буржуазних фальсифікацій історії і політики КПРС порушено в огляді Ю. І. Ігрицького¹²⁹. Окремі аспекти стану критики буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС у сучасних умовах аналізуються в дисертаціях, порушуються у рецензіях. Необхідно створити узагальнюючі історіографічні праці з глибоким аналізом ступеня вивченості різних питань, основних напрямів критики буржуазних фальсифікацій, з виявленням проблем, які потребують дальшої розробки.

Аналіз літератури, в якій піддаються критиці буржуазні фальсифікації місця і ролі КПРС в політичній системі зрілого соціалізму, показує, що тут ще є чимало невикористаних можливостей. Слід вказати на ряд питань даної проблеми, які ще чекають на свою розробку. Це, зокрема, викриття буржуазних фальсифікацій про функції КПРС у соціалістичному суспільстві, принципи партійного керівництва господарським будівництвом та ідеологічну діяльність партії, про політичну культуру, інтернаціональне виховання радянських людей тощо.

Дальша актуалізація критики буржуазних фальсифікацій партійного керівництва господарським будівництвом, зокрема, може бути досягнута шляхом посилення уваги до новітньої «радянологічної» літератури, а також акцентованого спростування буржуазних фальсифікацій, що стосуються тимчасових труднощів розвитку радянської економіки, тих питань її розвитку, які перебувають у процесі свого розв'язання або чекають на нього. Це дасть змогу істотно обмежити можливість «радянологів» щодо різного роду спекуляцій.

Як показує аналіз публікацій, радянські дослідники не завжди чітко простежують і протиставляють буржуазним фальсифікаціям найважливіші напрями партійного керівництва науково-технічним прогресом, недостатню увагу приділяють розкриттю його форм і методів. Усунення цих упущень є особливо важливим тому, що «радянологія» продовжує приділяти зазначеним питанням значну увагу.

Помітно підвищилася доказовість критики буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по підвищенню життєвого рівня радянських людей. Автори публікацій показують не тільки реальні результати у цій сфері, а й зіставляють їх з матеріальним добробутом трудящих мас у капіталістичному світі. Однак ще бракує спільних праць істориків, економістів, філософів, фахівців з партійного будівництва та наукового комунізму, в яких би у комплексі критично аналізувалися основні напрями буржуазних фальсифікацій, викривалися б їх методологічні помилки, неспроможність концепції «якості життя», «споживацького суспільства» та інших, на великому фактичному матеріалі демонструвався реалізм та життєвість курсу партії на неухильне зростання народного добробуту на противагу злиденності та бідуванням народних мас у світі капіталу.

Важливе значення має дальша розробка теорії і методів ведення сучасної ідеологічної боротьби проти нашого класового противника, органічне поєднання дослідниками логіко-гносеологічного і соціально-політичного принципів аналізу та недопущення таких крайнощів, як зведення критики тільки до виявлення внутрішніх суперечностей у

¹²⁷ Див.: Проблемы историографии истории КПСС периода развитого социализма, с. 121; Актуальные проблемы идеологической борьбы против антикоммунизма, фальсификаций истории и политики КПСС: материалы «круглого стола». — Вопросы истории КПСС, 1982, № 7, с. 79.

¹²⁸ Див.: Малов Ю. К. Указ. статья, с. 62—75; Виттенберг Е. Я. Критика буржуазных фальсификаций политики КПСС по отношению к рабочему классу: Историографический обзор. — Вопросы истории КПСС, 1983, № 5, с. 91—104.

¹²⁹ Игрицкий Ю. И. Критика антикоммунизма и антисоветизма (по материалам советской литературы): Научно-аналитический обзор. — М., 1977. — 85 с.

буржуазних теоріях, або до підміни докладного розгляду цих теорій викриттям лише політичної реакційності їх авторів.

Вже неодноразово зверталася увага на необхідність дальшого посилення аргументованості та доказовості наукової критики буржуазних фальсифікацій. Цьому, на нашу думку, могло б сприяти, по-перше, усунення певної однобічності в критичних працях (зосередження уваги їх авторів лише на спростуванні висновків «радянологічних» публікацій без аргументованого викриття їх «доказів»); по-друге, ліквідація багатоплановості значної частини невеликих публікацій та більш предметна орієнтація дослідників на поглиблення критичного аналізу буржуазних концепцій, посилення обґрунтованості контраргументації, повніше розкриття досягнень теоретичної думки партії та її практичної діяльності, ширша опора на узагальнений досвід партійного керівництва різними сферами життя нашого суспільства.

Дійовим засобом підвищення рівня аргументованості та переконливості критики є посилення уваги до питань ідеологічної боротьби. Про це йшлося, зокрема, на XXVI з'їзді КПРС. Необхідно активізувати зусилля, спрямовані на викриття намагання буржуазних ідеологів спекулювати на негативних явищах, які ще мають місце в нашій дійсності, розвінчувати їх пошуки «вразливих місць» реального соціалізму та діяльності КПРС. Важливо при цьому розкривати справжні причини негативних явищ і демонструвати неспроможність «радянологів» пояснити їх «природою соціалізму».

Посилення наступальності та ініціативності критики, своєчасне викриття модифікованих варіантів «радянологічних» концепцій, спроб наших ідейних противників пристосуватися до умов, що змінюються, значною мірою залежить від оперативності радянських дослідників. У цьому напрямі вже зроблено чимало. Однак ще багато буржуазних видань піддаються критиці лише через 4—5 років після їх появи. В працях суспільствознавців немало загальновідомих фактів, критики одних і тих же положень «радянології». Усуненню цих недоліків сприятиме поліпшення інформованості науковців — суспільствознавців, викладачів та наукових співробітників гуманітарного профілю, що займаються критикою антикомунізму, а також посилення координації їх наукових досліджень.

Як і раніше, залишається актуальним завдання диференціації позицій «радянологів» і використання для критики їх поглядів об'єктивних свідчень та визнань вчених-немарксистів, зроблених під впливом правди життя.

На нашу думку, у посиленні викриття буржуазних фальсифікацій керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві могло б мати певне значення удосконалення організації наукової критики, зокрема, створення спеціального відділу в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та відповідних секторів у його філіалах, видання в республіці реферативного журналу з питань критики буржуазної історіографії історії КПРС, а також ширше їх висвітлення на сторінках «Українського історичного журналу». Необхідно за єдиним скоординованим планом постійно висвітлювати актуальні питання критики у республіканських суспільствознавчих журналах, створити групи оперативного аналізу буржуазних видань при вузах та науково-дослідних установах, проводити наукові конференції та семінари з питань критики буржуазної історіографії.

І. Ю. Чарських: Деякі питання критики буржуазно-націоналістичних інтерпретацій історії Компартії України.

Компартія України — складова і невід'ємна частина політичного авангарду радянського суспільства — постійно була і є опорою Центрального Комітету КПРС у боротьбі за побудову соціалізму і кому-

нізму. Аналіз та узагальнення діяльності Комуністичної партії України поряд з вивченням історії інших загонів КПРС має велике пізнавальне і практичне значення.

Водночас, спираючись на досягнення радянської історіографії, вчені нашої республіки дають рішучу відсіч спробам буржуазно-націоналістичних ідеологів перевернути історію Компартії України. Слід зазначити, що в останні роки критика сучасної так званої «українології» помітно поживалася, стала більш гострою і предметною. В працях Л. П. Нагорної, М. М. Варварцева, В. О. Замлинського, В. П. Чередишченка, Є. Є. Камінського та інших показано систему «академічних» центрів буржуазного «українознавства», що включає більш як 20 активно діючих спеціальних інститутів і кафедр, викривається злочинне минуле і прислужницька роль українських буржуазних націоналістів у підіривній антирадянській діяльності на сучасному етапі. Співробітниками Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у 1981 р. підготовлений спеціальний довідник, який містить цікаві відомості про екстремістські організації та періодичні видання українських буржуазних націоналістів, що отаборилися на Заході.

Важливою ділянкою боротьби проти «українологічних» концепцій історії Компартії України є критика їх методологічних основ. Велике значення в зв'язку з цим мав вихід у світ ряду праць, автори яких піддають гострій критиці спроби буржуазних ідеологів перевернути суть ленінської теорії національного питання і програмних завдань партії в галузі національної політики, розкривають найважливіші напрями і методи їх фальсифікації¹³⁰. Однак і сьогодні відчувається гостра потреба в парощуванні зусиль у напрямі критичного аналізу буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії історії окремих регіонів нашої країни та республіканських загонів КПРС. Це зумовлюється тим, що класово-історичні закономірності суспільного прогресу, які виступають у національно різноманітних формах виявлення в кожній республіці, постійно перевертаються в буржуазно-націоналістичній літературі.

В той час, як розвінчуванню «українознавчих» концепцій історії нашої республіки присвячено чимало праць, ще мало досліджень саме з питань критики буржуазно-націоналістичних інтерпретацій історії Компартії України. З цієї теми опубліковано лише ряд статей¹³¹. Деякі її аспекти розкриваються в книзі «Критика буржуазно-націоналістичних та ревізійністських перевертень історії КПРС» (К., 1976).

Нині є всі необхідні умови для підготовки фундаментальної праці, присвяченої комплексному аналізу буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Компартії України. Адже видано десятки публікацій, присвячених критиці антикомуністичних перевертень політики партії на Україні на різних історичних етапах. Зокрема, у статтях П. М. Шморгуна і М. В. Романовського викриваються антикомуністичні концепції дожовтневої історії більшовицьких організацій на Україні¹³².

¹³⁰ Национальная политика КПСС. Очерк историкографии.— М., 1981, с. 208—253.

¹³¹ Юрчук В. І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України.— Наукові праці з історії КПРС.— К., 1969, вип. 35, с. 17—32; його ж. Ганебні вправи фальсифікаторів.— Комуніст України, 1968, № 7, с. 80—89; Липовченко М. Проти великодержавної зарозумілості та національної обмеженості.— Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки.— К., 1968, с. 96—119; Маланчук В. Е. Фальсификаторские измышления буржуазных «украиноведов».— Вопросы истории КПСС, 1971, с. 38—48.

¹³² Шморгуни П. М. Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії більшовицьких організацій України.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 35, с. 3—16; Романовський М. В., Шморгуни П. М. Неспроможність буржуазних концепцій історії більшовицьких організацій України дожовтневого періоду.— УІЖ, 1976, № 10, с. 39—52.

Викриттю фальсифікацій історії України, діяльності партійних організацій у 1917—1922 рр. присвячено багато праць, огляд яких зроблено в спеціальному історіографічному дослідженні¹³³. Проте не все ще, на наш погляд, зроблено в цій галузі. Зокрема, потребують всебічного критичного аналізу антикомуністичні перекинуття проблем партійного керівництва розвитком соціальних, економічних і культурних процесів на Україні під час усього перехідного періоду. І якщо велика стаття М. М. Варварцева певним чином заповнює цю прогалину відносно відбудовного періоду¹³⁴, то немає ще жодної спеціальної праці про висвітлення в буржуазній історіографії процесу соціалістичної реконструкції в республіці.

Існує також необхідність в аргументованому критичному розгляді буржуазно-націоналістичної концепції «експлуатації України Росією», яка ґрунтується на грубому спотворенні суті реальних національно-економічних відносин у СРСР, а також наклепах буржуазних ідеологів на робітничий клас Радянського Союзу — головну соціальну опору партії, силу, що виступає в авангарді революційних перетворень. Антикомуністи всіляко намагаються «довести» нерівноправне становище робітників-українців з робітниками-росіянами, відшукати неіснуючі «бар'єри» на шляху міжреспубліканської міграції та соціальної мобільності перших, зобразити процес збільшення частки представників корінної національності в республіканських загонах робітничого класу СРСР як фактор посилення національних суперечностей в нашій країні.

Аналіз статистичних даних свідчить про неспроможність твердження «радянологів» про нібито «неукраїнське походження» робітничого класу УРСР, його «русифікацію», а також спроб деякої частини «українологів» замовчувати його багатонаціональний склад. Досить сказати, що наприкінці реконструктивного періоду в складі робітничого класу УРСР було 60% українців, 31% росіян та 9% представників інших національностей. Досвід індустріалізації нашої країни, здійсненої під керівництвом Комуністичної партії, зокрема приклад України, свідчить про те, що чим вищий рівень промислового розвитку певної союзної республіки, чим вища в ній питома вага робітничого класу, тим більший вклад її за соціалізму у розвиток дружби народів, бо саме робітничий клас відіграє вирішальну роль у процесі зближення націй.

Радянська історіографія веде наступальну боротьбу проти фальсифікаторів історії возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною¹³⁵. Цю роботу бажано продовжувати в напрямі критики спекуляцій «радянологів» навколо міжнародного аспекту даної проблеми.

У ряді праць радянських дослідників перекопливо показано неспроможність спроб буржуазних фальсифікаторів перекинути історію УРСР періоду Великої Вітчизняної війни, заперечити масову участь населення республіки в боротьбі з фашизмом та керівну роль Комуністичної партії у розгортанні всенародної боротьби на тимчасово окупованій території, а також обілити її виправдати ганебну ді-

¹³³ Гурін О. О. Викриття українською радянською історіографією буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій ролі більшовицьких організацій у створенні Радянської держави.— Наукові праці з історії КПРС.— К., 1972, вип. 57, с. 56—66.

¹³⁴ Варварцев Н. Н. Восстановительный период на Украине в кривом зеркале американско-канадской буржуазной историографии.— Правда истории против фальсификаторов (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины). Сб. науч. трудов.— К., 1982, с. 102—128.

¹³⁵ Коломієць І. Історія західноукраїнських земель: правда і перекинуття.— Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки, с. 211—226; Шлепаков А. М. Неспроможність фальсифікацій возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.— УІЖ, 1979, № 12, с. 25—28.

яльність бандитських угруповань націоналістів як «фактор самостійної української політики» тощо¹³⁵.

Напружена ідейна боротьба точиться навколо проблем післявоєнної історії України, особливо політики КПРС на етапі розвинутого соціалізму. Радянські суспільствознавці дають належну відсіч нападам буржуазних націоналістів на принципи демократичного централізму та інтернаціоналізму в організаційній будові й діяльності Комуністичної партії, фальсифікаціям питання про її загальнонародний характер, показують шкідливість спекуляцій ворожої пропаганди щодо посилення інтернаціоналізації економічного життя радянських народів і зміцнення їх державної єдності. Проте в справі критики буржуазних фальсифікацій участі партійних організацій України в удосконаленні господарського механізму, зміцненні державної та трудової дисципліни, втіленні в життя Продовольчої програми є ще певні прогалини. Так, вимагають послідовного критичного розгляду спроби «радянологів» поставити під сумнів зростання добробуту населення республіки, поширити міф про його «експлуатацію». Подібні вигадки спростовує сама суть соціальної політики КПРС.

Науковці нашої республіки мають певні досягнення і в розвінчуванні ворожих інсинуацій щодо культурного будівництва на Україні. Цьому, зокрема, присвячено ряд публікацій М. М. Тарасюк і В. М. Ткаченка. Разом з тим більшої уваги потребує критичний розгляд тлумачень «українознавцями» партійного керівництва комуністичним вихованням трудящих.

Таким чином, радянські суспільствознавці досягли значних успіхів у викритті «радянологічних» фальсифікацій історії Компартії України. Разом з тим слід вказати, що стосовно проблем перехідного періоду і етапу розвинутого соціалізму полеміка ведеться, як правило, лише на рівні журнальних публікацій, кількість яких не відповідає інтенсивності виходу буржуазних та буржуазно-націоналістичних видань з даної тематики. Зокрема, лише підготовлений у Гарварді бібліографічний покажчик фальсифікаторських «творів» про Україну з 1955 по 1975 рр. містить дві з половиною сотні сторінок¹³⁶. Важливо не тільки ґрунтовно викривати суть буржуазних фальсифікацій авангардної ролі Компартії України в революційно-перетворюючій діяльності трудящих республіки на різних етапах її історії. Великий інтерес науковців і пропагандистів викликали б праці, присвячені спростуванню інсинуацій ворожих ідеологів щодо політики партії протягом усього періоду існування Української Радянської соціалістичної держави. Потребує спеціального критичного розгляду буржуазна література про планово-господарську політику КПРС на Україні.

Отже, цілком назріла необхідність створення комплексної узагальнюючої праці з питань критики буржуазних фальсифікацій історії республіканської партійної організації.

Посилення аргументованості доводів, поглиблена розробка проблем історії України, на яких намагається паразитувати «радянологія»,— кардинальний напрям і головний резерв поліпшення якості наукових досліджень, присвячених критиці позицій ідеологічного противника. Разом з тим слід й надалі вдосконалювати стиль виступів радянських учених, особливо в зв'язку з розв'язаною імперіалістами «психологічною війною» проти країн соціалізму. «Без «гніву» писати

¹³⁵ Яцко Б. А. Викриття українською радянською історіографією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні.— УІЖ, 1980, № 6; Пинчук Ю. А. Против буржуазных фальсификаций вопросов истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны.— Правда истории против фальсификаторов, с. 145—166; Череди́нченко В. П. Анато́мия преда́тельства.— К., 1983, с. 51—172 та ін.

¹³⁶ Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR, 1955—1975: An Annotated Bibliography.— Cambridge, 1978.

про шкідливе — значить, нудно писати»¹³⁸, — вказував В. І. Ленін. Тому досвід яскравої публіцистичної полеміки з націоналістичними пасквілянтами на зразок окремих публікацій «Поста імені Ярослава Галана» заслуговує на використання іншими республіканськими виданнями.

Для забезпечення більш міцного зв'язку між теоретичним та прикладним рівнями нашої контрпропаганди та посилення її ефективності важливо дослідити механізм використання академічних розробок «українологів» у пропагандистській війні, яку ведуть проти СРСР радіодиверсійні центри. Джерелом інформації може стати, наприклад, критичний розгляд доповідей, які періодично видає радіо «Свобода», тим більше, що лівова їх частка присвячена фальсифікації національних відносин у СРСР, а деякі випуски прямо підпорядковані завданням фальсифікації історії Компартії України. Посилення безпосереднього зв'язку «дослідників» з ЦРУ та натовським апаратом в наукоподібній «розробці проблем» партійного керівництва в СРСР, зростання потоку фальсифікацій вимагають дальшого вдосконалення наступальної наукової критики «радянології» з боку суспільствознавців нашої республіки.

¹³⁸ Ленін В. І. До редакції газети «Правда». — Повне зібр. творів, т. 48, с. 76—77.

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ВИХОВАННЮ У ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ ПОЧУТТЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ З БОРІТЬБОЮ МІЖНАРОДНОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ (1919—1920 рр.)

В історичній літературі ґрунтовно і всебічно розкриті роль, значення, форми міжнародної пролетарської солідарності з Країною Рад у роки громадянської війни, в першу чергу руху «Руки геть від Радянської Росії!»¹ Значно менше уваги приділено поки що спеціальному дослідженню діяльності Комуністичної партії по зміцненню солідарності трудящих нашої країни з революційною боротьбою пролетаріату на Заході. Особливо це стосується виховання в радянських людей почуття пролетарської солідарності, вироблення в них активної класової, інтернаціоналістської позиції. У даній статті зроблено спробу якоюсь мірою заповнити цю прогалину на прикладі діяльності Компартії України — бойового загону єдиної лєнінської партії.

Важливими документами, що розкрили перед міжнародним пролетаріатом інтернаціоналістську позицію КП(б)У і уряду Радянської України, стали відозви і звернення, передусім Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВКу), до робітничого класу, трудящих, урядів країн світу. Основні документи, прийняті в 1919—1920 рр.², дозволяють зробити висновок, що вони:

— повністю підтримували лєнінську політику миру і мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. «Тимчасовий Український робітничо-селянський уряд від імені всього трудящого народу України,— говорилося у Зверненні до всіх народів і урядів від 25 січня 1919 р.,— оголошує, що робітники і селяни України, зв'язані нерозривними узами з робітниками і селянами всіх країн, мають твердий намір жити в мирі і дружбі з усіма народами»³;

— активно проголошували ідеї пролетарського інтернаціоналізму, солідарності з революційною боротьбою міжнародного робітничого класу.

¹ Рейхберг Г., Ольша Р. Международный пролетариат в борьбе против интервенции в СССР (1918—1922 гг.).— М., 1941.— 64 с.; Яковлев Л. И. Интернациональная солидарность трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922 гг.).— М., 1964.— 264 с.; его же. Дружба, рожденная Октябрем.— М., 1968.— 232 с.; его же. Очерки по истории международной солидарности трудящихся.— М., 1974.— 392 с.; Международная солидарность трудящихся. 1917—1923 гг.— К., 1978.— 352 с.; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории.— М., 1980, т. 4.— 732 с. та ін.

² Мова йде про відозву «Всем народам и правительствам. Всем, всем, всем», прийняту 28 січня 1919 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 33—34) та ряд документів ВУЦВКу: «От Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов к пролетариату Германии» (Большевик (Изд. ЦК КП(б)У), 1919, 27 мая; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 43, арк. 1—5); «Обращение Всеукраинского ЦИК к пролетариям всех стран» (Большевик, 1919, 14 июня); «К трудящимся всего мира» від 28 лютого 1920 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 22—23); «Ко всем народам и правительствам. Всем, всем, всем» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 46, арк. 1, 1 зв.); «Воззвание Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета к рабочим всех стран» від 11 червня 1920 р. (Вісті ВУЦВК, 1920, 13 червня; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 102 а, б, в, г) та ін.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 34.

су. Звертаючись до пролетаріату Німеччини у важкий для нього час, ВУЦВК у травні 1919 р. заявив: «Ми, робітники і селяни Радянської України, простягаємо тобі братню руку допомоги і закликаємо тебе до боротьби і миру»⁴;

— переконливо викривали хижацьку суть союзу міжнародного капіталу в його боротьбі проти робітничого класу всіх країн. «Під виглядом Ліги націй,— відзначалося в одній із відозв ВУЦВКу,— капітал організовує величезний союз експлуататорів трудящих. Ліга націй, як світовий жандарм, виникає з волі капіталістів, щоб залізним чоботом наступити на груди трудящих усього світу»⁵;

— закликали міжнародний пролетаріат до посилення боротьби на захист Радянської влади. «Нехай ваші правлячі класи,— говорилося у відозві від 11 червня 1920 р.,— остаточно капітулюють перед вашими вимогами: «Геть війну з Радянською Росією і Україною...! В ім'я міжнародної солідарності трудящих ми чекаємо від вас допомоги»⁶.

Глибоке розуміння робітничим класом України свого інтернаціонального обов'язку особливо яскраво виявилось в активній підтримці революційної боротьби пролетаріату зарубіжних країн. Однією з найвищих вершин такої боротьби була перемога Радянської влади в Угорщині, що викликала могутнє піднесення робітничої солідарності в Радянській країні, у тому числі на Україні.

У квітні 1919 р. В. І. Ленін розглядав питання про прорив через Галичину і Буковину для встановлення зв'язку з Радянською Угорщиною як одне із стратегічних завдань Українського фронту⁷. Партійні організації України, висловлюючи волю робітників, підтримали цю ленінську установку. Третя Подільська губпартконференція (8—10 травня 1919 р.) відзначала, що «... ми зобов'язані наступати на Буковину і Румунію, щоб врятувати Угорщину»⁸.

Одноставною була думка членів Ради оборони УСРР, яку зібрав воедино на своїх сторінках воєнно-політичний журнал «Красный офицер». Під рубрикою «Всі на допомогу Радянській Угорщині!» він надрукував висловлювання В. О. Антонова-Овсієнка, О. Г. Шліхтера, А. С. Бубнова, А. А. Йоффе, Г. І. Петровського, М. І. Подвойського. «Чергове наше завдання пробитися до Угорщини, з нею об'єднатися»,— заявив Г. І. Петровський. «...Конче необхідно кинутися на допомогу Червоній Угорщині, вирвати її з залізного кільця румунських, чеських, сербських і французьких імперіалістів»,— писав А. С. Бубнов⁹.

Дух солідарності з боротьбою угорського пролетаріату панував і у військах. Це проявилось вже на перших мітингах, що пройшли в Києві 28 березня за єдиною темою «Угорська революція і завдання Червоної Армії». До робітників і червоноармійців звернулися з інтернаціоналістськими закликами В. П. Затонський, С. В. Косіор, А. А. Йоффе та ін.¹⁰ Відгуки червоноармійців на події в Угорщині були одноставними і за своїм змістом не відрізнялися, наприклад, від твердого слова курсантів четвертих Київських командних піхотних курсів. У резолюції, прийнятій на мітингу, вони заявили «...про свою готовність надати повну підтримку і сприяння братній Угорщині, яка стікає кров'ю, і дати відсіч всім підступним замахам на неї з боку поміщицької Румунії і чеських магнатів»¹¹. На допомогу Радянській республіці рвалися також зарубіжні інтернаціоналісти, в першу чергу

⁴ Большевик, 1919, 27 мая.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 43, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 42, арк. 102 в, г.

⁷ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 50, с. 283, 285—286.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 58, арк. 11.

⁹ Красный офицер, 1919, № 1, с. 22—23.

¹⁰ Красная Армия (Орган народного комиссариата по военным делам Украины), 1919, 28 марта.

¹¹ Большевик, 1919, 8 мая.

угорські. Вони прагнули до того, щоб «коридор в Угорщину зробити через Буковину». Угорська група РКП(б) у Москві повідомила про бойовий настрій інтернаціоналістів керівника Компартії і Радянського уряду Угорщини Бели Куна¹².

Коли в квітні 1919 р. імперіалісти Антанти, використовуючи румунські, чехословацькі і сербські війська, почали інтервенцію проти Радянської Угорщини, їй була надана військова допомога. Великий інтерес має в зв'язку з цим наказ наркомвоєна УСРР М. І. Подвойського від 4 травня 1919 р. В ньому говорилося, що радянські війська не прагнуть до завоювання Румунії. Їх мета — розбити союз румунських і чехословацьких контрреволюціонерів, створений для придушення Радянської Угорської республіки. На початку травня Раднарком України телеграфував Б. Куна: «...Усвідомлюючи необхідність підтримати угорських робітників і селян, ми не затримаємося виконати свій обов'язок»¹³. В Одеському військовому окрузі в той час спішно формувалися 6-а Українська, Інтернаціональна і Бесарабська дивізії для звільнення Бесарабії і допомоги Радянській Угорщині.

Не дивлячись на змушене відтягнення значних сил для придушення контрреволюційного заколоту Григор'єва, запеклий наступ Денікіна на Луганськ, 11 травня 1919 р. почалися операції по форсуванню Дністра. 13 травня В. І. Ленін телеграмою в Будапешт повідомив Б. Куна, що «...українські війська, перемігши румунів, перейшли Дністер»¹⁴. Один із керівників Радянської Угорщини, комісар по військових справах Тібор Самуелі, який прилетів через кілька днів на літаку в Київ, повідомив кореспонденту газети «Коммунист», що ця військова акція стала суттєвою допомогою угорському пролетаріатові і викликала велику паніку серед румунів¹⁵.

Побувавши у Москві, член ЦК Компартії Угорщини Т. Самуелі одержав величезну особисту підтримку В. І. Леніна, обговорив з ним політичне і воєнне становище в Угорщині. З Тібором Самуелі В. І. Ленін послав свою статтю «Привіт угорським робітникам», в якій закликав їх до твердості в єдино законній, справедливій, справді революційній війні проти експлуататорів, за перемогу соціалізму¹⁶. Виступаючи в Будапешті 31 травня 1919 р. після повернення з Москви, Т. Самуелі підкреслив, що Радянська Росія і Радянська Україна роблять все можливе для підтримки угорської революції. «Я тепер ще більше переконаний...», — твердо заявив він, — що на допомогу російського пролетаріату ми можемо розраховувати. Ми, товариші, повинні бути гідними поданої нам руки допомоги, революційної братерської підтримки...»¹⁷.

Сучасні угорські історики прийшли до обґрунтованого висновку про те, що Комуністична партія, радянський робітничий клас, всі трудящі Країни Рад, в тому числі і Радянської України, зробили все можливе в інтересах надання воєнної допомоги Радянській Угорщині¹⁸. Проте наступ військ Денікіна у травні 1919 р. на Донбасі, заколот банд Григор'єва в тилу Червоної Армії, ряд інших контрреволюційних повстань, що спалахнули навесні на Україні, різко погіршили становище Радянської країни, перешкодили дальшій підтримці угорської революції.

«Ми знаємо тяжке і небезпечне становище Угорщини і робимо

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 304, арк. 36.

¹³ Красная Армия, 1919. 5, 6 мая.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 50, с. 310.

¹⁵ Коммунист (Орган Центрального и Киевского городского комитетов КП(б) Украины), 1919, 24 мая.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1976, т. 7, с. 229, 232.

¹⁷ 1919 год в Венгрии. Сб. матер. к 40-летию Венгерской Советской республики.— М., 1959, с. 84—85.

¹⁸ Липтан Эрвин. Венгерская Советская республика.— М., 1970, с. 251; Йожа А., Милен Д. Венгерские интернационалисты в борьбе за победу Октября.— М., 1977, с. 264.

все, що можемо,— писав В. І. Ленін Б. Куну наприкінці липня 1919 р.— Але швидка допомога іноді фізично неможлива»¹⁹. Ці повні гіркоти ленінські слова дуже точно відображають тяжке становище нашої країни, повну неможливість прорватися до Радянської Угорщини. Військово-політичний аналіз обстановки, що склалася, було зроблено уже того грізного літа 1919 р. Орган Політуправління XII-ої армії, наприклад, писав, що повстаннями Грингор'єва і Махна скористався **Денікін**, який «...почав свій наступ на Радянську Україну і Робітничо-Селянському урядові довелося кинути всі сили для створення заслону проти нашої денікінських гуннів. Наступив гострий критичний момент. Надія на з'єднання з Угорщиною була втрачена»²⁰.

Окремо скажемо, що під час існування Червоної Угорщини були вжиті енергійні зусилля для встановлення дипломатичних контактів між радянськими республіками, широкого обміну інформацією, допомоги угорським товаришам революційною літературою. З цією метою між Будапештом і Києвом був налагоджений повітряний зв'язок. Саме такий шлях пропонував В. І. Ленін, радячи Б. Куну «...організувати пошту з нами за допомогою аеропланів»²¹. Цей яскравий епізод пролетарської солідарності залишається маловідомим.

Перший літак із Києва в Будапешт вилетів за дорученням Раднаркому України буквально через кілька днів після перемоги там Радянської влади — на початку квітня. Назад він полетів наприкінці місяця. Загалом літак, як свідчили газети, перебував в повітрі понад 17 годин. За здійснення перельоту військовий льотчик Ходорович був представлений до нагороди орденом Червоного Прапора²². Наприкінці квітня до Києва прибув перший літак, пілотований угорським льотчиком²³.

Наступні аероплани доставили в Угорщину значну кількість газет і комуністичної літератури. Направлялися також кур'єри, які збирали матеріали і відомості, необхідні для Комінтерну, ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Таким шляхом поступала інформація і про події в Радянській Словаччині, інших країнах. Є відомості, що Відділ міжнародної солідарності Наркомату закордонних справ УСРР надіслав Б. Куну спеціальний лист, в якому «поставив ряд питань про майбутню координацію нашої роботи»²⁴. Передбачалося створити у Будапешті спеціальний орган для здійснення зв'язку, вживались заходи для налагодження економічних контактів²⁵. Проте ці плани не вдалося втілити в життя у зв'язку з падінням Угорської Радянської республіки.

Якщо питання військової та іншої допомоги пролетаріату Угорщини знайшли висвітлення у працях радянських²⁶ і угорських істориків²⁷, то величезна робота партії по вихованню в трудящих почуття класової солідарності з боротьбою братньої республіки, формуванню **інтернаціоналістської** суспільної думки залишається практично нерозкритою. Найбільш впливовим каналом такої роботи виступала партійна і радянська преса. Події в Угорщині були навесні — влітку 1919 р. у центрі уваги республіканських і губернських партійних газет, багато

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 27.

²⁰ Двенадцатая армия, 1919, № 1, с. 11.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 50, с. 354.

²² Вісті, 1919, 16 трав.

²³ Коммунист, 1919, 18 мая; Вісті ВУЦВК, 1919, 3 трав.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 278, арк. 38, 40.

²⁵ Там же, спр. 304, арк. 28—29, 30; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 109, арк. 132.

²⁶ Лебов М. Ф. Венгерская Советская Республика 1919 года.— М., 1959.— 274 с.; Международная солидарность трудящихся. 1917—1923.— К., 1978.— 100 с.

²⁷ Рети Ласло. Ленин и венгерское рабочее движение.— М., 1957.— 72 с.; История венгерского революционного рабочего движения. Том первый.— М., 1970.— 302 с.; Липтан Э р в и н. Указ. соч. та ін.

уваги приділяли їм преса радянських органів у центрі і на місцях, військово-політичні та інші журнали.

Заголовна роль належала органу ЦК КП(б)У — газеті «Коммунист». За час існування Угорської Радянської республіки (з 21 березня по 1 серпня 1919 р.) газета опублікувала понад 130 спеціальних матеріалів про неї. Більш як 100 таких матеріалів у той час вмістив орган Наркомвоєну України газета «Красная Армия», понад 70 — «Вісті ВУЦВК», понад 50 — газета ЦК КП(б)У «Большевик». Більшість з них друкувалася в рубриці «В Радянській Угорщині». За своїм характером ці матеріали можна поділити на дві основні групи: інформації, телеграми, повідомлення РОСТА і БУП, радіо про революційні події в Угорщині (у згаданих чотирьох газетах вони становили 90%); теоретичні і оглядові статті, передовиці (їх число в різних газетах коливається від однієї—двох до п'яти—семи). До цієї групи газетних публікацій примикають статті у військово-політичних журналах, що виходили на Україні.

Відповідно виділимо два канали інтернаціоналістського впливу преси на свідомість людей. Перший канал мав переважно інформативний характер. Газети виступали джерелом нової інформації про розвиток подій в Угорщині, її підтримку в нашій країні і за кордоном. Регулярність, щоденність інформації, чітка зорієнтованість на солідарність з боротьбою трудящих Угорщини приковували увагу, кликали до боротьби, виховували класовий підхід в оцінці подій.

По другому каналу здійснювалися переважно аналітичні, роз'яснювальні цілі. Проведене нами вивчення понад 30 спеціальних статей в газетах і журналах свідчить, що вони в більшості своїй містили глибокий аналіз революційної боротьби угорського пролетаріату, розкривали її уроки і міжнародне значення. Особливо це характерно для публікацій «Коммуниста».

Вже 25 березня 1919 р. газета помістила редакційну статтю «Венгерская революция». Дві її важливі тези заслуговують на увагу — правильна оцінка міжнародного значення перемоги Радянської влади в Угорщині і визначення нових перспектив інтернаціонального згуртування пролетаріату. Газета писала: «Тиснучи зараз простягнуту братню пролетарську руку угорського робітничого класу, російський пролетаріат повинен почерпнути у цьому факті нового торжества комуністичних ідей джерело нових сил і бадьорості».

Редакційна стаття «Коммуниста» «На помощь Венгрии» була опублікована 3 травня 1919 р., коли держави Антанти, використовуючи війська буржуазних урядів Румунії і Чехословаччини, вели збройну інтервенцію проти Радянської Угорщини. «Наступ на Угорщину,— пояснювала газета,— продиктований виключно імперіалістичними завданнями. Це один із ланцюгів у загальній політиці імперіалізму, а вона проводиться, звичайно, не Румунією і Чехословаччиною, а країнами Згоди *, що стоять за ними». Передова ще раз наголошувала, що «...борються зараз між собою міжнародний робітничий клас і світовий імперіалізм». Звідси і головне завдання — всіма силами допомогти Радянській Угорщині. Тема пролетарської солідарності з Угорщиною була провідною для більшості статей ²⁸.

Значний інтернаціоналістський заряд містили публікації матеріалів, пов'язаних з приїздом у Київ Т. Самуелі. Газетні сторінки зберігають багато невідомих сьогодні висловлювань угорського інтернаціона-

* Маються на увазі країни Антанти або Троїстої згоди (Англія, Франція та ін.), що у 1918 р. розпочали збройну інтервенцію проти нашої країни.

²⁸ Див. статті: «Советская Венгрия будет жить» (Красная Армия, 1919, 3 мая). «Победа венгерской революции», «Союзнки и Венгрия» (Коммунист, 1919, 13, 29 июня), «На помощь Красной Венгрии» і «Красная Венгрия и Красная Украина» (Одесский коммунист, 1919, 11 мая, 28 июня) та ін.

ліста. У ті нелегкі дні 1919 р. вони служили справі пролетарської солідарності. 24 травня «Коммунист» опублікував бесіду свого кореспондента з Т. Самуелі. «Цінні уроки Радянської Росії, — говорив він, — полегшують наше завдання і дають нам можливість повністю використати той досвід, який вже дає Радянська Росія... Мрією всього угорського пролетаріату є встановлення тісного і нерозривного зв'язку з російським і українським пролетаріатом». Зустрічався з Т. Самуелі і співробітник журналу «Красный офицер». «У відповідь на організований тепер світовий блок душителів трудового народу, так звану Лігу націй, — сказав йому Т. Самуелі, — ми повинні створити своє об'єднання, пролетарський союз трудящих усього світу... Наш старий лозунг — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — зараз втілюється в життя...»²⁹.

Особливо слід відзначити величезне значення публікації в газетах ленінських матеріалів з оцінкою подій в Угорщині, зокрема статті «Привіт угорським робітникам» і промови на безпартійній робітничо-червоноармійській конференції у Москві 6 серпня 1919 р.³⁰

Таким чином, газети і журнали багато зробили для виховання робітників, селян, червоноармійців у дусі причетності до революційної боротьби угорського пролетаріату, вірності ідеалам пролетарського інтернаціоналізму. Цей висновок стосується і тих газетних публікацій, що присвячені революційній боротьбі робітничого класу в інших країнах. Наприклад, газета «Вісті ВУЦВК» протягом квітня—серпня 1919 р. тільки в рубриках «Життя за кордоном» і «Революційний рух в Європі» опублікувала понад 50 повідомлень про розвиток революційного руху в більш як 10 країнах світу.

У 1920 р. значно виросла кількість таких публікацій, розширилась географія країн. «Вісті ВУЦВК» у другій половині 1920 р. тільки в рубриці «Всесвітній революційний рух» опублікувала понад 500 повідомлень про розвиток революційного руху (вияви солідарності з Країною Рад, страйки, демонстрації, інші революційні виступи) в більш як 30 країнах світу, в тому числі в Італії, Німеччині, Англії, Франції, Польщі, Румунії, США, Китаї, Японії, Норвегії, Туреччині та ін. Публікації про боротьбу робітників десятків країн регулярно вміщували і всі інші партійні і радянські газети, як республіканські, так і губернські, повітові.

Ця ділянка роботи постійно знаходилася в полі зору партійних комітетів. Архіви зберігають немало переконливих і яскравих тому підтверджень. Ось тільки один приклад. У серпні 1920 р. Новгород-Сіверський повітовий комітет КП(б)У Чернігівської губернії двічі звертався до питання про роботу свого органу — газети «Пламя»³¹. Передусім, партійний комітет турбувався про ідейну насиченість матеріалів, чітку класову позицію газети. Така висока вимогливість не могла не вплинути на збагачення змісту «Пламени», посилення його інтернаціоналістського струменю, зокрема розширення інформації про боротьбу міжнародного пролетаріату. Підрахунки свідчать, що двадцять дев'ять номерів газети *, що вийшли у вересні—грудні 1920 р., містили понад 50 повідомлень про революційні виступи робітників майже у 20 країнах. Як бачимо, трудящі повіту мали можливість дізнатися із місцевої газети про революційну боротьбу у світі.

Газетна інформація ставала надбанням багатьох сотень тисяч робітників, селян, червоноармійців і суттєво впливала на вироблення у них інтернаціоналістської позиції. Публікації газет не тільки давали можливість радянським людям глибоко ознайомитися з міжнародною обстановкою, розширювали їх політичний світогляд, але і допомагали

²⁹ Красный офицер, 1919, № 1, с. 18—19.

³⁰ Большевик, 1919, 31 мая, 9 авг.; Вісті ВУЦВК, 1919, 31 трав. та ін.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 289, арк. 43, 44.

* Газета виходила двічі на тиждень.

виробити чітке класове ставлення до подій у світі, зміцнювали впевненість трудящих у міжнародній пролетарській підтримці справи Жовтня, виховували почуття солідарності з революційною боротьбою робітничого класу інших країн, прагнення допомогти йому.

Яскравою сторінкою інтернаціоналістської роботи Компартії України стала її участь, як загону єдиної ленінської партії, в заснуванні ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу. Це питання поки що недостатньо висвітлене в літературі.

КП(б)У активно підтримала пропозицію про проведення установчого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, яка була висунута з ініціативи В. І. Леніна на міжнародній нараді представників інтернаціоналістів, що відбулася в Москві в січні 1919 р. ЦК КП(б)У на початку лютого 1919 р. телеграфував Центральному Комітетові РКП(б): «Центральний Комітет Комуністичної партії України із захопленням вітає ідею скликання Першого з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу. Робітники і бідне селянство України кров'ю своєю доказують свою відданість комунізму... ЦК КП(б)У приєднує свій голос до голосу ініціаторів з'їзду і вважає необхідним зараз почати підготовчу роботу. Хай живе Перший з'їзд Комуністичного Інтернаціоналу»³².

Відзначимо, що питання «Про міжнародний комуністичний з'їзд» було внесене до порядку денного ІІІ з'їзду КП(б)У, що відкрився 1 березня 1919 р. З'їзд прийняв відповідну резолюцію, яка відзначала абсолютне банкрутство опортуністичного ІІ Інтернаціоналу, підкреслювала необхідність найтіснішого співробітництва і зв'язку між революційними масами і партіями всіх країн та вітала скликання установчого конгресу Комінтерну. В перший день роботи з'їзду були обрані делегати на конгрес від Компартії України — М. О. Скрипник і С. І. Гоннер.

М. О. Скрипник 3 березня інформував учасників І конгресу Комінтерну про діяльність КП(б)У, особливо підкресливши її інтернаціоналістський характер. «Разом з німецькими, французькими, грецькими і румунськими солдатами, робітниками і селянами. — заявив він, — проти буржуазії всіх націй, проти міжнародного капіталу — такий наш шлях»³³. Відповідно до прийнятої квоти делегація Компартії України як одна з засновниць Комінтерну мала три вирішальні голоси. Вони були віддані за створення ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу³⁴. Через делегатів від Компартії України І конгрес Комінтерну передав привітання ІІІ з'їздові Рад України^{34а}.

Після повернення М. О. Скрипника і С. І. Гоннера до Харкова ІІІ з'їзд КП(б)У 5 березня заслухав і схвалив їх звіт про участь у роботі конгресу Комінтерну. Делегати конгресу від КП(б)У були одностайні в оцінці його історичного значення. «Немає сумніву, що серця всього комуністичного пролетаріату, який бореться за своє визволення, були на цьому першому з'їзді пролетарської соціалістичної революції..., говорив М. О. Скрипник, — це були ділові практичні збори, що по-діловому і практично розв'язували питання пролетарської боротьби. Саме таким повинен бути ІІІ Інтернаціонал, а не вибухом слів ІІ Інтернаціоналу... Справа ІІІ Інтернаціоналу є інтернаціональна дія»³⁵. С. І. Гоннер у своєму звіті ІІІ з'їздові КП(б)У підкреслила, що «...цей Комуністичний Інтернаціонал народився, товариші, не вчора..., вчора було лише оформлено те, що створено життям, що створено Жовтневим пер-

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 94, спр. 580, арк. 486.

³³ Первый конгресс Коммунистического Интернационала. Март 1919 г. — М., 1933, с. 54. М. О. Скрипник говорив про солдатів, які ще знаходилися на Україні у складі окупаційних військ Антанти і Німеччини.

³⁴ Там же, с. 48, 131, 211, 250, 255.

^{34а} Там же, с. 132, 219.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 151, 155—156.

воротом»³⁶. Ці слова співзвучні ленінській думці про те, що заснування Комінтерну є оформленням, записом того, що вже завоювали не тільки російські, але й міжнародні пролетарські маси³⁷.

Хід роботи і матеріали I конгресу Комінтерну, в тісній ув'язці з розвитком міжнародного революційного руху, знайшли широке висвітлення в пресі, на численних мітингах, приурочених до цієї події, в лекційній роботі серед широких трудящих мас. Добре написала про це у своїх спогадах С. І. Гопнер: «Важко кількома словами передати, яку величезну роль відіграло в умовах громадянської війни інформування широких мас робітників і солдатів про заснування Комінтерну і про революційні події за рубежом»³⁸. Робітничий клас, трудяще селянство сприйняли створення Комінтерну як яскраве торжество ідеї інтернаціональної солідарності. За образним висловом органу Донецького губкому партії газети «Донецкая коммуна» Комуністичний Інтернаціонал «...розгорівся величезним вогнищем, що освітлює своїми червоними променями весь світ»³⁹.

Центральний Комітет, губкоми партії націлили комуністів на глибоке вивчення історії I та II Інтернаціоналів і особливо діяльності III, Комуністичного Інтернаціоналу. Ця тема ввійшла до програми Вищої школи при ЦК КП(б)У, партійних шкіл губкомів, міськкомів⁴⁰. Величезну допомогу комуністам України надавав своїми публікаціями орган Виконкому Комінтерну «Коммунистический Интернационал», що виходив з травня 1919 р.* Журнал публікував статті і виступи В. І. Леніна, документи I і II конгресів, регулярно інформував про діяльність Виконкому Комінтерну. З аналізом розвитку світового революційного процесу і боротьби пролетаріату в окремих країнах у ньому виступали Г. Димитров, Д. З. Мануїльський, М. Кашен, Ф. Платтен, Д. Рід, П. Стучка, К. Цеткін, Г. В. Чичерін та ін. У 1919—1920 рр. «Коммунистический Интернационал» вмістив близько 10 матеріалів, що безпосередньо стосувалися України (документи Виконкому Комінтерну, статті та ін.).

Напередодні першої річниці Комінтерну в 1920 р. ряд губкомів, наприклад, Київський, а також повітових, міських комітетів партії розглянули питання про святкування цього ювілею, передбачили відповідні агітаційно-пропагандистські заходи, випустили листівки⁴¹. Газети опублікували спеціальні матеріали. Зокрема «Красная Армия» вмістила статтю Ф. Кона «Первая годовщина III-го Интернационала».

Однак найбільш насиченою була робота Компартії України по інтернаціоналістському вихованню трудящих у зв'язку з проведенням у Петрограді і Москві в липні—серпні 1920 р. II конгресу Комінтерну. Документи дозволяють прослідкувати організуючі, цілеспрямовані зусилля КП(б)У в цьому напрямі, починаючи від Центрального Комітету і до місцевих партійних комітетів. 13 липня, за кілька днів до початку роботи конгресу, ЦК КП(б)У надіслав усім губкомам партії телеграму за підписом секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора, в якій зобов'язував їх на честь відкриття конгресу організувати мітинги, провести партійні збори з широким залученням робітників, усіх трудящих. Пропонувалося також організувати на підприємствах надурочну роботу, а одержані кошти передати в Бюро Виконкому Комінтерну для надання допомоги

³⁶ Там же, арк. 164.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 489, 490.

³⁸ Гопнер С. И. На I конгрессе Коммунистического Интернационала (Из воспоминаний делегата).— Вопросы истории КПСС, 1952, № 2, с. 181.

³⁹ Донецкая коммуна, 1919, 26 апр.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 87, арк. 2, 2 зв.; спр. 236, арк. 101 зв.; спр. 248, арк. 2, 3; спр. 256, арк. 85; спр. 289, арк. 83 та ін.

* У 1919—1920 рр. вийшло 15 номерів «Коммунистического Интернационала».

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 209, арк. 36; спр. 239, арк. 68 зв., 153 та ін.

трудящим зарубіжних країн, які постраждали від білого терору, і страйкуючим робітникам⁴².

Губкоми партії в зв'язку з цим, як правило, прийняли спеціальні рішення. Бюро Харківського губкому заслухало питання «Про ознаменування II конгресу III, Комуністичного Інтернаціоналу» і вирішило розгорнути активну політичну агітацію, провести повсюдно урочисті збори, організувати надурочну роботу на підприємствах⁴³. Близько 4 тис. комуністів особистим прикладом повели за собою трудящих Харкова на комуністичний суботник на честь конгресу Комінтерну. Всього в суботнику взяло участь понад 12 тис. чоловік⁴⁴.

Бюро Донецького губкому розглянуло питання «Про святкування дня III Інтернаціоналу», розробило план агітаційно-пропагандистського забезпечення торжества. На всіх заводах і фабриках Луганська відбулися збори, присвячені конгресу, були ухвалені резолюції в підтримку Комінтерну. З ініціативи комуністів у місті відбувся суботник, в якому взяло участь понад 10 тис. робітників і службовців. Газета «Всероссийская кочегарка» назвала цей суботник історичним і повідомляла про те, що інтенсивність праці значно перевищувала звичайну⁴⁵.

Одеський губком КП(б)У також широко відзначив початок роботи конгресу. У звіті до ЦК КП(б)У відзначалося, що відділ агітації і пропаганди губкому «...проводив посилену роботу по влаштуванню урочистого святкування дня II конгресу III, Комуністичного Інтернаціоналу. Був відкритий пам'ятник-колона імені Комуністичного Інтернаціоналу (в Олександрівському парку), видані 4 листівки і влаштовані грандіозні мітинги..., всьому пролетаріату Одеси було роз'яснено велике значення III, Комуністичного Інтернаціоналу»⁴⁶. В липні 1920 р. тільки на заводах і фабриках міста було проведено 50 мітингів, прочитано понад 40 доповідей⁴⁷. Тема конгресу пролетарської солідарності зайняла в цих заходах ключове місце. 18 липня 1920 р. в Одесі вийшла в світ одностороння газета «Коммунистический Интернационал», присвячена конгресу. Вона насичена матеріалом про історичне значення міжнародного форуму комуністів, про його порядок денний, прибуття делегатів. Газета містила привітання на адресу конгресу, відгуки на нього в країні і за рубежом.

Засідання партійних комітетів і партійні збори відбулися в міських, повітових, первинних партійних організаціях. Пленум Харківського міського комітету партії 14 липня доручив партійним організаціям усіх заводів провести спеціальні мітинги. «Основною темою для всіх ораторів,— вказувалося у рішенні міськкому,— повинен бути Комуністичний Інтернаціонал»⁴⁸.

Оснoв'яно-Холодногірський райком партії м. Харкова організував спеціальні збори секретарів комуністичних осередків, на яких обговорювалося питання «Про святкування II конгресу III, Комуністичного Інтернаціоналу». Було вирішено повсюдно організувати загальні збори робітників, мітинги. Подібні ухвали прийняли Куп'янський, Валківський партійні комітети Харківської губернії. У звіті останній інформував губком, що «по всьому повіту проведені мітинги про II конгрес III,

⁴² Там же, спр. 137, арк. 91.

⁴³ Там же, спр. 267, арк. 121.

⁴⁴ Всероссийская кочегарка (Орган Донецкого губкома КП(б)У и губисполкома), 1920, 1 авг.

⁴⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 213, арк. 72 зв.; Всероссийская кочегарка, 1920, 20, 22 июля; Красная Армия, 1920, 21 июля.

⁴⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 253, арк. 146.

⁴⁷ Там же, спр. 213, арк. 72 зв.; спр. 252, арк. 24; спр. 253, арк. 150—151; спр. 267, арк. 121.

⁴⁸ Там же, спр. 267, арк. 26.

Комуністичного Інтернаціоналу, а в місті був влаштований мітинг-концерт»⁴⁹.

У Херсоні 17—18 липня пройшли урочисті збори міськкому КП(б)У, міськради робітничих депутатів, повітового ревкому, політвідділу штабу групи військ Херсонського напрямку, правління профспілок на честь відкриття конгресу. Порядок денний: 1. Історія виникнення Інтернаціоналу. 2. Від II до III, Комуністичного Інтернаціоналу. 3. Роль і значення II конгресу III, Комуністичного Інтернаціоналу. На зборах виступив гість конгресу із Аргентини. Він сказав, зокрема, що робітничий рух у країнах Південної Америки: Аргентині, Чілі, Уругваї, Парагваї, Бразилії і Перу за останні два роки повністю зв'язаний з Великою Російською Жовтневою революцією. Збори прийняли вітальну телеграму на адресу II конгресу Комінтерну і резолюцію солідарності з революційною боротьбою міжнародного пролетаріату⁵⁰.

Корюковський райком КП(б)У Чернігівської губернії, Лубенський — Полтавської губернії ухвалили рішення «Про грошові відрахування у фонд Комінтерну». Лебединський повітовий партійний комітет Харківської губернії 31 липня запропонував партійним організаціям передати зароблені на комуністичному суботнику гроші в Бюро Виконкому Комінтерну⁵¹. Такий підхід був характерний для більшості партійних комітетів. Він сприяв вихованню у трудящих України інтернаціоналістських рис, почуття пролетарської солідарності з боротьбою міжнародного робітничого класу.

Отже, можна зробити висновок, що партійні комітети, виконуючи установку ЦК КП(б)У, по-перше, активно використали конгрес з метою широкої пропаганди серед трудящих ідей Комуністичного Інтернаціоналу, пролетарської солідарності, по-друге, націлили робітників, всіх трудящих на конкретну, ділову допомогу зарубіжному пролетаріатові в його революційній боротьбі. Влітку 1920 р. безвідплатна робота на суботниках на користь так званого «страйкового фонду» Комінтерну стала на Україні справді масовою. Особливо вагомим був трудовий вклад робітничого класу Донбасу, Катеринослава, Харкова, Києва.

Значну увагу приділили роботі II конгресу Комінтерну газети, в першу чергу центральні — «Коммунист», «Вісті ВУЦВК». 18 липня 1920 р. «Коммунист» майже повністю віддала свої сторінки темі Комуністичного Інтернаціоналу. Чільне місце займав матеріал, що викладав основні положення геніальної ленінської праці «Дитяча хвороба «ліvizни» в комунізмі». Були опубліковані також кілька статей, в тому числі Г. І. Петровського і В. Я. Чубаря. З 17 липня і до середини серпня газета щоденно друкувала матеріали про роботу конгресу, передусім доповіді і промови на ньому В. І. Леніна, основні рішення. Таку ж інтенсивну роботу вела і газета «Вісті ВУЦВК». Вже 8—9 липня вона опублікувала ленінський первісний начерк тез із національного і колоніального питань, написаних ним для II конгресу Комінтерну. 20 липня газета вмістила тези В. І. Леніна про основні завдання II конгресу Комінтерну. Газета «Красная Армия» 19 липня, в день його відкриття, опублікувала короткий виклад доповіді В. І. Леніна. Всі органи губкомів партії під час конгресу надрукували у викладі ленінські виступи на ньому, десятки повідомлень про його засідання і про солідарність радянських людей з ідеями Комінтерну.

Характерним штрихом усієї цієї роботи було те, що ідеї конгресу через газети доходили до найширших мас трудящого селянства, проходили в кожне село. Щоденна селянська газета Одеського губкому

⁴⁹ Там же, спр. 271, арк. 133 зв.

⁵⁰ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 1, арк. 44—46.

⁵¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 270, арк. 126; спр. 276, арк. 32; спр. 287. арк. 71; Більшовик (Орган Полтавського губкому КП(б)У), 1920, 24 серп.

партії «Большевик» не тільки регулярно інформувала своїх читачів про роботу конгресу, виступи на ньому В. І. Леніна⁵², але й розповіла їм про історію I і II Інтернаціоналів, роз'яснила принципову різницю між II і III, Комуністичним Інтернаціоналом, опублікувала текст міжнародного пролетарського гімну «Інтернаціонал»⁵³.

Багато зробили газети повітових комітетів партії, що були популярними серед селян. Газета «Пламя» Новгород-Сіверського повіткому КП(б)У у липні—серпні 1920 р. опублікувала цілий ряд статей, присвячених роботі і значенню конгресу. «Третій Інтернаціонал.— писала газета.— є Інтернаціонал дії, у якого слова не розходяться з ділами; у вустах його старий революційний заклик: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» не звучить лицемірно, а відображає справжню дійсність»⁵⁴.

Серед газетних публікацій, присвячених II конгресу Комінтерну, великий інтерес привертають дві маловідомі статті Г. І. Петровського. 18 липня 1920 р. в «Коммунисте» в статті «Украина и Коммунистический Интернационал» він розглядав боротьбу трудящих республіки в нерозривному зв'язку з революційною боротьбою міжнародного пролетаріату під прапором Комінтерну. 15 серпня, в день прибуття в Харків делегатів II конгресу, «Коммунист» опублікував статтю «Знаменательный день» * «Сьогодні на нашу землю, скроплену кров'ю героїв, звільнену від ґа експлуататорів,— писав Г. І. Петровський в притаманному для нього яскравому, образному стилі,— вступають представники трудящих усього світу, які повстали, щоб повалити віковий ґніт людини людиною і встановити вільну працю на ...землі». Стаття пристрасно пропагувала ідею пролетарської солідарності і висловлювала тверду впевненість, що кожний, «у кого б'ється чесне пролетарське серце, сьогодні буде зустрічати і вітати з гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» дорогих наших гостей». У наші дні особливо хвилююче звучить висловлена в цій статті Г. І. Петровським пророча думка про те, що майбутнім поколінням не раз доведеться радіти подібним зустрічам, коли зміцниться солідарність робітничого класу різних країн, цілих народів. Республіканські і губернські газети широко висвітлювали приїзд і перебування делегатів конгресу в Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Кременчузі.

Для періоду громадянської війни характерним було активне використання з метою інтернаціоналістського виховання трудящих революційних свят і ювілеїв. Природно, що особливе ідейне навантаження несло свято міжнародної солідарності трудящих — 1-е Травня, яке Радянська Україна вперше відзначала в 1919 р. Серед 19 закликів, висунутих ЦК КП(б)У до Першотравня, 8 безпосередньо стосувалися світового революційного руху і міжнародної пролетарської солідарності⁵⁵. Спеціально до свята були випущені листівки як у Києві, так і на місцях, у губерніях. Їх пронизувала ідея єдності міжнародного робітничого класу. «...Ідеалом пролетаріату і його вождів було об'єднання пролетаріату всіх країн для спільної перемоги,— говорилося у листівці, що вийшла у Вінниці.— Першотравнєве свято і повинно стати символом такого об'єднання»⁵⁶.

Великий інтернаціоналістський резонанс мало спорудження в 1919 в Києві до Першотравня погрудних пам'ятників вождям світового пролетаріату К. Марксу і Ф. Енгельсу, кращим представникам німецького ро-

⁵² Большевик (Орган Одесского губкома КП(б)У), 1920, 17, 18, 20, 22, 23, 25, 29 июля та ін.

⁵³ Там же, 1920, 10 авг.

⁵⁴ Пламя, 1920, 15 июля.

* В той день стаття була надрукована українською мовою в газеті «Вісті ВУЦВК» під заголовком «Сталося».

⁵⁵ Большевик, 1919, 28 апр.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. листівок.

бітничого руху К. Лібкнехту і Р. Люксембург. Знаменно, що в 1919 р. в Києві цими дорогими міжнародному пролетаріату іменами були названі вулиці.

У 1920 р. губкоми партії і місцеві партійні комітети приділили більше уваги ідейному і організаційному забезпеченню святкування 1-го Травня. Донецький, Катеринославський, Миколаївський, Чернігівський, інші губкоми партії спеціально розглянули це питання. За їх прикладом у квітні 1920 р. ставили його на порядок денний і міські, повітові комітети партії. У Бердянську 21 квітня відбулися загальні збори міської парторганізації на тему «Про значення 1-го Травня і проведення суботника», а 28 квітня на таких же зборах було заслухано звіт спеціальної комісії по підготовці до свята. Бахмутський районний комітет на засіданні 14 квітня також утворив робочу комісію, а 20 квітня схвалив її пропозиції про святкування Першотравня⁵⁷. Подібну роботу проводили практично всі партійні комітети. Дякуючи цьому, святкування 1-го Травня на Україні в 1920 р. перетворилося на переконливу демонстрацію солідарності робітників і селян з революційним пролетаріатом усього світу.

Неодноразово зверталася КП(б)У до оживлення в пам'яті робітничого класу, всіх трудящих України славних сторінок Великої Французької буржуазної революції 1789—1794 рр. і особливо першої пролетарської революції — Паризької Комуні. Цікаво, що прикрасою першотравневої демонстрації в Києві в 1919 р. були автомобілі з тематичним оформленням: «Франція 1789 року» і «Франція 1871 року». В газетах і журналах можна було прочитати спеціальні статті про Паризьку Комуну, на її досвід нерідко посилалися автори публіцистичних виступів. Журнал «Красный офицер» вміщував аналітичні матеріали про революцію 1789—1794 рр.⁵⁸

У 1920 р. партійні комітети виступили ініціаторами широкого відзначення на Україні річниці першої пролетарської революції. Чернігівський губком партії 9 березня прийняв рішення «повідомити всі повіти про свято»⁵⁹. Донецький губком 15 березня заслухав питання «Про свято Паризької Комуні» і розробив план відповідної політичної роботи в губернії. Єнакієвський, Бахмутський, Глухівський, Куп'янський, багато інших партійних комітетів також предметно розглянули дане питання⁶⁰. У березні по всій республіці проводилися мітинги і збори трудящих, читалися лекції, присвячені Паризькій Комуні.

Ряд губкомів випустили спеціальні листівки, лейтмотивом яких стала ідея спадкоємності революційної справи паризького пролетаріату. У листівці «Пам'яті комунарів» Харківського губкому партії говорилося: «Комуна загинула, але не загинула розпочата нею справа: через 46 років, у жовтні 1917 року, засвітилися ще яскравіше і дужче її відвітні вогні, засвітилися у нас... Будемо ж сьогодні вшановувати пам'ять великих комунарів Парижа. Вийдемо сьогодні на вулиці, на площі сіл і міст, вийдемо під нашими прапорами... На наших стягах вогненними літерами напишемо: «Хай живе Комуна!»⁶¹.

Всю цю політичну роботу партійні організації підпорядковували роз'ясненню трудящим історичного значення уроків Комуні, пропаганді її революційної справи, яка, за словами В. І. Леніна, є справою повного політичного і економічного визволення трудящих, справою всесвітнього пролетаріату⁶². Важливе значення мало те, що в 1919—

⁵⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 213, арк. 44; спр. 218, арк. 23, 26; спр. 227, арк. 14; спр. 234, арк. 14, 15; спр. 247, арк. 46.

⁵⁸ Красный офицер, 1919, № 1, 2, 3.

⁵⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 279, арк. 28.

⁶⁰ Там же, спр. 213, арк. 39; спр. 218, арк. 14, 38; спр. 220, арк. 73; спр. 275, арк. 51; спр. 285, арк. 21.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. листівок.

⁶² Див.: Ленін В. І. Пам'яті Комуні.— Повне збір. творів, т. 20, с. 209.

—1920 рр. до святкування 1-го Травня, дня Паризької Комуни були вперше активно залучені широкі селянські маси. Зусиллями партійних комітетів, засобами усної і друкованої агітації і пропаганди вони прилучалися до ідеї солідарності міжнародного пролетаріату.

Роки громадянської війни стали для радянських людей великою школою пролетарської солідарності. Переконливими інтернаціоналістами робила їх сама логіка гострої класової боротьби як всередині країни, так і в усьому світі. Проте не можна переоцінити і роль партійних комітетів у цьому важливому процесі. Звичайно, практика роботи партійних організацій по вихованню в трудящих почуття пролетарської солідарності була значно багатшою, а форми її — різноманітнішими, ніж нам вдалося показати. Проте і сказане переконує, що в ці виключно важкі роки партія ні на хвилину не забувала про виховання радянських людей у дусі ленінського заповіту «підтримка революційного руху соціалістичного пролетаріату в передових країнах насамперед»⁶³.

Ще однією характерною особливістю виховання в трудящих інтернаціоналістських рис і почуттів була зорієнтованість цієї роботи партії на конкретні солідарні дії, практичні справи. Це також повністю відповідало ленінській установці про те, що інтернаціоналізм полягає не у фразах, резолюціях, висловленні солідарності, а в ділі⁶⁴.

Підбиваючи підсумок, важливо підкреслити, що в перші повоєнні роки нагромадження партією досвіду на всіх ділянках роботи йшло з небаченою до того часу швидкістю. «Досвід, нагромаджений протягом цих двох з половиною років,— відзначав В. І. Ленін у червні 1920 р.,— цілком можна порівняти з багатовіковим розвитком»⁶⁵. Концентрат такого досвіду в сфері інтернаціоналістського виховання трудящих, в тому числі виховання в них почуття пролетарської солідарності, і сьогодні залишається безцінним надбанням нашої партії. Цей досвід партія широко використовує в ідеологічній роботі в умовах розвинутого соціалізму. Він завжди відкритий для комуністичних і робітничих партій, революційних партій країн, що вибрали шлях соціалістичної орієнтації. Звичайно, його використання вимагає творчого підходу і обов'язкового врахування ленінської методологічної поради «...застосовувати у себе не букву, а дух, смисл, уроки досвіду 1917—1921 років»⁶⁶.

В. Е. Мельниченко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМПАРИИ УКРАИНЫ ПО ВОСПИТАНИЮ У ТРУДЯЩИХСЯ РЕСПУБЛИКИ ЧУВСТВА ПРОЛЕТАРСКОЙ СОЛИДАРНОСТИ С БОРЬБОЙ МЕЖДУНАРОДНОГО РАБОЧЕГО КЛАССА (1919—1920 гг.)

Резюме

На основе новых архивных и других материалов автор раскрывает деятельность Компартии Украины — боевого отряда единой ленинской партии — по воспитанию у трудящихся чувства пролетарской солидарности с борьбой международного пролетариата. Проанализированы основные направления этой работы в 1919—1920 гг., показаны ее формы и методы. Большое внимание уделено деятельности ЦК КП(б)У, губернских, уездных, городских партийных комитетов.

⁶³ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р.— Там же, т. 36, с. 73.

⁶⁴ Див.: Ленін В. І. Криза назріла.— Повне збір. творів, т. 34, с. 265.

⁶⁵ Ленін В. І. Розмова з японським кореспондентом Р. Накахіра, представником газети «Осака Асахі».— Повне збір. творів, т. 41, с. 122.

⁶⁶ Ленін В. І. Товаришам комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки.— Повне збір. творів, т. 43, с. 182.

ПОВІДОМЛЕННЯ

СТАВЛЕННЯ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ ПІВДНЯ РОСІЇ ДО РОБІТНИЧИХ ЗАКОНІВ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ 1886 ТА 1892 років

Ю. П. ЛАВРОВ (Київ)

Бурхливе промислове піднесення в Росії на рубежі 70—80-х років XIX ст. змінилося застоєм, який у 1883 р.— на початку 1884 р. переріс в економічну кризу. Намагаючись пом'якшити її тягар, фабриканти усіх районів країни скорочували виробництво, зменшували заробітну плату робітників, збільшували кількість штрафів, вдавалися до масових звільнень трудящих.

У відповідь на утиски з боку капіталістів пролетаріат посилив боротьбу за свої права, яка набрала особливо гострих форм у Центральному промисловому районі. В. І. Ленін зазначав, що криза в промисловості викликала «величезний рух робітників і ряд найбурхливіших страйків...»¹. Найбільшим з них був виступ ткачів Нікольської мануфактури С. Морозова в Орехово-Зуєві в січні 1885 р. Приводом до нього стали безперервне зниження розцінок, жахливі умови життя й праці трудящих, величезні штрафи, що значно зменшували їх реальну заробітну плату. Жорстоко придушивши цей виступ орехово-зуєвських ткачів, уряд, щоб залякати робітників інших промислових районів країни, організував у Володимирі суд над його керівниками. Однак, ознайомившись з жахливими умовами праці на мануфактурі й надмірними утисками ткачів, суд присяжних засідателів виправдав страйкарів.

Налякане високим рівнем пролетарського руху в країні міністерство внутрішніх справ поспішило взяти ініціативу «врегулювання» трудових конфліктів у свої руки. Воно намагалося при розгляді робітничого питання застосувати так звану «підкулавальну» політику². В. І. Ленін характеризував її як політику пишних фраз «про сердечне піклування про робітників», видання закону, «в якому на гріш користі робітникам і на карбованець — пустих і брехливих слів»³.

Заповзятим проповідником цієї політики виступив редактор газети «Московские ведомости» Катков, який відбивав погляди найбільш реакційних верств поміщиків та духовенства. Обурений тим, що орехово-зуєвських страйкарів віддали до суду присяжних, а не покарали в адміністративному порядку, він назвав 101 запитання обвинувачення, які одержали негативну відповідь з боку присяжних, «сто одним салютацийним пострілом на честь робітничого питання, що з'явилося на Русі». Однак разом з тим Катков вимагав, щоб «державна» стала на захист «нещасних» робітників, «заборонила ті неподобні штрафи, які обурили, нарешті, морозовських ткачів»⁴.

Побоюючись нових виступів пролетаріату, що «загрожували існуючому ладу», міністр внутрішніх справ Д. А. Толстой, здійснюючи «підкулавальну» політику, 4 лютого 1885 р. запропонував міністрам юстиції й фінансів терміново «приступити до складання у розвиток діючого фабричного законодавства таких нормальних правил, які, обмежуючи

¹ Ленін В. І. Ціне признание.— Повне збір. творів, т. 5, с. 71.

² Див.: Там же, с. 70—71.

³ Там же, с. 70.

⁴ Там же, с. 71.

певною мірою сваволлю фабрикантів, сприяли б усуненню в майбутньому повторення сумних випадків, що мали місце у Московській та Володимирській губерніях»⁵.

Після схвалення цієї пропозиції Олександром III 14 лютого було створено спеціальну міжвідомчу комісію на чолі з товаришем міністра внутрішніх справ В. К. Плеве для перегляду робітничого законодавства. Розпочавши свою діяльність під безпосереднім впливом морозовського страйку, вона працювала досить оперативно, вбачаючи свою мету насамперед не у задоволенні вимог робітників, а в усуненні всього того, що у майбутньому могло викликати нові страйки, тобто у попередженні порушення громадсько-політичного спокою, в охороні устоїв самодержавства.

Підприємці, запрошені для участі в роботі цієї комісії, згуртовано їй відчайдушно боролися за те, щоб кожний пункт законопроекту відбивав їх інтереси. В переважній більшості випадків йдучи назустріч їх домаганням та водночас здійснюючи політику «пиклування», вона змушена була певною мірою задовольнити й вимоги робітників. Саме у питанні про штрафи, яке було одним з найважливіших, незважаючи на одноставні твердження заводчиків та фабрикантів про те, що стягнення на їх користь начебто дисциплінують робітників й створюють на підприємствах обстановку патріархальності, комісія, побоюючись обурення останніх, відкинула домагання капіталістів. Встановивши більшість чіткі розміри штрафів — до $\frac{1}{3}$ зарплати, вона вирішила, що останні повинні використовуватися на потреби самих робітників, а не власників підприємств.

Аналізуючи роль штрафів на капіталістичних підприємствах, В. І. Ленін відзначав, що вони з'явилися «...разом з великим капіталізмом, разом з повним розколом між багатіями-хазяями і босяками-робітниками. Штрафи стали результатом повного розвитку капіталізму і повного поневолення робітника»⁶. Штрафуючи останнього, «капіталіст,— підкреслював Володимир Ілліч,— присвоює собі роль судді. Тому з штрафами зв'язано завжди особливо багато сваволі у відношенні до робітників, а іноді і прямого знущання з робітників»⁷. Цю особливість штрафів усвідомлювали й деякі царські чиновники, які працювали в комісії Плеве.

В середині травня 1886 р. після завершення підготовки проекту закону й доопрацювання його в міністерствах фінансів і внутрішніх справ, останнє з яких значно посилює у ньому каральні статті за участь у страйках та «підбурювання» до них, він був переданий на розгляд Державної ради. Виключивши із законопроекту цілий ряд статей, що передбачали покарання підприємців за дії, які призводили до страйків, за накладання на робітників несправедливих поборів, внівши незначні уточнення в окремі статті, Державна рада висловилася за поширення закону на гірничу й гірничозаводську промисловість та покладання контролю за його здійсненням не на поліцію, як того добивалося міністерство внутрішніх справ, а на створену ще за законом 1882 р. фабричну інспекцію, яка хоч і підлягала міністерству фінансів, однак виконувала «чисто поліцейські обов'язки». Обґрунтовуючи це своє рішення, Державна рада вказувала, що, «являючи з себе вже готовий кадр спеціальної фабричної поліції, інспекція, звичайно, з користю замінить загальну поліцію, яка, з свого боку, буде подавати їй допомогу в міру необхідності»⁸.

⁵ Цит. за: Б а л о б а н о в М. Очерки по истории рабочего класса в России.— Киев, 1924, ч. 2, с. 282.

⁶ Ленін В. І. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах.— Повне збір. творів, т. 2, с. 57.

⁷ Ленін В. І. Мова цифр.— Повне збір. творів, т. 23, с. 412.

⁸ Цит. за: Б а л о б а н о в М. Указ. соч., с. 287.

3 червня 1886 р. цар затвердив думку Державної ради щодо законопроекту «Про нагляд за підприємствами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників», і він набув сили закону*. Ним передбачалося обов'язкове запровадження розрахункових книжок, істотно обмежувалася сваволя підприємців при прийомі й звільненні трудящих. Зокрема, закон зобов'язував перших при звільненні робітників попереджати їх за два тижні або виплачувати їм двотижневу заробітну плату. Так само і робітники повинні були при залишенні роботи за два тижні наперед попереджати про свій намір власників підприємств. Встановлювалася обов'язковість щомісячної видачі робітникам заробітної плати, а при її затримці останнім надавалося право звертатися до суду. Новий закон заборонив підприємцям розраховуватися з робітниками талонами замість грошей, вираховувати певні суми з їх зарплати за медичну допомогу, освітлення майстерень, користування хазяйськими знаряддями праці тощо. Вперше досить чітко визначалося, що штрафи не можуть перевищувати третини заробітної плати трудящих, повинні реєструватися в особливих книгах і використовуватися лише на потреби самих робітників.

Разом з тим новий закон у ряді випадків передбачав виключно поліцейські заходи, спрямовані на утримання трудящих у «покорі й спокої», на боротьбу з пролетарським рухом. Він насамперед зобов'язував власників підприємств відбирати у робітників, що проживали в заводських квартирах, паспорти, значно посилював репресії проти них за участь у виступах. Страйкарі каралися 2—4-місячним тюремним ув'язненням, а «підбурювачі» до виступів — 4—8-місячним. За погрози на адресу хазяїв і «насилство» над ними вказане покарання подвоювалося. «Навмисне» пошкодження машин та знарядь праці під час страйків каралося арештом й ув'язненням на строк від 3-х місяців до року, самовільне залишення роботи до закінчення строку найму — місячним тюремним ув'язненням⁹.

Нагляд за здійсненням даного закону, переслідування порушників останнього і владнання непорозумінь між капіталістами й робітниками, затвердження правил внутрішнього розпорядку підприємств, покладалися на фабричну інспекцію, а загальний нагляд за діяльністю промисловості — на присутствія у фабрично-заводських справах на чолі з губернаторами та їх заступниками¹⁰.

Всіляко вихваляючи новий робітничий закон, підкреслюючи насамперед його «підкупальні» тенденції, «турботу» уряду про «слабшу сторону», тобто про трудящих, царські чиновники цілком замовчували його каральні статті, те, що він, по суті, був вирваний масами у самодержавства. Вказуючи саме на цю останню обставину, В. І. Ленін відзначав, що закон 3 червня 1886 р. задовольняв деякі вимоги робітників, обмежуючи певною мірою свавілля підприємців. «Тоді, в 1886 році,— підкреслював Володимир Ілліч,— уряд поступився робітникам під тиском робітничих повстань і намагався звести поступки до найменших розмірів, намагався залишити лазівки фабрикантам, затримати введення нових правил, відтягати в робітників, що тільки можна з їх вимог»¹¹.

Реалізуючи настанови Державної ради, міністерство державного майна відразу ж приступило до підготовки законопроекту про присто-

* Спершу цей закон поширювався лише на Петербурзьку, Московську, Володимирську губернії та на ряд повітів Рязанської, Ярославської й Костромської губерній. У 1891 р. він був поширений на Варшавську й Петраковську, а в 1893 р.— ще на 13 губерній, у тому числі на Волинську, Київську, Подільську, Харківську і Херсонську. З 1897 р. він у повному обсязі вводився в усіх інших губерніях країни.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье: 1886.— СПб., 1888, Т. VI, № 3769.

¹⁰ Там же.

¹¹ Ленін В. І. Новий фабричний закон.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 257.

сування закону 1886 р. до гірничодобувної й металоробної галузей промисловості. Вказуючи на поспішність, з якою міністерство взялося за цю справу, В. І. Ленін відзначав, що «швидкий розвиток капіталізму на півдні Росії і величезне зростання гірничої справи збирає там маси робітників і змушує уряд поспішати»¹². Крім того, безсумнівний вплив на царські власті, примусивши їх активізувати роботу по підготовці законопроекту, справив добре організований страйк 1500 гірників шахт №№ 11, 18 і 19 Гірничого й промислового товариства (французька компанія), що відбувся 5—10 травня 1887 р. в Бахмутському повіті Катеринославської губернії.

Хоча цей страйк і був жорстоко придушений прибулими з Катеринослава двома батальйонами військ, міністерство внутрішніх справ, не довіряючи переможним реляціям губернатора Д. М. Батюшкова, наказало помічнику начальника губернського жандармського управління в Бахмутському повіті ретельно з'ясувати причини страйку шахтарів. Водночас воно організувало власне таємне розслідування цих подій, надіславши туди свого чиновника з особливими повноваженнями¹³.

Провівши обидва дізнання і встановивши, що головними причинами виступу гірників стали надмірні утиски з боку адміністрації французької компанії, несвоєчасна виплата заробітної плати, постійні обрахунки, незаконні грошові стягнення на користь підприємців і надмірні штрафи¹⁴, що заворушення серед шахтарів не припинилися й після придушення страйку, оскільки адміністрація товариства, користуючись присутністю військ, не бажала задовольняти справедливі вимоги гірників і продовжувала над ними знущатися¹⁵, міністерство внутрішніх справ, вірне своїй «підкулавальній» політиці в робітничому питанні, дійшло висновку, що «забезпечення на копальнях порядку й спокою не може бути досягнуте виключно поліцейськими заходами»¹⁶. У зв'язку з цим воно звернулося до міністра державного майна з пропозицією про необхідність якнайшвидшого проведення законодавчого «впорядкування» взаємовідносин власників гірничих розробок та шахтарів¹⁷ з метою усунення як зловживань з боку підприємців, так і страйкових виступів робітників.

Відчуваючи досить сильний тиск з боку міністерства внутрішніх справ, міністерство державного майна на середину 1887 р. завершило підготовку законопроекту, який поширював дію закону 1886 р. на підприємства гірничої та гірничозаводської промисловості, й надіслало його на відзив черговому XII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Ще напередодні з'їзду, враховуючи важливість майбутнього обговорення законопроекту, катеринославський губернатор в спеціальному листі на ім'я уповноваженого XI з'їзду М. Золотарьова запропонував утворити для його вивчення особливу міжвідомчу комісію з компетентних осіб¹⁸. Однак керівництво з'їзду, очевидно, побоючись стороннього впливу на свої рішення та розцінюючи вказану пропозицію як певний тиск з боку властей, відмовилось від створення комісії.

Вже на третьому засіданні XII з'їзду гірничопромисловців, який розпочав свою роботу 2 листопада 1887 р., його учасники вирішили

¹² Ленін В. І. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах.— Повне збір. творів, т. 2, с. 54.

¹³ Новополин Г. Первые «беспорядки» горнорабочих.— Летопись революции, 1923, № 2, с. 13.

¹⁴ Рабочее движение в России в XIX веке: Сб. док. и материалов.— М., 1952, т. III, ч. 1, с. 502—504, 509.

¹⁵ Новополин Г. Указ. соч., с. 13.

¹⁶ Цит. за: Лаврычев В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России. 1861—1917 гг.— М., 1972, с. 86.

¹⁷ Там же.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1887, спр. 2232, арк. 100.

розглядати питання «Про застосування височайше затверджених 3 червня 1886 р. правил про наймання робітників до гірничих промислів Півдня Росії» не окремо, а разом з питанням «Про медичну допомогу робітникам на гірничих промислах Півдня Росії», вважаючи їх «тісно пов'язаними між собою»¹⁹. Об'єднання таких важливих і самостійних проблем в одну свідчило про намагання підприємців применшити важливість урядової пропозиції.

Обговорення законопроекту міністерства державного майна проходило на з'їзді в умовах ледь прикритого роздратування з боку гірничопромисловців, що знайшло своє відображення навіть у ретельно відредагованих стенографічних звітах засідань. Це цілком зрозуміло. Адже підприємці добре розуміли, що яким би не був майбутній закон, він обов'язково певною мірою регламентуватиме їх взаємовідносини з робітниками. А саме цього промисловці найменше бажали, бо вбачали в будь-якій регламентації останніх втручання властей у свої особисті справи. На підтримку законопроекту на з'їзді виступив лише вуглепромисловець А. М. Завадський, який заявив, що поширення закону 3 червня 1886 р. на гірничу промисловість, сприятиме створенню постійних кадрів шахтарів на Півдні Росії і поліпшенню їх становища, яке ще «далеке не тільки від ідеалу, але навіть від скромної посередності»²⁰. Однак його виступ учасники з'їзду обійшли абсолютним мовчанням.

Для розгляду робітничого питання і підготовки висновків по законопроекту на з'їзді було створено спеціальну (робітничу) комісію в складі найбільших підприємців Донецького басейну — Авдакова, Алчевського, Мсціховського, Прохорова, Шейермана та ін. — під головуванням гірничого інженера Таскіна. Як згодом останній не без лицемірства доповідав міністру державного майна, її члени начебто поставилися до обговорення проблеми з повним розумінням і співчуттям²¹. Насправді ж, пославшись на «винятковість умов розвитку гірничої справи на Півдні Росії», комісія почала висувати одну за одною пропозиції про зміну найважливіших положень закону 3 червня 1886 р., як не прийнятних для Донбасу. В результаті, як свідчать висновки XII з'їзду в даному питанні, гірничопромисловці, виходячи з своїх власних інтересів, вимагали внесення поправок майже в усі найважливіші статті закону. Зокрема, вони висловилися проти розрахункових книжок, обов'язкової наявності у робітників паспортів та видів на проживання під час вступу їх на роботу, щомісячної видачі заробітної плати. Власники гірничих підприємств зажадали встановлення оплати шахтарів за медичне обслуговування, заявили, що освітлення підземних виробок на кошти останніх не повинно прирівнюватися до плати за освітлення майстерень, запропонували докорінно переробити статті законопроекту про достроковий розрив трудової угоди, зокрема, позбавляти робітників у даному випадку щонайменших прав, встановити штраф за участь у страйках навіть у тому разі, коли вони припинялися за першою вимогою адміністрації чи гірничого нагляду. Контроль за виконанням цього закону гірничопромисловці пропонували покласти на місцевих окружних гірничих інженерів та їх помічників, замість губернських у фабричних справах присутствій у районах гірничої й гірничо-заводської промисловості запровадити з'їзди окружних інженерів та їх помічників за участю підприємців, які б мали право вирішального голосу. Істотно було змінено й багато інших статей закону від 3 червня 1886 р.²² Ви-

¹⁹ Там же, арк. 99.

²⁰ Труды XII съезда горнопромышленников Юга России. — Харьков, 1887, ч. 1, с. 364.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1887, спр. 2232, арк. 99—100.

²² Труды XII съезда горнопромышленников Юга России, ч. 1, с. 333—339.

роблений комісією проект був представлений XII з'їздові гірничопромисловців і прийнятий ним майже без змін.

Таким чином, як робітнича комісія, так і XII з'їзд доклали максимум зусиль, щоб під час розробки положень про застосування закону 1886 р. до гірничих заводів та промислів повністю врахувати лише інтереси промисловців. У підготовлених ними пропозиціях по законопроекті виявилися майже цілком ліквідованими навіть ті незначні поступки шахтарям, які були зроблені їм раніше. В результаті їх становище нагадувало, по суті, становище кріпаків.

Однак і цього підприємцям здалося замало. Побояючись щоб жодне важливе для них положення нового майбутнього закону не було обійденим, Таскін від імені XII з'їзду в кінці листопада 1887 р. звернувся до міністра державного майна з листом, в якому вказував, що його учасники начебто «не були достатньо підготовлені до розгляду такого важливого питання й тому можливо в багатьох випадках не висловили всього того, що вимагається умовами місцевої гірничої промисловості», і в зв'язку з цим просив перенести остаточний розгляд законопроекту на наступний, XIII з'їзд гірничопромисловців²³. А для більш кваліфікованого його вивчення тепер уже самі промисловці просили створити міжвідомчу комісію в складі окружних гірничих інженерів, представників управління гірничою та соляною частиною Області Війська Донського і шахтовласників. Якби уряд визнав за необхідне прискорити вирішення цього питання, то гірничопромисловці погоджувалися скликати навіть свій позачерговий екстрений з'їзд²⁴.

Ідучи назустріч промисловцям Донбасу, міністр державного майна задовольнив їх прохання, однак разом з тим наказав їм включити до складу міжвідомчої комісії після відповідного погодження представників земств і міністерства внутрішніх справ, яке виявляло велику зацікавленість у відстоюванні своєї «підкулавної» політики в робітничому питанні й усуненні обставин, що могли викликати виступи шахтарів²⁵.

Новостворена міжвідомча комісія, яка засідала у Харкові 17—20 серпня 1888 р., підготувала проект закону «Про правила для наймання робітників на гірничі заводи та промисли», який у листопаді того ж року після деяких незначних уточнень був схвалений XIII з'їздом гірничопромисловців Півдня Росії. Під тиском з боку представників урядових відомств підприємцям довелося значною мірою поступитися своїми інтересами і відмовитися від багатьох своїх вимог, висловлених на попередньому з'їзді. Розроблений харківською міжвідомчою комісією законопроект в основних рисах відповідав закону 1886 р. Зокрема, у ньому визнавалися обов'язковими розрахункові книжки, встановлювалися щомісячний розрахунок з робітниками грошми, скасовувалася плата за медичну допомогу, проголошувався принцип обов'язкової наявності в трудящих паспортів і видів на проживання під час прийому на роботу, відмінялося їх штрафування у тому випадку, коли вони припиняли страйк за першою вимогою адміністрації чи гірничого нагляду тощо. Нагляд за виконанням правил найму робітників і внутрішнього розпорядку на гірничих та гірничозаводських підприємствах законопроект рекомендував покласти не на з'їзди окружних інженерів, а на губернські гірничозаводські присутствія.

Все ж підприємцям вдалося шляхом складання приміток до окремих статей законопроекту як у міжвідомчій комісії, так і на черговому. XIII з'їзді відстояти ряд своїх вимог. Зокрема, вони обійшли порівняно жорсткі вимоги паспортної системи, добилися вирішення на свою користь питання про те, щоб освітлення підземних виробок за рахунок робітників не отожднювалося з освітленням майстерень, яке за зако-

²³ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1887, спр. 2232, арк. 100.

²⁴ Там же.

²⁵ Горнозаводской листок, 1899, № 6—8, с. 6.

ном 1886 р. повинно було здійснюватися на кошти підприємців. Їм вдалося залишити за собою право затримувати аж до остаточного розрахунку близько половини заробітної плати гірників як заставу за видані їм знаряддя праці, вибухові речовини й необхідні інструменти²⁶. Крім того, в законопроект на вимогу шахтовласників включався особливий пункт, згідно з яким встановлювався штраф для промисловців за наймання гірників, які не відпрацювали строку найму на попередньому місці роботи²⁷.

Представляючи розроблений законопроект на XIII з'їзді, Таскін від імені підприємців просив уряд збільшити у Донбасі кількість членів гірничого нагляду з тим, щоб його представники постійно перебували в таких великих промислових центрах, як Катеринослав, Бахмут та Юзово. А для кращого зв'язку між ними він пропонував створити гірниче управління західної частини Донецького басейну з центром у Харкові чи Катеринославі. В місцевостях зосередження значної кількості гірничих промислів, заводів і робітників для попередження можливих страйків та «безпорядків» з боку останніх Таскін від імені учасників з'їзду просив розширити штати поліції й запровадити посади спеціальних урядників, а також збільшити кількість мирових судів²⁸.

В обговоренні законопроекту на XIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, як свідчать протоколи й стенографічні звіти його засідань, взяли участь понад 20 шахтовласників, інженерів та урядових чиновників. Вони доклали чимало зусиль з метою пристосування даного документа до своїх інтересів. Підсумовуючи дискусію у цьому питанні, голова з'їзду, директор гірничого департаменту міністерства державного майна М. О. Кулібін охарактеризував підготовлений новий законопроект як «матеріал, що може бути основою для розробки закону про застосування існуючого закону (закон від 3 червня 1886 р.— Ю. Л.) до гірничих робіт», вказав на необхідність його дальшого редагування й узгодження з іншими законодавчими актами, обіцяв сприяти його розглядові в столичних компетентних органах²⁹.

Затверджений XIII з'їздом законопроект протягом 1889 р. доопрацьовувався у гірничому департаменті, а потім був представлений міністру державного майна, який 15 листопада 1890 р. передав його на розгляд Державної ради. Однак після цього пройшло ще майже півтора року, перше ніж він був розглянутий її з'єднаними департаментами і загальними зборами. Лише 9 березня 1892 р. новий закон був затверджений царем, одержавши офіційну назву «Про нагляд за благоустроєм та порядком на приватних гірничих заводах і промислах та про наймання робітників на ці заводи й промисли»³⁰.

Співставлення закону від 3 червня 1886 р. і розробленого на його основі нового урядового акту свідчить про те, що вони мають як загальні риси, так і істотні відмінності. Поклавши, наприклад, нагляд «за дотриманням належного благоустрою та порядку» на приватних підприємствах на присутствія у гірничозаводських справах, створювані при гірничому департаменті й гірничих управліннях промислових регіонів*, новий закон вказав, що вони повинні працювати під керівництвом начальників названих управлінь і мають складатися з помічників останніх, представників міністерств внутрішніх справ та юстиції, а також двох виборних осіб від власників підприємств. Присутствія мали видавати обов'язкові для гірничих заводів і промислів постанови про

²⁶ Труды XIII съезда горнопромышленников Юга России.— Харьков, 1889, ч. 2, с. 346—347.

²⁷ Там же, с. 362.

²⁸ Там же, с. 365.

²⁹ Там же, с. 133.

³⁰ Полное собрание законов Российской империи: 1892 г.—СПб., 1895, т. XII, № 8402.

* Гірниче управління Півдня Росії було створене в 1892 р.

заходи щодо організації техніки безпеки на виробництві, подання лікарської допомоги робітникам, розглядати скарги на дії окружних гірничих інженерів, регулювати взаємовідносини підприємців та шахтарів.

Особливо докладно закон регламентував діяльність окружних гірничих інженерів та їх помічників. Зокрема, вони зобов'язувалися здійснювати нагляд за працею на підприємствах жінок, підлітків і малолітніх, відвідуванням ними початкових шкіл і народних училищ, дотриманням підприємцями й робітниками умов найму, виконанням ними відповідних постанов органів нагляду, складанням такс цін на продукти харчування в фабричних магазинах. У коло їх обов'язків входили також розгляд та затвердження правил внутрішнього розпорядку підприємств, притягнення до судової відповідальності винних у їх порушенні, вжиття необхідних заходів до врегулювання непорозумінь, що могли виникати між промисловцями і робітниками. При виявленні тих чи інших порушень окружні інженери повинні були складати спеціальні протоколи й передавати їх судовим властям чи присутствіям, вказуючи і свою думку щодо міри покарання винних.

Така всебічна й детальна регламентація функцій окружних гірничих інженерів та їх помічників у питаннях «підкування» про робітників, на думку законодавців, мала надійно захистити останніх від свавілля підприємців. Однак насправді цього не сталося. З часу запровадження гірничого нагляду його чиновники настільки тісно «спрацювалися» з власниками заводів і промислів Донецького басейну, що нерідко повністю перебували на їх утриманні. Тому, незважаючи на закон від 9 березня 1892 р., інтереси шахтовласників і заводчиків їм завжди були ближчими й зрозумілишими, ніж захист прав робітників. Про це, зокрема, переконливо свідчать матеріали всіх наступних з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, на яких представники гірничого нагляду, як правило, обстоювали лише потреби промисловців. Найяскравішим прикладом цього є багаторічна діяльність на поприщі захисту інтересів підприємців Донецького басейну таких гірничих інженерів, як А. Ф. Мевіус, П. О. Вагнер, Е. М. Таскін та багатьох інших.

Гірничопромисловці Донбасу, як свідчать їх численні щорічні з'їзди, навіть незначну урядову турботу про робітників завжди розглядали, як «підкування» про «потреби промисловості», тобто про свої власні інтереси. Вказуючи на тісний зв'язок, що встановився після прийняття перших робітничих законів, між капіталістами та урядовими чиновниками, зобов'язаними здійснювати нагляд за їх виконанням, а також на прислужництво уряду перед «представниками промисловості», В. І. Ленін відзначав: «...На чиновника, що застосовує закон, фабрикантові значно легше вплинути, ніж на саме видання закону. Кожен знає, як легко потрапляють наші тузи-капіталісти до віталень пп. міністрів для приємних розмов між собою, як по-приятельському частуються вони на своїх обідах; як ласкаво підносять продажним чиновникам імператорського уряду подачки в десятки й сотні тисяч карбованців (робиться це і прямо, у вигляді хабарів, і посередньо, у вигляді надання акцій «засновникам» товариств або у вигляді надання почесних і прибуткових посад у цих товариствах)»³¹. А щодо тих нечисленних скарг на дії гірничого нагляду, що подавалися підприємцями до присутствій, то вони, як правило, мали на меті перешкодити активній діяльності тих небагатьох окружних інженерів та їх помічників, що більш-менш сумлінно виконували свої обов'язки. До того ж такі скарги майже завжди вирішувалися на користь «представників промисловості».

Закон 9 березня 1892 р. зобов'язував поліцію інформувати гірничий нагляд про всі випадки порушення порядку на підприємствах, подавати йому «належну допомогу» у встановленні порядку, передавати

³¹ Ленін В. І. Новий фабричний закон.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 273.

матеріали на винних до суду. Таким чином, в обох робітничих законах Державною радою чітко проводився принцип єдності дій поліції й інспекції як у питаннях взаємовідносин підприємців та робітників, так і в питаннях придушення виступів останніх.

Разом з тим, якщо у справі нагляду за гірничими підприємствами закон 1892 р. не відрізнявся по суті від закону 1886 р., то в питаннях наймання робітників вони мали істотні відмінності. Зокрема, визнавши обов'язковим введення розрахункових книжок, обмеживши тривалість робочого дня жінок і підлітків, заборонивши їм працювати уночі та в рудниках, новий закон, пославшись на ряд статей статуту промисловості, навіть не згадував про необхідність для робітників паспортів і видів на проживання при прийомі на роботу. Нічого не сказано в ньому й про умови розриву договірних угод між трудящими та підприємцями.

Крім того, зробивши приписку «з дозволу окружного інженера», як бажали донецькі капіталісти, законодавці майже без змін перенесли до закону 1892 р. цілий пункт із законопроекту, розробленого на XII і XIII з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії³², в якому вказувалося, що «робітникам можуть відпускатись у рахунок заробітної плати за цінами, не вище заготівельних: а) освітлювальні матеріали для підземних виробок, б) вибухові речовини та інші потрібні для гірничих робіт, матеріали й знаряддя»³³. Включення цього пункту до законодавчого акту свідчило про значну поступку уряду домаганням гірничопромислової буржуазії Півдня Росії, сприяло її дальшому збагаченню.

В останній частині новий закон, надавши підрядчикам-виконавцям гірничих робіт функції промислових управлінь у галузі найму і розрахунку з робітниками, дозволяв власникам приватних підприємств порушувати клопотання про нагородження робітників, які особливо відзначилися на виробництві, похвальними листами, утворювати на заводах та шахтах за згодою промисловців гірничозаводські товариства для з'ясування непорозумінь між власниками підприємств й робітниками, «пиклування» про останніх під час хвороби, старості тощо, поліпшення становища вдів і сиріт, для «поширення серед робітничого населення моральності», а також надав праву міністру державного майна за погодженням з міністром внутрішніх справ поширювати закон від 9 березня 1892 р. на ті або інші райони держави тощо. Після цього законодавці вирішили, що їх діяльність щодо поширення закону від 3 червня 1886 р. на підприємствах приватної гірничої та гірничозаводської промисловості може вважатись завершеною.

Однак вже наступного, 1893 р. XVIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, висловивши невдоволення рядом статей нового закону, підняв клопотання про його перегляд. Учасники з'їзду пропонували, зокрема, змінити ту його частину, що стосувалася надання підрядникам функцій промислових управлінь і взагалі всієї системи підрядних робіт, оскільки з її запровадженням промисловці певною мірою усувалися від безпосереднього матеріального впливу на робітників, який повністю зосереджувався в руках підрядчиків³⁴.

Особлива комісія вищих чиновників гірничого департаменту на чолі з А. А. Штофом за участю уповноважених від промисловців М. С. Авдакова, К. А. Мсціховського й М. Л. Успенського, розглянувши подання шахтовласників, вирішила, що його задоволення принесе певну шкоду вуглевидобутку, сприятиме майже повній ліквідації системи підрядних робіт і погіршить становище робітників. У зв'язку з

³² Труды XII съезда горнопромышленников Юга России, ч. 1, с. 335; Труды XIII съезда горнопромышленников Юга России, ч. 1, с. 345.

³³ Полное собрание законов Российской империи, т. XII, № 8402, с. 155.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1894, спр. 2547, арк. 126.

цим комісія відмовилася задовольнити вказану вимогу³⁵. Після цього гірничопромисловці більше не зверталися до уряду з подібними пропозиціями.

Таким чином, у період підготовки законопроекту про застосування закону 1886 р. до приватної видобувної промисловості країни гірничо-промислова буржуазія Півдня Росії, побоюючись можливих обмежень в експлуатації трудящих, виступила проти нового законодавства, вважаючи його нав'язаним з боку уряду. Коли ж їй все-таки довелося взяти участь у розробці цього законопроекту, який згодом став законом від 9 березня 1892 р., то вона зробила все можливе, щоб обмежити права робітників.

Однак, незважаючи на опір буржуазії, під тиском виступів пролетаріату в Орехово-Зуєві, Донбасі та інших промислових регіонах країни царський уряд змушений був зробити певні поступки вимогам робітників. Як закон від 3 червня 1886 р., так і законодавчий акт від 9 березня 1892 р. були, по суті, вирвані в уряду й буржуазії. Хоча вони далеко не повністю задовольняли інтереси пролетаріату проте певною мірою обмежували свавілля експлуататорів на промислових підприємствах, сприяли деякому поліпшенню становища робітників, стали важливим етапом у їхній дальшій боротьбі за свої права.

³⁵ Там же.

ВТЕЧІ РОСІЙСЬКИХ СЕЛЯН НА ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

В. Й. БОРИСЕНКО (Київ)

Непорушна єдність і братерство українського і російського народів своїм корінням сягають сивої давнини. Розширюючись і поглиблюючись, вони особливо зміцніли після возз'єднання України з Росією в 1654 р. «Цим історичним актом,— відзначалося у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Партійним, радянським, громадським організаціям, усім трудящим Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Української Радянської Соціалістичної Республіки»,— ...було закріплено єдність двох братніх народів таких близьких, як відзначав В. І. Ленін, мовою, місцем проживання, характером та історією»¹.

Дослідження процесу втеч російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. має важливе наукове і політичне значення. Воно дає можливість спростувати безпідставні твердження буржуазно-ліберального історика М. І. Костомарова про нібито загострення відносин між українським і російським народами у цей час². Це тим більш важливо, що сучасна буржуазна історіографія за кордоном силкується розірвати дружбу та єдність націй і народностей нашої Вітчизни³.

¹ Навіки разом: Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.— К., 1979, с. 5.

² Костомаров Н. И. Собр. соч. Истор. моногр. и исследований. В 21 т., 8-ми кн.— СПб., 1905, кн. 6, т. 15, с. 68, 109—112.

³ Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution.— New Jersey, 1974, p. 167—168, 190; Basarab Y. Pereiaslav 1654; A Historiographical Study.— Edmonton, 1982, p. 14—17.

В радянській історіографії зв'язкам українського й російського народів у другій половині XVII ст. приділяється належна увага⁴. Однак процес втеч російських селян на Лівобережну Україну, як одна з форм зближення трудящих, відносини втікачів з українським населенням залишаються недостатньо вивченими.

Міграції населення, як відомо, є результатом соціально-економічних, політичних, релігійних і ряду інших причин. З цього приводу В. І. Ленін вказував на необхідність «досліджувати закон народонаселення кожної історичної системи господарства окремо і вивчати його зв'язок та співвідношення з даною системою»⁵.

Друга половина XVII ст. характеризувалася масовим переселенням селян, міщан і козаків з Лівобережної України на Слобожанщину, територія якої входила до складу Російської держави. Їх спонукали до цього поступове посилення гніту з боку козацької старшини, духовенства й міських багатіїв, а також неможливість вести господарство в умовах майже безперервних воєнних дій. Переселенці з Лівобережжя одержували від російського уряду, зацікавленого у зміцненні своїх південних рубежів, земельні наділи, грошову допомогу, статус козаків з відповідними правами і пільгами, мали сприятливіші умови для господарської діяльності й життя.

Переселенський рух з Лівобережжя на Слобожанщину набрав великого розмаху особливо в останній чверті XVII ст. У цей час вихідці з Лівобережжя спільно з росіянами почали активно заселяти незайняті землі в басейнах рік Айдар, Богучар, Жеребець, Калитва і Красна. В основному за їх рахунок зростала кількість населення і на берегах приток Дона — Битюга, Ікорця та Осереда. У 1657 р. на Слобожанщині налічувалося всього 64 населені пункти, а в 1687 р. — уже 232, тобто за 30 років їх чисельність збільшилася у 3,6 раза. У них проживали приблизно 250 тис. чол., більшість яких становили українці, у тому числі й переселенці з Лівобережжя⁶.

Одночасно з переселенням українців на Слобожанщину на територію Лівобережної України тікали російські селяни, експлуатація яких значно посилилася після остаточного їх закріпачення Соборним уложенням 1649 р. Головними причинами обрання росіянами місцем свого поселення саме цього регіону були: відсутність тут юридично оформленого кріпосного права; дещо слабший, ніж у центральних російських повітах, феодалний гніт; відносна слабкість адміністративного апарату царського уряду і його не здатність ефективно боротися з утікачами; захист їх лівобережними селянами, рядовими козаками й міською біднотою від переслідувань з боку царських властей і місцевої адміністрації; територіальна, мовна, психологічна й побутова близькість, а також спільна релігія. Важливе значення мала і традиційна участь вихідців з Росії у боротьбі українського народу проти іноземних загарбників, у ході якої розвивалася і міцніла бойова співдружність двох братніх народів.

У роки визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні, подібно до козацьких районів — Дона, Яїка, утвердилася традиція не видавати властям утікачів від поміщиків. З цим мусило рахуватися й гетьманське правління. Б. Хмельницький у розмові з російським посланцем

⁴ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. — К., 1960; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963; Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т. — Киев, 1982, т. 1; Швидько А. К. Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII — середине XVIII века. — Днепр-пропетровск, 1982; История Украинской ССР: В 10-ти т. — Киев, 1983, т. 3.

⁵ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму: Сімонді і наші вітчизняні сімондисти. — Повне збір. творів, т. 2, с. 164.

⁶ История Украинской ССР: в 10-ти т. — Киев, 1983, т. 3, с. 123.

А. Сухановим у 1650 р. зазначав, що на Україні «никаких беглых людей не выдают»⁷. Царський уряд поступово посилював тиск на козацьку старшину, вимагаючи відміни цього звичаєвого права, яке не відповідало інтересам кріпосників. Уже наприкінці визвольної війни старшина в окремих випадках почала видавати втікачів, долаючи при цьому сильний опір українських селян, рядових козаків і міщан. Зокрема, у червні 1653 р. полковник Я. Коробка наказав полковій старшині розшукати на території Новгород-Сіверської сотні кріпаків брянських поміщиків і повернути їх власникам. Коли ж власті спробували арештувати втікачів, то на їх захист виступили місцеві жителі. Тільки застосувавши військову силу, старшинська адміністрація змогла ув'язнити збіглих⁸.

Після возз'єднання України з Росією царський уряд всіляко намагався перешкодити переходам російських селян на українські землі. В січні 1654 р. київські воеводи одержали наказ стежити за тим, щоб лівобережна адміністрація забороняла місцевому населенню приймати втікачів з Росії. Щоправда, враховуючи виступи українських трудящих на захист своїх братів по класу, правлячі кола мусили піти на певні поступки у цьому питанні, дозволивши не віддавати «челобитчикам» тих збіглих, які прибули на землі регіону до Переяславської ради 1654 р.⁹ Під час переговорів у Москві в березні 1654 р. царський уряд наполегливо добивався від старшинської адміністрації зобов'язання повертати втікачів їх поміщикам. В остаточному вигляді ця вимога була сформульована так: «Боярских людей и крестьян, которые из-за помещиков и из-за вотчинников учнут бегать в черкасские (українські — В. Б.) города... отдавать назад людям, от кого кто выбежит»¹⁰. Вона й стала визначальною у стосунках уряду із старшинською адміністрацією щодо втікачів-росіян у найближчі роки. У 1655 р., наприклад, наказний гетьман над козацькими військами у Білорусії І. Золотаренко одержав царську грамоту, за якою мав організувати розшук на Лівобережжі 15 сімей, що втекли з Трубчевського повіту¹¹. В тому ж році один російський поміщик звернувся до Посольського приказу в Москві з проханням дозволити йому виїхати на Лівобережжя, щоб знайти збіглих кріпаків, які, до того ж, захопили з собою зброю та різний одяг, завдавши йому збитків майже на 100 крб.¹² Подібних чолобитних надходило в Посольський приказ чимало.

Під тиском землевласників царський уряд у 1655 р. наказав боярину В. Бутурліну направити у північні райони Лівобережжя військовий загін, переловити втікачів, десятьох з них стратити в Путивлі на острах іншим, а решту після покарання канчуками відправити в Москву. Крім того, воевода мав заборонити місцевим органам влади надалі приймати збіглих з Росії й надавати їм землі для поселення. Однак загону не вдалося виявити втікачів, оскільки українські трудящі вчасно попереджували їх про наближення драгунів або ж переховували у важкодоступних місцях. З цього приводу воевода повідомляв у Москву, що тільки старшина, війти та отамани допомагали військовим, а прості люди всіляко перешкоджали їх діям¹³.

⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.—М., 1954, т. 2, с. 185.

⁸ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.—К., 1959, с. 467.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов (далі—Акты ЮЗР).—СПб., 1878, т. 10, с. 367.

¹⁰ Там же, с. 512.

¹¹ Центральний державний архів давніх актів (далі—ЦДАДА), ф. 229, оп. 1, стовп. 18, ч. 3, арк. 216.

¹² Там же, стовп. 22, ч. 2, арк. 204.

¹³ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 18, арк. 80.

Незважаючи на протидію властей, втечі російських кріпаків на Лівобережжя не припинялися. В 1656—1657 рр. у Новгород-Сіверську, Почепську й Стародубську сотні перейшло багато селян з Брянського, Путивльського та Рильського повітів. У жовтні 1657 р. воеводи російських прикордонних міст писали в гетьманську канцелярію, що втікачі таємно поверталися у свої села, розправлялися з поміщиками і закликали односельчан тікати на Лівобережжя. В наступних роках втечі російських селян набули такого загрозливого характеру, що боротьба з ними стала предметом спеціального обговорення при підписанні Переяславських статей 1659 р.* У 16-му пункті цього документу наголошувалося, що втікачі, «приходя к помещикам своим и вотчинникам, всякие злости и разоренье нестерпимые делают, и гетман бы и все войско Запорожское тех... беглецов велели, сыскав, отдать помещикам их и вотчинникам, и впредь заказ учинить крепкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкасские города, и тех бы никто в черкасских городах не принимал, чтобы в том в тех порубежных городах ссоры, а служилым людям разоренья не было; а о которых о беглых о чьих людях или о крестьянах учнут из городов воеводы писать, и тех бы отдавать назад; а если кто будет принимать тех беглых людей и крестьян, и тех карать смертию; так же будет кто и в войску Запорожском, учиня над кем смертное убийство, или в людях какую смуту, или иное какое зло, прибежит в государевы украинные города, а гетман и полковники учнут об них писать... и тех беглецов, по тому сыскивая, отдавать в войско Запорожское»¹⁴.

Проте зупинити потік утікачів власті виявилися безсилями. Так, у 1661 р. від брянського поміщика М. Зінов'єва збігли кілька селян з павськими кіньми і оселилися в Глухові й Почепі. Кріпосник звернувся до Посольського приказу з проханням наказати ніжинському полковникові В. Золотаренку знайти та повернути його кріпаків. Але останній не наважився на конфлікт з міщанами і не виконав наказу¹⁵. В 1662 р. севський поміщик Сафонов скаржився уряду на чернігівського єпископа Л. Барановича, який поселив на монастирських землях його кріпаків і відмовився їх видати. Втікачі не тільки займалися господарською діяльністю на Лівобережжі, а й брали участь у антифеодальних виступах трудящих Росії. Варваров, наприклад, відвідуючи своїх родичів, закликав їх розправлятися з гнобителями й переходити на Стародубщину. Під впливом його агітації 19 селянських сімей з рухомим майном і худобою переселилися на землі Л. Барановича¹⁶. В той же час у Новгороді-Сіверському, Стародубі та інших лівобережних містах переховувалися кріпаки поміщика А. Львова¹⁷. В 1663 р. Малоросійський приказ (виділився з Посольського приказу — В. Б.) розшукував на Лівобережжі селян-кріпаків з ряду центральних повітів і ратних людей з російських гарнізонів українських міст. Протягом 1662—1663 рр. тільки з київського гарнізону втекло 475 стрільців і драгунів¹⁸.

Правлячі кола країни вживали всіляких заходів, щоб припинити масові переходи російських кріпаків на українські землі. У Батуринських статтях 1665 р. знову писалося про «перебезчиков Московского государства», використання їх на поташних будах і винокурнях українських багатіїв. Статті знову зобов'язували старшинську адміні-

* Договірні умови між царським урядом і старшинською адміністрацією, які визначали становище України у складі Російської держави. Складалися і надалі після обрання нового гетьмана.

¹⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. В 2-х ч. М., 1958, ч. 1, с. 113.

¹⁵ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1/1, спр. 9, арк. 1.

¹⁶ Эйнгори В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.— М., 1899, с. 847.

¹⁷ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1/1, спр. 11, арк. 1.

¹⁸ Там же, ф. 229, оп. 1, стовп. 59, арк. 162.

страцію виявляти, переписувати й відправляти російських селян їх власникам¹⁹. Детальні вказівки щодо втікачів давалися і воєводам: «А которые беглые люди и крестьяне бежав из русских городов,— писалось в інструкції ніжинському воєводі І. Ржевському,— придут в Нежин и будут от них челобитчики, а измены и инова какова воровства, опричь побегу не объявитца, и про тех разыскивая подлинно, отдавать их по крепостям челобитчикам в холопство и крестьянство по прежнему; а о которых беглых людях и о крестьянах челобитчиков не будет и тех по роспросу из Нежина выслать в те города, хто откудова бежал, с кем пригож»²⁰.

Однак, незважаючи на репресії, російські кріпаки продовжували шукати порятунку на Лівобережжі. В 1666 р., наприклад, кілька поміщиків клопоталися перед Малоросійським приказом про видачу їм проїжджих грамот у Глухів і навколишні села для повернення своїх селян²¹. Боярин І. Милославський також звернувся до Малоросійського приказу із скаргою на те, що з його маєтків у Карачаєвському повіті розійшлося багато селян і частина з них осіла в Стародубі. В цьому ж році до Глухова прибули «кабальні люди» М. Лаврентійовича, Ф. Стрешнева та інших поміщиків з Брянського повіту й з-під Москви. Втікачі зробили ряд нападів на маєтки своїх колишніх поміщиків і завдали їм значних збитків²².

Під впливом масових скарг феодалів на втечі кріпаків уряд у 1667 р. знову наказав київському воєводі виловити на Лівобережжі усіх поміщицьких селян й відправити їх у Москву. Однак тільки в Ніжині власті змогли виявити й затримати п'ятьох «холопів»²³. Переважна ж більшість утікачів з допомогою українських трудящих уникла арешту. Про виступи останніх на захист своїх братів по класу згадувалося і в Глухівських статтях 1669 р.: «...На Украине смута была великая, что с Украины выбирали драгунов и беглых людей по многие лета»²⁴.

Переходи російських селян на Україну активізувалися також і в зв'язку з поглибленням церковного розколу, що набрав у 60-х роках соціального звучання. Найбільшу кількість прибічників «старої віри» становили посадські люди та селяни, які нововведення в православ'ї пов'язували з посиленням феодального гніту. Виступаючи за «стару віру», вони по суті висловлювали протест проти гноблення, освячуваного церквою. Масового характеру рух розкольників набрав після церковного собору 1666—1667 рр., за рішенням якого було страчено або відправлено на заслання багатьох їх ідеологів. Під впливом проповідей розколучителів чимало посадських людей і селян тікали у глухі місця країни й засновували там свої общини. Одним з районів їх поселення стали ліси Стародубського полку. Сучасник тих подій писав: «И многие (розкольники — В. Б.) выходили на Украину на мешкання и у Сивер, позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано»²⁵. В 1669 р. на територію Стародубщини перейшла велика група розкольників і заснувала там села Білий Колодязь, Замішево, Понурівка, Синій Колодязь та Шеломи. Кілька їх сімей осіли у Дем'янівці²⁶. Переселенці займалися сільським господарством, тваринництвом і торгівлею, працювали на промислах духовних та світських

¹⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., с. 7.

²⁰ Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством. 1665—1667 гг.—Чернигов, 1901, с. 11.

²¹ ЦДАДА, ф. 210, Белгородський стіл, оп. 13, спр. 655, арк. 1015.

²² Там же, ф. 229, оп. 1, стовп. 64, арк. 129, 247—248.

²³ Там же, арк. 314; стовп. 61, арк. 58, 89, 95, 99.

²⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., с. 222.

²⁵ Літопис Самовидця.—К., 1971, с. 123.

²⁶ Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии.—Киев, 1902, т. 1, с. 441—443.

феодалів. З посиленням переслідувань з боку уряду й гетьманської адміністрації частина розкольників перебралася під Вятку.

Експлуатація втікачів з Росії давала українським феодалам значні прибутки. Тому, незважаючи на офіційні заборони, вони не тільки приймали в своїх маєтках росіян, а й з другої половини 60-х років намагалися узаконити свої дії. В 1669 р. старшина запропонувала затвердити в Глухівських статтях пункт про неவிдачу втікачів з Росії, які давно оселилися на Україні. Однак царський уряд не погодився на це і знову зобов'язав лівобережну адміністрацію віддавати їх «безо всякого задержания»²⁷.

Така ж вимога ставилася перед старшиною і в статтях 1672 р., підписаних урядом після обрання гетьманом І. Самойловича. В них відзначалося, що лівобережна адміністрація не змогла забезпечити видачу російських кріпаків їх власникам. Такий висновок був зроблений під впливом колективної скарги поміщиків, стольників, стряпчих і вотчинників на масовий характер втеч кріпосних селян на Україну та їх активний вплив на розгортання антифеодального руху. В цьому документі повідомлялося, що на околицях Новгорода-Сіверського й Чернігова в той час проживали 5 тис. російських селян і посадських людей. Мова йшла лише про встановлених утікачів, у дійсності ж їх було значно більше²⁸.

Ряди росіян на Лівобережжі поповнювали і втікачі з російських гарнізонів українських міст. Протягом лютого 1673 — вересня 1674 рр. у районі Глухова, Новгорода-Сіверського та Почепи втекли майже 250 стрільців, драгунів і солдатів²⁹. Не припинялися втечі й з російських повітів. У 1674 р. куплені поміщиком С. Румянцевим 5 кріпаків, не витримавши феодального гноблення, разом з сім'ями перейшли на Лівобережжя. При цьому вони захопили 15 панських коней і майно. Втікачі поселилися на землях чернігівського єпископа, де вже проживали їх земляки³⁰. Кріпаки із сіл Вигонич і Попова Клинки Брянського повіту, які в 1674 р. перейшли в Глухівську сотню, наступного року напали на двір свого пана, спалили дві стодоли з хлібом, будівлі і, повертаючись на Лівобережжя, взяли з собою ще й дворових людей. Кріпаки поміщика М. Патрикеева з Карачаєвського повіту влітку 1674 р., знищивши поміщицьке майно вартістю в тисячу крб., знайшли притулок на території північних лівобережних полків. У чолі до Малоросійського приказу цей поміщик повідомляв, що його селяни періодично нападали на вотчину, забирали худобу і закликали односельчан розправитися з ним³¹.

У січні 1675 р. селяни с. Бредихінова Дедилівського повіту повстали проти поміщика, спалили його будівлі та майно загальною вартістю 752 крб. 25 учасників повстання «з товарищами своїми, и з женами, и з детьми» захопили 15 панських коней і пробралися на територію Новгород-Сіверської сотні. Протягом року вони мешкали на Лівобережжі, займаючись промислами й торгівлею. В 1676 р. місцева адміністрація відшукала біженців у селах Мазове та Олтарі, але не змогла арештувати останніх, оскільки на їх захист виступили селяни і рядові козаки³².

У першій половині 80-х років на Лівобережжя перейшла також велика група розкольників, яка заснувала кілька сіл у Стародубському полку — Воронок, Єленка, Зибка, Злинка, Лужок, Мітьківка і Стара

²⁷ Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч., с. 222.

²⁸ Акты ЮЗР.— СПб., 1878, т. 9, с. 856—857.

²⁹ Ш в и д ь к о А. К. Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII — середине XVIII века.— Днепропетровск, 1982, с. 50.

³⁰ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стовп. 100, ч. 2, арк. 361—362.

³¹ Т а м ж е, арк. 369, 373, 376, 381.

³² Т а м ж е, стовп. 112, арк. 54.

Тростань. Більшість розкольників попала в економічну залежність від багатой родини шляхтичів Борозн і мусила працювати на їх землях та промислах у Стародубському й Чернігівському полках. У 1686 р. поміщик П. Яковлев повідомляв Малоросійський приказ про втечу шести дворових людей з сім'ями на Лівобережжя і просив повернути їх у найкоротший строк.

У тому ж році з подібними проханнями зверталися до уряду Є. Рябов, Г. Строганов та інші кріпосники³³.

Трудащі маси Лівобережної України продовжували чинити опір властям при арешті втікачів. Користуючись цим, козацька старшина, зацікавлена в експлуатації прийшлих людей, у Коломацьких статтях 1687 р. просила уряд не забирати тих з них, що жили на Україні по кілька років. Однак і на цей раз було затверджено пункт про заборону лівобережній адміністрації приймати збіглих на підвідомчій їй території та обов'язкову їх видачу російським поміщикам³⁴. Проте козацька старшина й духовенство з метою експлуатації продовжували поселяти втікачів на своїх землях. Так, у 1689 р. путивльський воевода М. Голенищев повідомляв Малоросійський приказ про те, що кілька жителів Тернової слободи Путивльського повіту відмовилися нести сторожову службу і переселилися в сусіднє українське село Хорунжівка, що належало Г. Гамалії. Власті встановили, що останній давно переманював до себе селян з російських повітів, обіцяючи звільнити їх від виконання феодалних повинностей протягом 15 років. Тому, писав М. Голенищев, чоловіче населення Тернової слободи «полковые и городовые службы все хотят идти за него ж Григория службу»³⁵. Щоб не допустити цього, воевода направив у слободу загін драгунів, але і він не зміг стримати переселенців. Незабаром ще понад 40 чоловік разом із сім'ями та рухомим майном перейшли на Лівобережну Україну й заснували слободу на р. Тернівці. Вони займалися сільським господарством і працювали на млинах Г. Гамалії. Воевода запропонував урядові приєднати освоєні втікачами землі до Путивльського повіту. Однак, не бажаючи загострювати відносини із старшиною, уряд не погодився на це³⁶.

Кількість росіян на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. збільшувалася також за рахунок служилих людей і членів їх сімей. Зокрема, наприкінці 90-х років у Києві нараховувалося 330 хат для рейтарів, солдатів і стрільців³⁷. Частина з їх мешканців залишилася у місті й заснувала Рейтарську та Стрілецьку слободи. Аналогічні поселення були й у Кременчуці, Миргороді, Ніжині, Переяславі, Полтаві та інших містах. Практично вихідці з Росії проживали в усіх лівобережних містах і багатьох селах.

Росіян і українців на Лівобережній Україні зв'язували нерозривні узи господарської діяльності, родинних взаємин, спільної боротьби проти інтервентів. У росіянах українські трудащі вбачали надійних союзників по зброї, братів по крові і послідовно виступали за розширення зв'язків з ними, за дальше зміцнення дружніх відносин. У 1659 р., наприклад, жителі містечка Грунь писали у Малоросійський приказ про свою вірність єдинокровним братам як за часів гетьмана Б. Хмельницького, так і після його смерті, запевняли, що і далі боротимуться за перебування у складі Росії. Того ж року міщани Зінькова, повідомляючи в Москву про спробу татарських загонів захопити місто, висловлювали свою непохитну волю дотримуватися присяги, даної на

³³ Там же, ф. 124, оп. 1/4, спр. 5, арк. 1; спр. 39, арк. 1—8.

³⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., с. 313.

³⁵ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стовп. 205, арк. 150.

³⁶ Там же, арк. 151.

³⁷ История Киева. В 3-х т., 4-х кн.— Киев, 1983, т. 2, с. 14.

вірність російському народові у Переяславі³⁸. Міщани Ніжина в 1669 р. від імені всього українського народу просили уряд не виводити з лівобережних міст російських ратних людей, які разом з ними боролися проти спроб незначної частини верхівки козацької старшини відірвати Україну від Росії³⁹. Подібні думки висловлювали й жителі Гадяча, Києва, Лубен, Миргорода, Чернігова тощо.

Таким чином, возз'єднання України з Росією, незважаючи на антинародну політику правлячих кіл, відкрило широкі можливості для дальшого зближення українських і російських трудящих. Одним з шляхів зміцнення дружби і братерства обох народів стали у другій половині XVII ст. переходи російських селян на Лівобережну Україну. Туди тікали переважно учасники антифеодальних виступів з прикордонних та центральних повітів Росії. Українські селяни, рядові козаки й міщани давали їм притулок, переховували та захищали від переслідувань з боку центральних і місцевих властей.

³⁸ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стовп. 40, арк. 7, 17.

³⁹ Акты ЮЗР. СПб., 1882, т. 12, с. 306—307.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

О. І. КІРСАНОВА (Чернівці)

РОЛЬ ШКІЛ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ У ПІДВИЩЕННІ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИКІВ УРСР (1971—1975 рр.)

Вдосконалення розвинутого соціалізму, всебічний розвиток особи неможливі без підвищення творчої ініціативи, трудової активності трудящих. «Працею робітників, колгоспників та інтелігенції створюються матеріальні і духовні цінності, примножується національне багатство країни,— підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС.—...Тому, чим вищі результати праці, тим більше міцніє могутність соціалістичної Батьківщини, тим повніше задовольняються особисті й суспільні потреби, тим вищим є життєвий рівень радянських людей»¹.

Реалізація основних напрямів розвитку соціалістичної економіки — інтенсифікації, прискореного впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, здійснення великих комплексних програм, підвищення трудової і громадської активності трудящих — зумовлюють необхідність формування в них нового типу економічного мислення, націленого «на ініціативу і соціалістичну підприємливість, на підвищення відповідальності, творчий пошук шляхів, які ведуть до найкращого кінцевого народногосподарського результату при найменших затратах»². Важливе місце у цій справі відводиться економічній освіті.

В умовах удосконалення розвинутого соціалізму зростає роль такої форми економічної освіти і виховання трудящих, як школи комуністичної праці. Особливістю останніх є те, що вони являють собою органічну єдність теоретичних знань і практичної їх реалізації.

Це зумовлює ефективність цих шкіл у поширенні і впровадженні передового досвіду, підвищенні продуктивності праці і дієвості соціалістичного змагання.

Школи комуністичної праці виникли у країні на початку 60-х років з ініціативи передових робітників Ленінградського металічного заводу імені XXII з'їзду КПРС. Партія підтримала цю ініціативу, вбачаючи в цих школах важливу ланку системи економічної освіти, комуністичного виховання трудящих. У постанові ЦК КПРС «Про поліпшення роботи шкіл комуністичної праці» (16 червня 1971 р.) і постанові Президії ВЦРПС «Про школи комуністичної праці» (23 червня 1971 р.) вказувалося, що школи комуністичної праці є ефективною формою пропаганди передового досвіду, масово-політичної роботи серед трудящих, активного залучення їх у соціалістичне змагання і рух за комуністичне ставлення до праці, виховання високої трудової дисципліни³.

Виконання завдань, поставлених постановою ЦК КПРС, зумовило початок нового етапу в розвитку шкіл комуністичної праці. З 1971 р. по 1976 р. їх кількість у країні зросла в 4 рази. У 1975/76 навчальному році налічувалося 400 тис. таких шкіл, які охоплювали понад 10,5 млн. чол.⁴ На Україні в 1971/72 навчальному році діяло 52 179 шкіл комуні-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 242.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р.— К., 1983, с. 38.

³ См.: Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.— М., 1983, с. 199.

⁴ Коммунист Украины, 1977, № 1, с. 50.

стичної праці, а в 1975/76 році їх уже було 77 тис.⁵ У роки дев'ятої п'ятирічки в системі економічної освіти на Україні навчалися 13 млн. чол.⁶

У статті аналізується досвід роботи шкіл комуністичної праці в роки дев'ятої п'ятирічки у західних областях України. Партійні організації УРСР, в тому числі згаданого регіону, приділяли постійну увагу роботі цих шкіл, перетворенню їх у дієвий засіб підвищення трудової активності слухачів. Питання організації, змісту й ефективності економічної освіти були в полі зору ЦК Компартії України, його відділу пропаганди й агітації. Вони неодноразово виносилися на обговорення бюро обкомів партії і рад по економічній освіті, що діяли при обкомах, міськкомах і райкомах КПРС⁷.

Партійні, профспілкові організації, господарські керівники багато уваги приділяли кількісному і якісному складу шкіл комуністичної праці. Ці школи створювалися за виробничим принципом, тобто безпосередньо в трудових колективах (бригадах, цехах, змінах). Враховувалося те, щоб до складу кожної школи входили робітники однієї або суміжних професій. Це давало можливість тісно поєднати вивчення теоретичного матеріалу з конкретними виробничими проблемами слухачів. До занять залучалися робітники, які не навчалися в системі партійної й комсомольської освіти, у середніх і вищих навчальних закладах.

Важливе місце у справі комплектування шкіл комуністичної праці відводилося залученню до них молоді. Так, в Івано-Франківській області кількість слухачів віком до 30 років збільшилася з 4316 чол. у 1971/72 навчальному році до 8581 в 1975/76 році, в Тернопільській області — з 2933 чол. до 10 219⁸. Якщо в 1971/72 навчальному році у школах комуністичної праці Львівської області навчалися 136,4 тис. чол., то в 1975/76 році ця кількість зросла до 156,7 тис. чол., у Тернопільській області — з 7 тис. чол. до 26,4 тис., в Закарпатській — від 8 тис. до 30,2 тис. чол.⁹ Загалом за дев'яту п'ятирічку кількість шкіл комуністичної праці у західних областях України зросла втричі¹⁰.

В досліджуваній період остаточно визначається роль шкіл комуністичної праці як комплексної форми виховання слухачів. Згідно з постановою ЦК КПРС була розроблена і рекомендована єдина примірна програма занять. Вона передбачала вивчення актуальних політичних проблем, економічних курсів, передового досвіду новаторів виробництва. Вперше у навчальний план були включені три заняття (6 годин) по вивченню морально-етичних проблем і підвищенню культурного рівня слухачів.

В основу програми занять шкіл комуністичної праці було покладено вивчення конкретних завдань комуністичного будівництва. Найбільша кількість годин (20) відводилася темам «Основи економічних знань» і «Вивчення передового виробничого досвіду». На заняттях вивчалися питання про підвищення ефективності виробництва, вдосконалення системи управління виробництвом, розвиток Всесоюзного соціалістичного змагання. Велика увага приділялася також питанням внутрішньої та зовнішньої політики КПРС і Радянського уряду.

Тісний зв'язок між вивченням теоретичного матеріалу і практичною діяльністю слухачів (розробка і економічне обґрунтування соціалістичних зобов'язань, аналіз підсумків роботи колективу, участь у розробці зустрічних планів) сприяв зростанню їх творчої ініціативи.

Так, слухачі школи комуністичної праці механічного цеху заводу

⁵ Правда України, 1975, 21 марта.

⁶ Коммунист Украины, 1977, № 5, с. 27.

⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 912, арк. 134; спр. 913, арк. 169.

⁸ Об'єднаний архів Української республіканської ради профспілок (далі ОА УРРПС), ф. 2605, оп. 8, спр. 8860, арк. 83, 156; спр. 9715, арк. 47, 99.

⁹ Там же, спр. 7969, арк. 44, 80, 104; спр. 9715, арк. 32, 69, 99.

¹⁰ Там же, арк. 53, 126; спр. 9715, арк. 32, 47, 69, 99, 126 (Підрахунки автора).

«Мукачівприлад» (Закарпатська область) на початку 1973 р., підтримавши ініціативу робітників Купавінської тонкосуконної фабрики, звернулися до слухачів усіх 13 шкіл комуністичної праці заводу із закликом «Економічні знання і передовий досвід — у практику!» Це сприяло зростанню трудової активності робітників. З 350 слухачів шкіл комуністичної праці заводу 200 чол. стали ударниками праці і 150 — включилися у рух за комуністичне ставлення до праці¹¹.

Важливим засобом зростання трудової активності є підвищення відповідальності робітників за виконання виробничих планів і завдань, що доводяться до них. У вихованні такої відповідальності велика роль належить школам комуністичної праці, на заняттях яких ґрунтовно аналізується виробнича діяльність слухачів, звертається увага на виявлення резервів виробництва та їх використання. Наприклад, постійна увага цьому питанню на заняттях шкіл комуністичної праці Чернівецької області зумовила підвищення відповідальності робітників за виконання накреслених виробничих завдань. Так, усі слухачі шкіл фабрики ім. Ю. Федьковича у роки дев'ятої п'ятирічки виробничі завдання виконували на 110—115%¹². З 458 слухачів шкіл ордена Леніна виробничого об'єднання «Восход» тільки в 1973/74 навчальному році 373 чол. (81%) достроково виконали виробничий план 1973 р., з них 145 чол. завоювали високе звання ударника комуністичної праці¹³.

Патріотичні почини, прогресивні методи праці, технічні й організаційні вдосконалення, що розглядаються на заняттях, сприяють підвищенню продуктивності праці, збільшенню випуску продукції і поліпшенню її якості без значних матеріальних затрат.

З метою глибшого засвоєння передового досвіду керівники шкіл комуністичної праці Львівського виробничого об'єднання «Мікроприлад» організовували екскурсії на передові підприємства міста, направляли делегації на заводи, з якими змагався їх колектив. Слухачі 15 шкіл комуністичної праці підприємства ознайомилися з роботою Чебоксарського заводу електровимірювальних приладів, заводів «Мукачівприлад», «Сухумприлад» і Кишинівського заводу «Віброприлад»¹⁴. Вивчення передового досвіду суміжників, пошук резервів зростання ефективності виробництва, аналіз особистих комплексних планів, підвищення продуктивності праці значною мірою зумовили виробничі успіхи колективу. Тільки за 9 місяців 1974 р. зростання продуктивності праці на підприємстві становило 17,9% при плані 16,7%. У ВТК з першого пред'явлення здавалося 96,9% усіх виробів.¹⁵

Одним з важливих показників зростання трудової активності робітників була їх участь у соціалістичному змаганні. Значна роль у підвищенні дієвості цього фактора належить школам комуністичної праці. Пропагандисти роз'яснювали слухачам зміст трудового суперництва, допомагали розробляти й обґрунтовувати соціалістичні зобов'язання і зустрічні плани. Це значно активізувало трудову діяльність робітників підприємств. Наприклад, вивчаючи теми «Вдосконалення внутрізаводського планування і доведення державних планів до робочих місць», «Розвиток Всесоюзного соціалістичного змагання за дострокове виконання планів дев'ятої п'ятирічки», слухачі шкіл комуністичної праці львівських підприємств на практичних заняттях аналізували свої можли-

¹¹ За комуністичну працю (орган парткому, завкому, комітету ТКСМН та дирекції заводу «Мукачівприлад»), 1973, 1 лют., 17 трав.; ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9110, арк. 65.

¹² ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8860, арк. 191.

¹³ Архів Чернівецької обласної ради профспілок, ф. Р—2420, оп. 1, спр. 2436, арк. 55.

¹⁴ Електрон (орган парткому, дирекції, завкому та комітету комсомолу Львівського заводу електровимірювальних приладів), 1974, 16 жовт.

¹⁵ Там же.

вості і резерви по достроковому виконанню соціалістичних зобов'язань. Все це сприяло підвищенню ефективності трудового суперництва. Так, за підсумками соціалістичного змагання 1973 р., 1700 чол. були нагороджені значком «Переможець соціалістичного змагання 1973 р.», з них 60% були слухачами шкіл комуністичної праці¹⁶. На Львівському заводі кінескопів (нині виробниче об'єднання «Кінескоп») 593 слухачі шкіл стали ударниками комуністичної праці, кожний сьомий слухач підвищив свій розряд, кожний восьмий — опанував суміжну професію¹⁷.

Розвиток комплексної форми роботи шкіл комуністичної праці значною мірою сприяв зростанню рівня економічної підготовки слухачів, що в свою чергу зумовило підвищення їх творчої активності. Яскравим свідченням цього є рух винахідників і раціоналізаторів. Тільки за 2 роки дев'ятої п'ятирічки на підприємствах Івано-Франківської області було впроваджено понад 2 тис. пропозицій з нової техніки, прогресивної технології, встановлено понад 60 механізованих поточкових і автоматизованих ліній¹⁸. У Чернівецькій області 34 тис. раціоналізаторських пропозицій і 437 винаходів, які були впроваджені у виробництво, дали близько 38 млн. крб. річної економії, що майже на 13 млн. більше, ніж передбачалося соціалістичними зобов'язаннями¹⁹. Більшість раціоналізаторів і винахідників пройшли підготовку в школах комуністичної праці.

Важливою умовою ефективного впливу навчання в школах комуністичної праці на зростання трудової активності слухачів є рівень підготовки пропагандистів, які, як зазначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС «повинні бути зразком комуністичної ідейності, високої вимогливості до своєї праці, відповідальності за доручену справу»²⁰.

В досліджуваній період згідно з постановою ЦК КПРС постійна увага приділялася поліпшенню якісного складу пропагандистів шкіл комуністичної праці. Якщо у Львівській області пропагандисти з вищою освітою в 1971/72 навчальному році становили 42%, то в кінці п'ятирічки — 49%, у Закарпатській області — відповідно, — 48% і 53%²¹.

Партійні і профспілкові організації підприємств постійно займалися зміцненням партійного ядра серед пропагандистів. Якщо на початку п'ятирічки кількість членів КПРС серед керівників шкіл комуністичної праці становила в середньому в західних областях України 54%, то на 1975/76 навчальний рік у Львівській області вона становила 64%, в Закарпатській — 55%, у Чернівецькій — 59%²².

У роки дев'ятої п'ятирічки вдосконалювалася система підготовки пропагандистських кадрів для шкіл комуністичної праці. Ефективною формою підвищення їх теоретичного і методичного рівня було створення при будинках і кабінетах політосвіти обкомів, міськкомів і райкомів партії постійно діючих семінарів, на яких узагальнювався досвід роботи шкіл комуністичної праці передових підприємств, аналізувалися окремі заняття, вирішувалися питання більш тісного зв'язку теоретичних курсів шкіл з виробничою практикою.

Важливою формою підготовки пропагандистів були також науково-практичні конференції. Так, на Тернопільській обласній конференції

¹⁶ Робітничі трибуна (орган парткому, профкому, комітету комсомолу та дирекції Львівського ордену Трудового Червоного Прапора виробничого об'єднання «Електрон»), 1974, 6, 28 черв.

¹⁷ Лампочка Ілліча (орган парткому, завкому профспілки, комітету комсомолу та дирекції Львівського ордену Трудового Червоного Прапора заводу кінескопів), 1972, 23 черв.

¹⁸ Добрик В. Ініціатива, пошук, здобутки. — Ужгород, 1973, с. 50.

¹⁹ Дикусаров В. Г. Сорок зоряних, радянських. — Ужгород, 1980, с. 45—46.

²⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р., с. 76.

²¹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9715, арк. 32, 69; спр. 8860, арк. 72, 110 (Підрахунки автора).

²² Там же, спр. 8860, арк. 72, 110, 156; спр. 9715, арк. 32, 69, 126 (Підрахунки автора).

«Підвищення ролі шкіл комуністичної праці в мобілізації трудящих на успішне виконання завдань п'ятого, завершального року дев'ятої п'ятирічки», що відбулася в лютому 1975 р., особлива увага приділялася підвищенню ідейно-теоретичного рівня занять, вдосконаленню навчального процесу, поліпшенню підготовки пропагандистів, підвищенню ефективності економічної освіти²³. Ці ж питання були в центрі уваги науково-практичних конференцій «Пропагандист — ідейний наставник, організатор мас», «Роль і місце економічної освіти трудящих у підвищенні ефективності громадського виробництва», проведених у 1975 р. Ужгородським міськкомом Компартії України (Закарпатська область).²⁴

Вдосконалення якісного складу пропагандистів, зростання їх теоретичного і методичного рівня стало важливим фактором підвищення ефективності роботи шкіл комуністичної праці у справі формування активного, творчого ставлення робітників до праці. Так, методична рада, створена при профкомі Тернопільського бавовняного комбінату, в 1974/75 навчальному році вивчила і поширила досвід кращих керівників шкіл комуністичної праці підприємства, відзначила високу якість проведення занять у цих школах. Перед слухачами часто виступали члени депутатської групи підприємства, керівники передових бригад. Традиційною формою роботи було вивчення передового досвіду безпосередньо на робочих місцях. Це сприяло тому, що більшість слухачів стали передовиками і новаторами виробництва, 450 чол. завоювали звання ударників комуністичної праці²⁵.

У роботі шкіл комуністичної праці в роки дев'ятої п'ятирічки були й недоліки, зв'язані насамперед з їх комплектуванням й організацією навчального процесу. Так, не всі школи комплектувалися за виробничим принципом. Інколи до складу однієї школи входили люди різних професій, що істотно утруднювало її роботу²⁶. Суттєвим недоліком було й те, що у деяких з них вивчення теоретичного матеріалу проходило відірвано від практичної діяльності. В окремих школах мало уваги приділялося виробленню державного підходу до розв'язання завдань виробництва, підвищенню відповідальності за виконання планів і зобов'язань, нетерпимості до безгосподарності і порушень трудової дисципліни. Так, Тернопільський обком Компартії України, аналізуючи роботу шкіл комуністичної праці на підприємствах області, відзначав, що на деяких цукрових заводах, у будівельних організаціях, на підприємствах транспорту й торгівлі в роботі шкіл не знаходили належного висвітлення питання зміцнення трудової дисципліни, окремі керівники приділяли недостатньо уваги використанню слухачами набутих знань у практичній діяльності²⁷. Аналогічні недоліки мали місце і в інших областях. Партійні, профспілкові організації спрямовували свої зусилля для усунення зазначених недоліків.

Таким чином, головними факторами ефективного впливу навчання в школах комуністичної праці на підвищення трудової активності робітників виступають комплектування шкіл за виробничим принципом, високий якісний склад пропагандистів, комплексна форма навчання слухачів, тісний зв'язок вивчення теоретичного матеріалу з виробничою діяльністю робітників, окремих трудових колективів.

Дев'ята п'ятирічка стала своєрідним етапом розвитку шкіл комуністичної праці як комплексної форми навчання і виховання робітників.

²³ Там же, спр. 9713, арк. 141; Вільне життя, 1975, 9 лют.

²⁴ ПА НП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 912, арк. 104.

²⁵ Текстильник (орган парткому, профкому, комітету комсомолу та дирекції Тернопільського бавовняного комбінату), 1974, 20 груд.

²⁶ Архів Чернівецької обласної ради профспілок, ф. Р—2420, оп. 1, спр. 2436, арк. 30—31.

²⁷ Вільне життя, 1975, 18 лют.

Набутий позитивний досвід був покладений в основу дальшого вдосконалення цієї форми системи економічної освіти. Згідно з постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про дальше поліпшення економічної освіти і виховання трудящих» (1982 р.)²⁸, школи комуністичної праці є єдиною формою економічної освіти низової ланки. Вони відіграють велику роль у вихованні активних учасників комуністичного будівництва.

²⁸ Об идеологической работе КПСС..., с. 375—379.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

АНТИФЕОДАЛЬНА БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр.

Серед актуальних проблем, які розробляють радянські історики, одне з найважливіших місць займає дослідження питань класової боротьби. Це цілком зрозуміло. Ф. Енгельс писав: «Боротьба між класами, з яких складається кожне суспільство, завжди була великою рушійною силою історичного розвитку»¹. Вона справляє визначальний вплив на всі сторони життя суспільства — його економічну структуру, форми організації політичної влади, етнокультурні процеси. Ця проблематика знайшла певне висвітлення в історичних працях. Разом з тим слід зазначити, що основна увага у них приділяється розгляду повстань і виступів народних мас проти гнобителів. Значно менше місця відводиться показу класової боротьби у відносно «мирні» періоди історичного процесу. До них, зокрема, відноситься десятиріччя напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Довгий час події, що тоді відбувалися, були об'єктом грубої фальсифікації й перекручень з боку реакційної історіографії. Замовчуючи боротьбу народних мас України в той період проти шляхти та магнатів, польські буржуазні автори називали «Ординацію війська Запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої» 1638 р., яка ліквідувала привілеї реєстрового козацтва, «важливим етапом у справі заспокоєння України», а час до 1648 р. — «періодом золотого спокою», або ж «десятиріччям гробової тиші»². Подібні твердження зустрічаються і в писаннях українських буржуазно-націоналістичних істориків, які звертали увагу лише на посилення національного та релігійного гніту у той період з боку шляхетського уряду, повністю ігноруючи класову боротьбу селянства, козацтва й міських жителів³.

У радянській історіографії дане питання ще не стало об'єктом спеціального дослідження. В окремих працях є лише згадки про найбільш яскраві виступи пригноблених мас проти експлуататорів 1638—

¹ Енгельс Ф. Соціалізм міжнародний і соціалізм італійський. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 472.

² Tomkiewicz W. Jeremi Wiszniowiecki — Warszawa. 1933. s. 35; Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w 1638 r. — Kwartalnik historyczny. — Lwów. 1930. s. 151; Ottman R. Adam z Brusilowa Kisiel wоеwoda Kijowski. — Przegląd powszechny. — Warszawa. 1886, s. 6.

³ Антонович В. Содержание актов о козаках 1500—1648 гг. — В кн.: Архив Юго-Западной России. — Киев, 1863, т. 1, ч. 3, с. CXV—CXVI; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1916, т. 8, ч. 2, с. 315—317.

1648 рр. на Україні⁴. У статті М. Горн розглядається антифеодальна боротьба селянства, зокрема, західноукраїнських земель⁵.

Прояви класових антагонізмів у тогочасному суспільстві мали найрізноманітніші форми. Найбільш повно вони відбиті в актових книгах судово-адміністративних установ, зокрема Київського, Житомирського, Брацлавського, Луцького, Львівського та інших гродських і земських судів, де можна знайти велику кількість матеріалів, що свідчать про розмах та гостроту боротьби пригноблених мас проти експлуататорів. Це скарги, протести, позови, заяви з кримінальних і земельних питань, в яких говориться про відмови селян виконувати феодальні повинності, їх втечі, захоплення ними панської землі й майна, погроми маєтків, виступи із зброєю у руках проти існуючих порядків. Численні факти протесту проти феодального гніту спростовують псевдонаукові твердження буржуазних істориків про існування так званого «періоду золотого спокою», про «випадковість» виникнення визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

Після жорстокого придушення селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. шляхта і магнати значно посилили соціальне гноблення та національно-релігійні утиски на українських землях. Зокрема, вони самовільно збільшували відробіткову ренту, встановлювали нові податки, захоплювали селянські й козацькі землі та приєднували їх до фільварків, а безпосередніх виробників перетворювали у кріпаків.

Говорячи про розширення фільваркового господарства в середньовічній Європі, Ф. Енгельс підкреслював, що під час цього процесу «не тільки безліч селян просто зганялась з своєї землі, але й панщинні повинності, що припадали на тих селян, які ще залишились, значно зростали, і чим далі, тим більше»⁶. Про панську сваволу й терор красномовно говорилося в одному з українських літописів: «Шляхтичи всякую свободу козакам отняли, и людям благочестивым тяжкие и неслыханные подати наложили»⁷.

Щоб не допустити відновлення масових народних рухів на Україні, уряд Речі Посполитої в 1639 р. направив на Запоріжжя гарнізон жовнірів, а на Дніпрі було відбудовано та укріплено Кодацьку фортецю. Проте боротьба народних мас у 1638—1648 рр. не припинялася.

Одним з найбільш поширених виявів народного обурення проти гнобителів того часу були скарги й протести, що надсилались в усі інстанції. Їх автори прагнули законним шляхом поліпшити своє тяжке становище. У цих документах чітко відбито умови життя різних категорій населення, а також їх ставлення до існуючих порядків. Так, у червні 1641 р. селяни с. Черчич — Назар і Федір Лапкови подали протест до Володимирського гродського суду на шляхтича Підгороденського за стягнення з них непомірних податків та інші утиски⁸. Жителі с. Гусятина Волинського воєводства жалілися в січні 1642 р. на шляхтича А. Садовського, який завдав їм побоїв⁹. Ляшківські селяни Мостицького староства скаржилися у вересні 1644 р. на шляхтянку Г. Могилянку, яка, «не задовольнившись минулими кривдами і безправ'ям, яке тим підданим сама і через слуг своїх майже щоденно чинила, влаштовує незвичайні общинні роботи»¹⁰. Дуже часто селяни протесту-

⁴ Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. — М., 1954, с. 100—101; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К. 1954, с. 40—42; Шутей В. Е. Канун освободительной войны украинского народа. — Исторические записки. — М., 1954, т. 46, с. 275.

⁵ Горн М. В. Классовая борьба крестьян западноукраинских земель в 1638—1648 гг. — Вопросы истории, 1954, № 2, с. 58—70.

⁶ Енгельс Ф. Маркс. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 330.

⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 181, оп. 1, спр. 54/74, арк. 17.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 303.

⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954, т. 1, с. 339, 340.

¹⁰ Там же, с. 384.

вали проти збільшення розміру податків, зокрема подимного¹¹. Скарги в суд підданих на феодалів, як правило, не мали позитивних результатів.

Обурення народних мас проти гнобителів мало місце також у містах та містечках України. 7 вересня 1641 р. володимирські міщани виступили з протестом проти насильств земського возного С. Малярського¹². Навесні 1644 р. мешканці містечка Мостика скаржилися в Львівський гродський суд на ксьондза Страмшевича, який «почав робити напади на міщан і причиняти різні кривди і людям і майну, робити інші ніколи нечувані злочини, так же, як і віднімати у міста громадську воду, через що місто має збитку біля двох тисяч злотих»¹³. У червні 1647 р. львів'яни подали скаргу в сейм на воєводу Матчинського за стягнення з них надмірних податків та мита. Крім того, він привласнив магістратські кошти, зібрані на ремонт укріплень і ратуші¹⁴. Велика кількість протестів від міщан надходила за пограбування їх шляхтою¹⁵.

Поряд із скаргами селян та мешканців міст у документах зустрічаються також аналогічні апеляції до правосуддя «робітних людей», які за незначну плату наймалися на сезонну чи постійну роботу до феодала. Так, 20 листопада 1640 р. «стадник» (пастух) С. Литвинович подав протест на пані Д. Корибутову, яка його «шаблюю... по руках, по голове, по плечах и всюду била»¹⁶. Аналогічні скарги подали до суду 22 листопада 1640 р. робітний І. Бігун з с. Черчич Володимирського повіту й 10 березня 1644 р. Л. Волосович та Д. Тимошевич з с. Гудучого Броду Луцького повіту¹⁷. Колективний протест «робітних людей» з містечка Каліша був направлений у Володимирський гродський суд 22 травня 1642 р. проти утисків, яких вони зазнали від кременецького підстарости П. Радзімінського¹⁸.

Скарги від населення поступали і з приводу утисків та безчинств з боку жовнірів. Жителі Янушполя (Київське воєводство) 6 серпня 1643 р. подали протест на загін краківського воєводи С. Любомирського, який вчинив розбій у містечку. Десятки чоловік було «поранено, замордовано, а одного вбито»^{18а}. Міщани Вільська Волинського воєводства скаржилися в лютому 1646 р. на жовнірів капітана Р. Дефосого, які «незносные шкоды и кривды... чинили»¹⁹.

Величезне обурення українського народу викликав дальший наступ католицизму та уніатства. 9 березня 1641 р. ігумен Почаївського монастиря І. Желіза подав протест у Луцький гродський суд на белзького каштеляна А. Фірлея, який привласнив монастирські землі²⁰. Сокальські міщани в серпні 1641 р. скаржилися на уніатського єпископа М. Терлецького, який пограбував православні церкви й шпиталь²¹. Посланець овруцьких міщан М. Сорока 10 червня 1642 р. подав протест до Володимирського гродського суду з приводу різних утисків з боку місцевих ксьондзів²².

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 1002, 1003, 1022, 1030, 1031.

¹² Там же, спр. 76, арк. 406.

¹³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, т. 395, арк. 594—595.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 468—470.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 309 зв., 310, 601, 602; спр. 76, арк. 303.

¹⁶ Там же, спр. 75, арк. 1439 зв.

¹⁷ Там же, арк. 1556—1558; ф. 25, оп. 1, спр. 239, арк. 416.

¹⁸ Там же, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 245.

^{18а} Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.: 36 документів (1639—1648 рр.).— К., 1946, с. 45, 72.

¹⁹ Там же, с. 72.

²⁰ Архив Юго-Западной России (далее Архив ЮЗР).— Киев, 1883, т. 6, ч. 1, спр. 764—769.

²¹ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 331—333.

²² ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 446.

Гостро реагувало на посилення феодального гніту і шляхетського свавілля козацтво. Нерідко на адресу уряду Речі Посполитої надходили скарги реєстровців на магнатів та їх слуг²³. Так, влітку 1647 р. за-порожці подали скаргу на слуг чигиринського старости О. Конєцпольського, від яких терпіли великі утиски. Проти безчинства магнатів протестували навіть заможні козаки. У 1646 р. Богдан Хмельницький, наприклад, надіслав заяву сеймові з приводу зазіхань того ж старости на володіння хутором Суботовим²⁴.

Проти магнатських утисків виступала й дрібна українська шляхта. Так, її представники Халчиновський і Вишпольський із с. Верещі скаржилися на житомирського старосту О. Заславського, який вимагав виконання різноманітних «незвичайних робіт»²⁵. В інструкції волинської шляхти до варшавського сейму від 7 січня 1645 р. висловлюється протест проти беззаконних дій магнатів. У ній також йдеться про переслідування православних з боку католиків та уніатів²⁶.

Переконавшись у безрезультатності переважної більшості скарг і протестів, пригноблені переходили до більш дійових форм боротьби проти експлуататорів. Зокрема, вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, що часто переростало у відкриті виступи проти гнобителів. В заяві шляхтянки О. Стадницької від 7 вересня 1644 р. говорилося про те, що її піддані з містечка Янова спочатку перестали відбувати панщину, а згодом «збунтувалися»²⁷. Протягом шести років не виконували повинностей шляхтичам Устрицьким селяни с. Ясень (Руське воеводство)²⁸.

Канівські міщани взимку 1641 р. в черговий раз (протягом 20 років) відмовилися платити десятину за користування землями київського Пустинно-Микільського монастиря. У скарзі на них ігумен І. Козловський писав, що «декретом суду земского киевского наказана была сумма шест тысяч золотых полских, ...з крgroundов кононецких, колтугаевских и иных урочися до них належачых, во две недели не заплатили»²⁹.

Конфлікти між феодалами та їх підданими часто набирали такого розмаху, що в ці справи втручався сам король. Так, у 1640, 1644, 1646 рр. Владислав IV видав кілька універсалів, згідно з якими селяни і міська біднота зобов'язувалися виконувати повинності своїм господарям³⁰.

Тяжка експлуатація й різні утиски примушували пригноблених кидати свої оселі та шукати кращої долі в іншому місці. Саме втечі помітно впливали на соціальну політику пануючого класу. «Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, — підкреслював К. Маркс, — визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»³¹. Перед загрозою втрати робочих рук феодали змушені були зменшувати панщину, переводити селян на чинш.

Таке становище викликало незадоволення з їх боку. Вони зверталися до уряду, щоб той заборонив приймати втікачів. У королівському універсалі від 14 липня 1644 р., який зобов'язував селян с. Висенки Городоцького староства припинити втечі й виконувати феодальні по-

²³ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 78.

²⁴ Там же, с. 78—80.

²⁵ Zrodła dziejowe. — Warszawa, 1877, t. 5, s. 78—79.

²⁶ Архив ЮЗР. — Киев, 1861, т. 1, ч. 2, с. 287.

²⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, т. 395, арк. 1169—1170.

²⁸ Воссоєдинение Украины с Россией, т. 1, с. 346.

²⁹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 27.

³⁰ Воссоєдинение Украины с Россией, т. 1, с. 310, 382, 383, 435, 445, 446.

³¹ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 678.

винності шляхтичу В. Мишковському, прямо вказувалося, що його піддані «в інші староства та маєтки шляхетські»³² втікають.

У документах за 1638—1648 рр. є чимало судових справ між шляхтичами, в яких містяться вимоги про повернення втікачів. Так, у січні 1641 р. М. Тушевська скаржилася на каштеляна Чернігівського воєводства А. Кисіля, який поселив її підданих із с. Минисків «недалеко села Кухаров... яко власных подданных»³³ і не хоче їх видавати. В заяві луцького урядника від 20 квітня 1644 р. йшлося про те, що калуський староста Я. Замойський приховує збіглих селян у своїх маєтках³⁴.

Шукаючи захисту від жорстокого кріпосницького гніту, селяни нерідко втікали до міст. Проте в джерелах конкретні напрями втеч нерідко замовчувалися. Так, 29 липня 1644 р. до Київського гродського суду надійшла скарга від Печерського монастиря на шляхтича О. Волчковича, який наслав своїх слуг на монастирську рудню та с. Шпилі. В результаті дикого розбою селяни і «робітні люди» з промислу «нет ведома, где, поутекали»³⁵. Весною 1646 р. сотні пригноблених покинули містечка Буки, Зеленгород, Кристонополь, сс. Соколівку, Вороне, Романівку, Шатків Київського воєводства³⁶.

Значна частина селян втікала з маєтків, які перебували в оренді. Так, влітку 1643 р. з містечка Торчиця (Київське воєводство) від непомірної експлуатації з боку орендатора З. Антоновича пішло близько 200 селян та місцевих бідняків³⁷. Нерідко, крім орендарів, і самі власники свавільно збільшували розміри феодалної ренти. 15 вересня 1646 р. А. Чечель-Новосельський скаржився на землевласницю М. Тишу-Биковську, яка разом з синами брала з підданих повинності грішми й продуктами, вимагала відбукання панщини, від чого вони, «не могучи знести великих тежаров, проч поуходили»³⁸.

З метою повернення підданих магнати і шляхта розсилали своїх слуг у навколишні волості та повіти, а також заявляли про це в судові інстанції. У 1640 р. до Житомирського гродського суду надійшло більш як 20 позовів феодалів з приводу збіглих селян, а в 1646 р.— 15³⁹. Десятки аналогічних справ розглядалися щорічно й у відповідних органах Подільського воєводства⁴⁰.

Селяни і міські жителі нерідко втікали за кілька сот кілометрів на територію інших воєводств. З Галичини, Волині та Поділля вони переходили на Подніпров'я й Лівобережжя, де кріпосницький гніт на той час ще не був таким тяжким, як в інших областях України. Подібні втечі фактично мали форму переселень на нові місця⁴¹. Так, у заяві возного Я. Любецького до Житомирського гродського суду в червні 1646 р. говориться про переселення 57 селян із сс. Далівки і Семенова Кременецького повіту Волинського воєводства «з жонами, з детми и з всею маєтністю»⁴² в с. Мотовилівку Київського воєводства.

За Карпатські гори й навіть на територію сусідньої Молдавії втікали пригноблені із західноукраїнських земель. Про це, зокрема, свідчить скарга шляхтича С. Баля від 5 листопада 1639 р. на орендатора його сіл Кальниця та Струбовиська (Руське воєводство) А. Лещинського, який збирав непомірні податки і захоплював селянські землі.

³² Воссоединение Украины с Россией. т. 1, с. 383.

³³ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 23.

³⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 765, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

³⁵ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 50.

³⁶ ЛНБ АН УРСР ім. Стефаніка, відділ рукописів, ф. Сапег, спр. 2015, арк. 1—2.

³⁷ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 38.

³⁸ Там же, с. 108.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 60, 151, 212; спр. 11, арк. 4, 315.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 31.

⁴² Там же.

⁴³ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 101.

В документі говориться: «Піддані, пригнічені такою жорстокістю, змушені були залишити місця, на яких проживали їх діди, покинути батьківщину і разом з жінками, дітьми, худобою і всім домашнім майном втекти на кордон Угорщини, за гори Карпати»⁴³.

Масовим було також переселення українських селян, міщан та козаків у межі Російської держави. Після поразки селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. десятки тисяч пригноблених, які не бажали миритися з магнатсько-шляхетським свавіллям, йшли на територію південних окраїн Росії й на Слобожанщину. Вихідці з Лівобережжя і Подніпров'я засновували свої слободи в Белгороді, Валуйках, Воронежі, Курську, Орлі, Осколі, Путивлі⁴⁴ та інших містах. Російський уряд подавав посильну допомогу українським переселенцям, зокрема, наділяв їх землею, захищав від спроб магнатів і шляхти повернути втікачів.

Яскравими проявами боротьби пригноблених проти експлуататорів були також захоплення панської землі, хліба й худоби, порубка лісу тощо. Всі ці форми протесту проти феодалного гніту, незважаючи на їх стихійність та локальність, свідчили про те, що селяни і міська біднота не мирилися із своїм тяжким становищем, а продовжували боротися проти сваволі гнобителів. Так, у січні 1640 р. селяни с. Вільшани порубали ліс шляхтича О. Велгорського. Восени 1642 р. «работные люди» туличівського маєтку Ш. Прежовського того ж Володимирського повіту забрали хліб з панського поля — «жита коп двадцать, пшеницы коп шість, овса коп дванадцать, гречки коп пять»⁴⁵. Піддані князя М. Чорторийського із с. Жолобове Волинського воєводства влітку 1647 р. захопили панські землі. В заяві управителя його маєтку Л. Хлібовського вказувалося, що селяни «кгрунты тамошние поорали и сеножати покосили, сена вси покосонные забрали, заграбили и на свой обернули пожиток, до домов своих позавозили»⁴⁶. Мешканці сс. Суходолу, Залісця, Тачачина (Волинське воєводство) у 1640 р. й 1642 р. притягалися до відповідальності за самовільну косовицю сіножатей феодалів⁴⁷. Жителі містечка Іргачова (Житомирський повіт) весною 1646 р. підпалили ліс магната Я. Замойського біля с. Ягнятина⁴⁸.

Доведені до крайнього зuboжіння піддані досить часто фізично розправлялися з невинними панамі та їх слугами. Так, жителі с. Ольхівці Руського воєводства у вересні 1639 р. побили возного Я. Кордака і М. Скулимовського, які хотіли заарештувати кількох селян⁴⁹. 2 квітня 1644 р. до Київського гродського суду надійшла заява від шляхтичів К. Єленського і Я. Лозицького, в якій, зокрема, вказувалося, що мешканці сіл Єльцівки й Любівців напали на них «на двор виволокши, окрутне, тиранско и немилостиве шаблями и киями и хто чим мог, били.., а посекиши и побивши, на земли за побитых покинули»⁵⁰.

Іноді селяни виступали проти феодалів разом з «робітними людьми». Так, 7 жовтня 1642 р. «робітні» Хвесько, Тимош і Даско разом з трьома селянами побили слугу володимирського земського писаря К. Соколовського⁵¹.

Від поодиноких нападів на феодалів та їх слуг селяни й міська біднота поступово переходили до погромів панських маєтків і дворів. 27 листопада 1641 р. шляхтич А. Домбровський скаржився у Галицький

⁴³ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 208.

⁴⁴ Там же, с. 261—263, 266, 268 та ін.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 75, арк. 96—98; спр. 77, арк. 732.

⁴⁶ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 138.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 75, арк. 420 зв.—421 зв.; спр. 77, арк. 603.

⁴⁸ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 85, 86.

⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 286, 287.

⁵⁰ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 48.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 479, 661, 682.

городський суд на своїх підданих, які «ворвались в его имение и захватили одежду и другие вещи»⁵² на загальну суму 10 тис. польських злотих. Мешканці с. Миньківці Київського воєводства влітку 1645 р. розправилися з управителем маєтку Т. Грушецьким, а панське майно «збор домовый, кони, бидло, овечки межи себе розделили»⁵³.

В документах нерідко зустрічаються згадки й про локальні і збройні виступи. Згідно із заявою шляхтича О. Клишевського від 15 серпня 1647 р. селяни Печихвостова та Милятина (Волинське воєводство) напали на нього зі зброєю в руках, загрожували розправою, а потім побили, «шаблю, шапку фаландшовую, пинезей готовых золотых двадцат»⁵⁴ відібрали.

Разом із селянами активну участь у боротьбі проти експлуататорів брали жителі міст і містечок. У квітні 1640 р. міщани Коростишева виступили проти шляхтичів. «Кілька сот людей», зібравшись на місцевому ринку, напали на ненависних панів й побили їх⁵⁵.

В лютому 1644 р. у м. Кросно народні месники, до загону яких входили більше сотні місцевих жителів і селян з околиць, «осмелились напасть с палками, косами, рогатинами, саблями и вооруженные другим разного рода оружием»⁵⁶ на маєток шляхтича С. Фарурся.

Своєрідною формою класової боротьби на західноукраїнських землях було опришківство. Протягом 1638—1648 рр. загони опришків неодноразово нападали на шляхту й при підтримці місцевих жителів громили панські маєтки, знищували інвентарі із записами феодалних повинностей. Так, у 1639 р. з допомогою селян вони захопили садибу феодала в с. Токарях та замок шляхтича Моравського. У 1645 р. опришки організували напад на садибу Козловського в Гуменищах. В тому ж році один з їх загонів діяв у районі містечка Риманова⁵⁷.

В розвитку антифеодальної й визвольної боротьби українського народу особливе місце належить Запоріжжю. На жаль, відсутні документальні матеріали, в яких знайшли б відображення прояви класового антагонізму серед його мешканців. Проте саме на Січ, переборюючи численні труднощі, постійно направлялися пригноблені з інших районів, де вже у 1645 р. назріли умови для повстання проти шляхти. Запоріжжя було своєрідним каталізатором народних рухів на Україні в 1638—1648 рр. Звідси і розпочався переможний рух народно-визвольної армії під керівництвом Богдана Хмельницького.

Наведений документальний матеріал переконливо свідчить, що боротьба широких народних мас України проти феодально-кріпосницького й національно-релігійного гніту у 1638—1648 рр. не припинялася. Вона мала найрізноманітніші форми — від подання скарг і протестів до окремих збройних виступів проти експлуататорів. Участь в антифеодальній боротьбі різних категорій населення — селянства, козацтва, жителів міст та містечок і навіть в окремих випадках дрібної української шляхти й православного духовенства — свідчила про дальше загострення суперечностей у тогочасному суспільстві, зростання загального незадоволення населення України польсько-шляхетським пануванням. Всупереч твердженням буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії 1638—1648 роки не були «періодом золотого спокою» для шляхти і магнатів, а стали останнім етапом у справі підготовки необхідних умов для переможної народно-визвольної війни, яка завершилася визначним історичним актом — возз'єднанням України з Росією.

⁵² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 17, т. 134, арк. 642.

⁵³ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., с. 103.

⁵⁴ Там же, с. 144.

⁵⁵ Там же, с. 19—22.

⁵⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 15, т. 157, арк. 171—172.

⁵⁷ Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. — Львів, 1966, с. 40, 41.

**ДОПОМОГА ТРУДЯЩИХ
ПРИДУНАЙСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ
ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ У ХОДІ
ЯСЬКО-КИШИНІВСЬКОЇ
ОПЕРАЦІЇ
(До 40-річчя)**

У березні-квітні 1944 р. Червона Армія внаслідок здійснення Умансько-Батошанської й Одеської наступальних операцій вийшла на Дністер і Прут, звільнила Одеську область, частину Молдавської РСР і вступила в межі Румунії. Закріпившись на зайнятих рубежах, радянські війська почали готуватися до нового насту-

пу на південному напрямі радянсько-німецького фронту, що мав очистити від окупантів Молдавську РСР, Ізмаїльську область УРСР і визволити румунський народ від фашистського гніту¹.

Вихід Червоної Армії на Дністер сприяв зростанню боротьби трудящих окупованих районів. Велику роль у цьому відіграла масово-політична робота, що її проводили ЦК КП(б)У, ЦК Компартії Молдавії, Український штаб партизанського руху і його молдавський відділ, політоргани 2-го і 3-го Українських фронтів. Програма боротьби трудящих придунайських земель проти окупаційного режиму і подання допомоги Червоній Армії в ході здійснення наступу була визначена у спеціальній відозві ЦК КП(б)У до населення західних та Ізмаїльської областей від 26 березня 1944 р. і зверненні Ізмаїльського обкому КП(б)У, облвиконкому і обкому ЛКСМУ від 12 квітня 1944 р. В цих документах містилися також заклики до трудящих протидіяти окупантам у руйнуванні народногосподарських об'єктів, рятувати молодь від угону у Німеччину, створювати партизанські загони і групи сприяння Червоній Армії, руйнувати ворожі комунікації, знищувати живу силу і техніку гітлерівців².

Активну роботу в цьому напрямі в період підготовки і проведення Ясько-Кишинівської операції проводила підпільна комсомольсько-молодіжна організація в Болградському районі. Її групи діяли влітку 1944 р. як у самому Болграді, так і в сс. Кубей (нині Червоноармійське), Імпуцта (нині Владичень) і Задунайвка. Зокрема, патріоти врятували від вивезення до Німеччини понад 100 юнаків і дівчат, вони визволяли з концтаборів радянських військовополонених, руйнували лінії зв'язку між Болградом, Рені і Кагулом, роззброювали фашистських солдатів³. У ході Ясько-Кишинівської операції болградські патріоти знищили військовий продовольчий склад, який фашисти планували вивезти⁴, врятували від зруйнування одну з найкращих будівель міста⁵.

Великий вплив на розвиток антифашистської боротьби в цьому районі мала діяльність партизанського загону «За честь Батьківщини», сформованого на базі парашутно-десантної групи, перекинutoї в липні 1944 р. у Бессарабію за завданням командування 2-го Українського фронту. Загін діяв на шосейних шляхах Болград-Комрат, поповнюючись за рахунок місцевого населення і радянських військовослужбовців, які втікали з полону⁶.

¹ История второй мировой войны. 1939—1945. В 12-ти т.— М., 1978. т. 9, с. 99—100.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы. В 3-х т.— Киев, 1980, т. 3, с. 190—191, 197—198.

³ Советский придунайский край. 1940—1945 гг.: Документы и материалы.— Одесса, 1968, с. 217—218; Афтенюк С., Елин Д., Коренев А., Левит П. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг.— Кишинев, 1970, с. 233; История городов и сел УССР: Одесская область.— Киев, 1979, с. 358, 385.

⁴ Центральний державний архів Молдавської РСР, ф. 680, оп. 1, спр. 4809, арк. 94.

⁵ Придунайская правда (Измаил), 1944, 14 сент.

⁶ Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945: Документы и материалы. В 2-х т.— Кишинев, 1976, т. 2, с. 608.

Велику допомогу підпільникам і партизанам подавало населення краю. Характеризуючи обстановку на окупованій території, спеціальна служба інформації (СІ) фашистської Румунії змушена була визнати, що боротьбу доводиться вести не лише з регулярною, а й з іншою, «непомітною армією». СІ вважала, що ця «непомітна армія» складається з двох груп: «активної» (підпільно-партизанські організації) і «пасивної» (яка до складу підпілля не входила). «Обидві ці групи,— відзначала фашистська розвідка,— однаково небезпечні, бо й ті з «пасивної» можуть виконувати активну роль у «непомітній армії»⁷.

Аналогічні повідомлення влітку 1944 р. надходили з усіх районів придунайських земель.

Трудащі краю подали значну допомогу напередодні Яссько-Кишинівської операції розвідувальним органам 2-го і 3-го Українських фронтів. Готуючись до наступу, радянське командування закидало на територію майбутніх військових дій численні розвідувально-диверсійні групи. Маршал Радянського Союзу С. С. Бірюзов, який тоді був начальником штабу 3-го Українського фронту, пізніше згадував: «Розвідка в нас була поставлена якнайкраще»⁸.

У квітні 1944 р. для розвідувальної роботи у ворожому тилу на територію Татарбунарського району були висаджені дві радянські радистки — К. Пархоменко і Т. Шабанова. Спочатку вони переховувалися у селянок с. Чичма (нині Струмок) Д. Соколенко і Г. Стащенко, які передавали їм відомості про пересування фашистських військ, а потім, коли жандарми натрапили на їх слід, перейшли у Татарбунари, де знайшли притулок у селянина Ф. Щербини⁹. Справжній героїзм виявила сім'я жительки с. Турлаки (нині Випасне) Білгород-Дністровського району Т. Г. Студентової. Вона дала притулок двом розвідникам, які передавали радянському командуванню важливі відомості про ворожі укріплення¹⁰.

Напередодні Яссько-Кишинівської операції розвідувально-диверсійні групи діяли у селах: Руська Іванівка, Фараонівка, Ройлянка Саратського, Рухля, Євгенівка, Манзир (нині Лісне) Тарутинського, Табаки Болградського, Соліогло (нині Холмське) Арцизького, Фурманівка, Карячка (нині Мирне) і Василівка Кілійського районів¹¹.

20 серпня 1944 р. війська 2-го і 3-го Українського фронтів у взаємодії з Чорноморським флотом почали наступальну Яссько-Кишинівську операцію. До 3 вересня радянські війська знищили 22 фашистські дивізії, в тому числі 18, що потрапили в оточення. Було взято в полон понад 208 тис. ворожих солдатів і офіцерів, а також захоплено велику кількість військової техніки й озброєння. Внаслідок проведення цієї операції було повністю визволено Молдавську РСР, Ізмаїльську область УРСР, вибито з фашистського блоку Румунію, де перемогло народне повстання. Газета «Правда» писала, що Яссько-Кишинівська операція була «однією з найбільш великих і видатних за своїм стратегічним значенням операцій у сучасній війні»¹².

Населення українських придунайських земель з величезною радістю і піднесенням зустрічало радянських воїнів. Герой Радянського Союзу, генерал-майор М. І. Зав'язлов, 5-та мотострілецька бригада якого пройшла через весь край, пізніше згадував: «Жителі міста (Ізмаїла — А. Б.) та Ізмаїльської області, які три роки чекали повернення нашої армії, з радістю і гостинністю зустрічали своїх визволителів. За українським зви-

⁷ Афтенюк С., Еллі Д., Коренев А., Левит Н. Указ. соч., с. 209—210.

⁸ Бірюзов С. С. Суровые годы.— М., 1966, с. 316.

⁹ Советский придунайский край, с. 215—216.

¹⁰ Мальцев М. М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель у 1941—1944 р.— МІЖ, 1979, № 10, с. 99.

¹¹ Парггархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 4, спр. 87, арк. 69, 94—95; История городов и сел УССР: Одесская область, с. 388; Советский придунайский край, с. 219—221.

¹² Правда, 1944, 13 сент.

чаєм на розгорнутому рушнику підносили вони хліб-сіль, дарували квіти, обіймали і цілували у запилені щоки й обвітрені губи воїнів-гвардійців. Вони пригощали фруктами, виноградним вином, частували українським борщем. Ця радісна зустріч запам'яталася мені на все життя¹³.

Трудящі постачали радянським військам продовольство, повідомляли їм про розташування ворожих частин, підвозили боєприпаси, а нерідко зі зброєю в руках билися з фашистами. Так, у боях під Татарбунарами 23—25 серпня 1944 р. група селян на чолі з І. Дениско і Ф. Чуприною разом з радянськими воїнами відбивали атаки гітлерівців, а жителі села підвозили бійцям боєприпаси¹⁴. 23 серпня селянин с. Василівки Кілійського району Ф. Єгоров підірвав гранатою вантажну машину з фашистами¹⁵. Робітники Ізмаїла, під час штурму міста радянськими військами, ризикуючи життям, розмінували електростанцію і врятували цей важливий об'єкт від зруйнування. Селяни с. Долукіой (нині Багате) Ізмаїльського району в перші дні визволення передали для радянських воїнів 1700 пудів хліба¹⁶.

Велику допомогу військам 3-го Українського фронту у відбудові залізниць і шосейних шляхів подали трудящі краю. Зокрема, активну участь вони брали у відновленні руху на залізниці Кароліно — Бугаз — Акерман — ст. Бессарабська і далі на дільницях ст. Бессарабська — Рені і Арциз — Ізмаїл. На їх відбудову відводилося від 15 до 25 днів¹⁷. Значно раніше наміченого строку по залізницях краю пішли військові ешелони¹⁸. Трудящі Болграду допомогли саперам збудувати міст через величезну балку і тим забезпечити швидке просування наших частин до Дунаю¹⁹. Селяни Старокозацького району і сіл Михайлівка, Успенівка, Байрамча (нині Миколаївка — Новоросійська) Саратовського району цілодобово працювали на будівництві шляху Маяки — Паланка, за що були нагороджені перехідним Червоним прапором Військової ради 3-го Українського фронту²⁰.

Трудящі краю робили все, щоб забезпечити радянським військам успішне форсування Дунаю. Вилківські рибалки, які надійно ховали свої човни від окупантів, одразу ж передали їх радянським воїнам для переправи через річку²¹. В перший же день визволення Ізмаїла, 26 серпня 1944 р. до радянського командування звернувся з пропозицією подати допомогу у перевезенні військ через Дунай 70-річний лоцман Г. Трифонов. Того ж дня він повів транспорти з військами на правий берег²². Населення Ренійського району забезпечувало частинам 3-го Українського фронту безупинну переправу через Дунай і Прут, постачало військам продовольство і фураж²³. З 26 серпня по 3 вересня 1944 р. дунайські моряки з допомогою трудящих краю переправили через річку оперативне угруповання 3-го Українського фронту, до якого входили стрілецький корпус, дві стрілецькі бригади, мотобригади й окремі частини, що підтримували ці з'єднання²⁴.

6 вересня 1944 р. у листі ЦК КП(б)У з нагоди визволення придунайських земель Червоною Армією від фашистських загарбників трудящі Ізмаїла писали: «Ми знаємо, що історичні перемоги над ворогом і

¹³ Зав'язлов Н. И. Версты мужества. — Киев, 1981, с. 310.

¹⁴ История городов и сел УССР: Одесская область, с. 763.

¹⁵ Советский придунайский край, с. 221.

¹⁶ Придунайская правда, 1944, 3, 6 сент.

¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 3, с. 80.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1628, арк. 118.

¹⁹ История городов и сел УССР: Одесская область, с. 358.

²⁰ Придунайская правда, 1944, 1, 6 сент.

²¹ Менахина А. Вилково. — Одесса, 1965, с. 38.

²² Придунайская правда, 1945, 9 сент.

²³ Советский придунайский край, с. 291.

²⁴ Советское дунайское пароходство. 1944—1969: Документы и материалы — Одесса, 1970, с. 13.

наше визволення досягнуті внаслідок велетенського напруження сил Червоної Армії і всього радянського народу. І сьогодні, на цьому мітингу, ми урочисто присягаємося, що будемо гідними громадянами нашої Батьківщини, нічого не пожаліємо, всі сили віддамо для остаточного розгрому і знищення ворога»²⁵.

Допомога трудящих придунайських земель Червоній Армії в ході підготовки і здійснення Яссько-Кишинівської операції була яскравим проявом їх глибокого радянського патріотизму, часткою їх вкладу у велику перемогу радянського народу над фашизмом.

А. Д. БАЧИНСЬКИЙ (Одеса)

²⁵ Советский придунайский край, с. 244.

**СЛОВАЦЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ
ПОВСТАННЯ І СУЧАСНІСТЬ
(До 40-річчя)**

40 років тому, 29 серпня 1944 р., коли під ударами Червоної Армії полчища фашистських загарбників відкочувалися на захід, а створений «третім рейхом» воєнний блок швидко розвалювався, в Словаччині спалахнуло повстання, яке, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненка, «...назавжди увійшло в історію боротьби народів проти гітлерівської тиранії, у славний літопис визвольного руху чехів і словаків»¹.

Як відомо, в березні 1939 р. більша частина території буржуазної Чехословаччини — Чехія і Моравія — була окупована фашистською Німеччиною і оголошена її протекторатом. У Словаччині гітлерівці створили так звану «незалежну Словацьку державу» на чолі з керівниками глінківської фашистської партії. Закарпатську Україну окупувала хортистська Угорщина. Протягом усієї попередньої історії життєві інтереси чеського й словацького народів ніколи не потрапляли під таку смертельну загрозу.

У тих надзвичайно складних умовах Комуністична партія Чехословаччини закликала до непримиренної боротьби з окупантами. «Всі сили на боротьбу проти гітлерівців, за нову, вільну Чехословаччину!» — таким був головний лозунг партії, який виражав основне стратегічне завдання в той період. Тільки вигнання окупантів, відновлення національної незалежності і відродження Чехословаччини на нових, демократичних засадах, вказувала КПЧ, відкриють чеському й словацькому народам шлях до нового життя. Компартія вважала, що національно-визвольний рух може бути успішним лише в тому випадку, коли силам нацизму вдасться протиставити об'єднаний Національний фронт усіх патріотичних, демократичних сил країни на чолі з робітничим класом. Розглядаючи визвольну боротьбу як складову частину міжнародного антифашистського руху, КПЧ орієнтувалася на його провідну силу — Радянський Союз².

Організуючи на території Словаччини нелегальну боротьбу проти гітлерівців і внутрішньої реакції, Компартія зіткнулася з додатковими труднощами, пов'язаними з тим, що клерикально-фашистський словацький уряд прикривався обманливим фасадом державної «самостійності», а націоналістична глінківська пропаганда сіяла серед частини населення певні ілюзії щодо цього. Проте завдяки діяльності комуністів ці ілюзії незабаром розвіялися. Трудящі Словаччини наочно переконалися, що братиславська кліка є слухняною зброєю в руках Берліна і сприяє пере-

¹ Рад. Україна, 1984, 14 червня.

² Gottwald K. Deset let.— Praha, 1949, S. 198.

творенню країни в придаток гітлерівської Німеччини. Комуністична партія Словаччини (КПС) зуміла зміцнити своє становище в визвольному русі, впевнено очолила робітничий клас*.

Велике значення для піднесення визвольної боротьби на чеських і словацьких землях мали перемоги радянських військ під Москвою і Сталінградом, а також та допомога, яку подав її учасникам Радянський Союз. Так, на території СРСР у 1942 р. почали формуватися чехословацькі військові частини. В грудні 1943 р. у Москві було підписано договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Зміцнивши бойовий союз обох країн, він надійно гарантував визволення Чехословаччини від іноземних загарбників, її післявоєнний демократичний розвиток. Широкий резонанс у Чехії й Словаччині мали повідомлення про масові переходи словацьких солдатів, направлених на східний фронт, на бік Червоної Армії та радянських партизанів, про участь чехословацьких військових частин у боях на радянсько-німецькому фронті й т. д.

У 1943 р. рух Опору в Словаччині помітно посилювався. Після розгрому четвертого нелегального Центрального Комітету Компартії Словаччини К. Шмідке разом з Г. Гусаком та Л. Новомеським створили п'яте нелегальне керівництво КПС. Новому складу ЦК КПС ціною величезних зусиль вдалося відновити й розширити партійну мережу — місцеві осередки, районне керівництво й т. д. Комуністи розгорнули роботу серед широких верств населення.

За ініціативою керівництва КПС наприкінці 1943 р. було сформовано Словацьку національну раду (СНР). До неї поряд з керівниками Компартії ввійшли також представники різних груп опору, які прийняли розроблену комуністами загальну програму антифашистської боротьби. В цій програмі викладалися основні принципи керівництва національно-визвольним рухом, висувалося завдання створення єдиної держави чехів і словаків на основі повної рівноправності обох народів, визначався демократичний шлях розвитку країни після визволення від фашизму, проголошувалося, що у своїй зовнішній політиці майбутня Чехословацька Республіка буде спиратися на союз з СРСР³.

Враховуючи швидке просування Червоної Армії на захід, посилення антифашистського руху в Словаччині, успіхи в згуртуванні патріотичних сил, Словацька національна рада прийняла рішення про підготовку всенародного повстання. Підпільне керівництво КПС зайнялося створенням національних комітетів і озброєних партизанських груп, активну діяльність яких вважало однією з основних передумов повстання. Воно також прагнуло використати в антифашистській боротьбі словацьку армію, враховуючи водночас, що її командування орієнтується на лондонський емігрантський чехословацький уряд. План збройного виступу пізніше, в серпні 1944 р., було погоджено із закордонним керівництвом КПЧ, для чого до Москви вилітала делегація СНР на чолі з К. Шмідке⁴.

Керівництво КПЧ на чолі з К. Готвальдом зробило великий внесок у розвиток партизанського руху в Словаччині. На його прохання Радянський уряд поклав на Український штаб партизанського руху завдання подавати підтримку учасникам визвольної боротьби в Чехословаччині. З цією метою проводилася підготовка організаторів партизанського руху з числа воїнів чехословацьких частин. Разом з досвідченими радянськими партизанами їх з кінця липня на літаках переправляли в Словаччину. Невеликі групи при підтримці підпільних організацій та

* У зв'язку з утворенням «незалежної Словацької держави» в 1939 р. відбулося організаційне виділення словацької частини КПЧ. Було створено підпільне керівництво КПС. При цьому ЦК КПС підкорявся Закордонному центру КПЧ, що знаходився в Москві.

³ Очерк історії КПЧ.— Прага, 1980, с. 198.

⁴ Там же, с. 201, 202.

місцевих національних комітетів швидко вирости у великі загони. Одночасно через Карпати на словацьку територію виходили партизанські загони і з'єднання, що діяли раніше на Україні та в Білорусії. Їх досвід відіграв велику роль у розвитку всенародної боротьби в Словаччині. В ЧССР і нині користуються глибокою повагою такі партизанські командири, як О. Асмолов, П. Величко, А. Єгоров, В. Квітинський, В. Клоков, В. Карасьов, М. Шукаєв та ін.

У другій половині серпня 1944 р. партизанський рух у Середній і Східній Словаччині набув надзвичайно широкого розмаху. Цілі райони перебували поза контролем фашистів. До того часу значна частина словацької армії була готова підтримати масовий антифашистський виступ.

Зростання антифашистського руху в країні примусило Тісо — главу словацького фашистського режиму — звернутися до Гітлера з проханням надіслати війська для каральних акцій проти власного народу.

Гітлерівське командування розраховувало використати Словаччину як оборонний плацдарм на шляху наступу Червоної Армії. Тому, скориставшись становищем, вирішило окупувати Словаччину. Звістка про це швидко поширилася серед населення. Повстання, яке вже почалося в окремих районах, 29 серпня охопило значну територію. Його бойовою силою стали 20 тис. партизанів і понад 50 тис. солдатів словацької армії⁵. Центром повстання була Банська-Бистриця.

Повсталі знищили тісовський державний апарат. Всю повноту влади на визволеній території взяла на себе СНР. На місцях функції органів нової революційної влади виконували національні комітети, які виходили з підпілля. Вони займалися питаннями організації економічного життя й постачання фронту, створенням громадської міліції тощо. Фабрики й заводи переходили до рук робітників, земля — трудового селянства. Все це знаменувало собою початок національно-демократичної революції⁶. Комуністична партія Словаччини була головним організатором боротьби з фашизмом, єдиною організованою політичною партією на території, охопленій повстанням.

17 вересня у ході повстання відбулося об'єднання КПС і Словацької соціал-демократичної партії на принципах марксизму-ленізму. Під керівництвом Компартії робітничому класу Словаччини вдалося подолати свою роздрібленість, що позитивно вплинуло на розвиток революційного процесу. На конференції заводських комітетів у визволених повсталими районах було закладено основи єдності профспілок, що створювалися на революційних принципах.

Лондонська буржуазна еміграція претендувала на керівництво національно-визвольним рухом у Словаччині. Спираючись на певну частину керівного складу словацької армії і представників буржуазного руху Опору, вона намагалася використати Словацьке національне повстання в своїх класових інтересах. Однак комуністи, інші прогресивні сили перешкодили цьому.

З першого й до останнього дня боротьби повстанці одержували значну допомогу з боку Радянського Союзу. Хоч подолання карпатських перевалів не входило тоді до планів командування Червоної Армії, воно, однак, дало вказівку в стислі строки підготувати Карпатсько-Дуклінську наступальну операцію. 8 вересня її почали у важких умовах гірської місцевості війська 1-го й 4-го Українських фронтів. Разом з радянськими воїнами в ній брали участь солдати та офіцери 1-го чехословацького армійського корпусу на чолі з генералом Л. Свободою. Тільки на початку жовтня вони частково прорвали оборону противника біля Дуклінського перевалу й вийшли на територію Чехословаччини.

Наступ Червоної Армії у Карпатах скував великі сили фашистів і не дав їм можливості кинути їх проти повстанців. Протягом двох місяців

⁵ Plevza Viliam. Tuvalé hodnoty: II zväzok.— Bratislava, 1976, S. 27.

⁶ Там же, с. 39.

вони утримували визволені райони. Лише наприкінці жовтня гітлерівські війська, які мали значну перевагу перед повсталими в силі, змогли захопити визволену територію. Значна частина народних месників пішла в гори, звідки продовжувала здійснювати активні партизанські операції, завдаючи ударів тилом противника. Ця героїчна боротьба тривала до приходу радянських військових частин. СРСР здійснив і ряд інших заходів для підтримки повстання.

Словацьке національне повстання було однією з найвидатніших подій у національно-визвольному русі народів Чехословаччини в роки другої світової війни. За своїм розмахом і значенням воно стоїть в одному ряду з найбільш значними антифашистськими виступами в Європі. Гітлерівцям не вдалося перетворити Словаччину в плацдарм оборони проти наступаючої Червоної Армії. В період важких боїв у Румунії, Угорщині й Польщі, коли фашистська армія відчувала гостру недостачу сил, в її тилу виник новий театр воєнних дій, який відтягнув на себе невеликі сили військ. Довгий час окупанти були позбавлені можливості використовувати необхідні їм комунікації майже на всій території Словаччини.

Словацьке національне повстання, за словами Генерального секретаря ЦК КПЧ, Президента ЧССР Г. Гусака, відіграло велику роль у визволенні Чехословацької держави, її демократичній і соціалістичній орієнтації⁷. Як уже відзначалося, воно послужило початком національно-демократичної революції в країні. Революційні перетворення, здійснені робітничим класом, всіма трудящими на визволеній території, почалися на всіх чехословацьких землях, з яких виганялися окупанти. Це повстання було складовою частиною революційного процесу, що охопив в останній період другої світової війни ряд країн, де відбулися антифашистські, народно-демократичні революції.

Словацьке національне повстання знову продемонструвало силу інтернаціональної солідарності трудящих різних країн. У рядах повсталих перебували антифашисти різних національностей — словаки, чехи, росіяни, українці, білоруси, болгары, французи, поляки, німці, угорці.

Словацьке національне повстання справило вплив на посилення руху Опору в чеських землях. Національно-визвольна боротьба у Чехословаччині завершилася Травневим повстанням чеського народу в 1945 р., яке продовжило процес розвитку національно-демократичної революції.

Національно-визвольний рух залишив глибокий слід у житті народів Чехословаччини. Його заповіті й програмні цілі, сформульовані Комуністичною партією, дістають яскраве втілення в тих грандіозних перетвореннях, які здійснили після встановлення в країні народної влади її трудящі.

Шлях, пройдений чеським і словацьким народами, був складним і важким. Соціалістичні виробничі відносини перемогли в місті й на селі. Було створено нове суспільство без експлуатації і безробіття, суспільство справжнього соціалістичного демократизму й соціального оптимізму. Однак революційні перетворення довелося здійснювати в умовах гострої класової боротьби як всередині країни, так і на міжнародній арені. Перебуваючи у центрі Європи, Чехословаччина постійно відчувала тиск імперіалізму. Велике значення для втілення в життя тих ідеалів, за які боролися учасники антифашистської боротьби, мала Лютнева перемога трудового народу Чехословаччини на чолі з Комуністичною партією у 1948 р. над буржуазією. Вона відкрила можливість побудови соціалізму в країні.

Внутрішнім і зовнішнім ворогам чехословацького народу не вдалося здійснити «антилютий» й реставрувати в ЧССР капіталістичні порядки в 1968 р. Інтернаціональна допомога братніх країн та мобілізація

⁷ Rudé právo, 1974, 30 sprá.

КПЧ відданих справі соціалізму сил прирекли на провал акції правих та антисоціалістичних елементів, підтриманих іззовні.

Нині зусилля трудящих Чехословаччини спрямовані на реалізацію розробленої XIV—XVI з'їздами Комуністичної партії генеральної лінії побудови розвинутого соціалізму. Це — програма дальшого економічного і соціального розвитку країни, поглиблення соціалістичної демократії, забезпечення високого матеріального й культурного рівня життя, формування нової соціалістичної моралі.

В нинішній п'ятирічці у ЧССР відповідно до рішень XVI з'їзду КПЧ здійснюється поступове переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, вживаються заходи для підвищення ефективності виробництва, посилення економії матеріальних ресурсів, удосконалення системи планування та управління народним господарством, для повнішого включення економіки країни в систему міжнародного соціалістичного поділу праці. При цьому першорядна роль відводиться широкому впровадженню досягнень науки і техніки в усі галузі народного господарства.

Незважаючи на ускладнення зовнішніх і внутрішніх факторів (загострення міжнародної обстановки, дискримінаційні економічні заходи з боку західних капіталістичних держав та ін.), народне господарство ЧССР успішно розвивається. Після відомого уповільнення темпів економічного розвитку в 1983 р. — третьому році п'ятирічки — нині намітилося їх прискорення. Порівняно з 1982 р. національний дохід збільшився на 2,2%, обсяг промислового виробництва — 2,7, сільськогосподарського виробництва — 2,2, будівельних робіт — на 2,4%⁸. Ці досягнення створили передумови для швидких темпів розвитку в заключний період п'ятирічки.

Випереджаючими темпами в Чехословаччині розвиваються в останні роки ті галузі, які визначають науково-технічний прогрес у народному господарстві, насамперед — машинобудування та енергетична промисловість. Приділяється велика увага розширенню виробництва обладнання для атомних електростанцій, роботів і маніпуляторів, вантажних автомобілів, авіаційної техніки тощо. Віддається перевага розвитку забезпечених вітчизняною сировиною галузей промисловості, зокрема таких, як деревообробна, скляна й керамічна. Матеріаломісткі та енергомісткі виробництва (металургійне, хімічне, будівельних матеріалів) будуть розвиватися менш високими темпами.

Значних здобутків досягнуто в розвитку аграрно-продовольчого комплексу країни. Успішно розв'язується накреслене XVI з'їздом КПЧ завдання — добитися самозабезпечення з основних видів продовольства, насамперед, зернових культур. Згідно з п'ятирічним планом збільшується частка рослинництва і, відповідно, скорочується частка тваринництва. Це пов'язано, зокрема, з нестачею концентрованих кормів, необхідністю купувати їх за рубежом. Переведення сільського господарства на індустріальну технологію, висока культура землеробства дали можливість одержати в 1983 р. рекордний урожай зернових, який перевищив 11 млн. т при середній урожайності в країні 43,5 ц з гектара. Протягом п'яти років (1981—1985 рр.) планується зібрати 55 млн. т зерна. Високих показників досягнуто і в тваринництві⁹.

Чехословацька Соціалістична Республіка — держава з передовою економікою, наукою і культурою, чіткими перспективами дальшого розвитку. Нині її промисловість протягом неповного місяця виробляє більше продукції, ніж домюнхенська республіка протягом цілого року. Обсяг сільськогосподарського виробництва в ЧССР перевищує довоєнний

⁸ Международная жизнь, 1984, № 5, с. 137.

⁹ Там же.

рівень удвічі, при цьому в ньому зайнято менше 33% колишньої кількості працівників¹⁰.

Піднесення економіки забезпечило народам Чехословаччини один з найвищих рівнів добробуту. Піклування про людину постійно перебуває в центрі уваги Комуністичної партії, соціалістичної держави. Тільки в 1980 р. на освіту, культуру, охорону здоров'я й соціальне забезпечення державна влада виділила чверть національного доходу. Протягом минулого десятиріччя практично кожна четверта сім'я переселилася в нову квартиру. Значно підвищилося забезпечення населення предметами тривалого користування¹¹. Чехословацька держава створила все необхідне для рівноправного становища жінок, всебічного розвитку молоді, забезпечення спокійної старості громадян.

Втілюючи в життя одну з найважливіших цілей національно-визвольної боротьби, Комуністична партія Чехословаччини відновила спільну державу чехів і словаків, успішно розв'язала національне питання в країні. При цьому вона враховувала досвід КПРС і Радянської держави, керуючись ленінським положенням про те, що справжній демократизм у сфері національних відносин можливий тільки при політичній і економічній рівноправності націй. В соціалістичній Чехословаччині розв'язано не тільки проблему взаємовідносин чехів і словаків, а й інших національностей, права яких нехтувалися в буржуазній Чехословаччині.

У цьому зв'язку завданням програмного характеру стало вирівнювання рівнів економічного й соціального розвитку ЧСР і ССР. Особливо значних успіхів у цій справі було досягнуто в роки п'ятої п'ятирічки (1971—1975 рр.), коли практично було ліквідовано істотні відмінності між Чехією і Словачією. Завдяки ленінській національній політиці КПЧ, самовідданим зусиллям трудящих, братерській допомозі чеського робітничого класу й інтелігенції Словаччина має розвинуту промисловість, сучасне велике сільськогосподарське виробництво, великі досягнення у сфері освіти, науки та культури. Досить сказати, що в результаті соціалістичної індустріалізації Словаччини її промисловість дає нині продукції в 27 разів більше, ніж у 1948 р.¹² Якщо в довоєнний період у Словаччині майже не було науково-дослідних і проектно-конструкторських установ, то тепер в них працюють десятки тисяч учених і спеціалістів.

Важливим кроком на шляху розв'язання національного питання було здійснення в 1969 р. федеративного устрою Чехословаччини. Воно сприяло зміцненню єдності чехів і словаків, інших народів країни, дало можливість оптимально поєднати національні й інтернаціональні інтереси, тобто інтереси чехословацької державності.

Чехословацька Соціалістична Республіка є спільною батьківщиною справді рівноправних народів і народностей, що її населяють. Відносини між ними будуються на взаємній довірі й повазі, братерському співіснуванні й співробітництві. Соціалізм безповоротно знищив у Чехословаччині як соціальне гноблення, так і будь-яку національну чи расову дискримінацію. «Успіхи, яких ми добиваємося в галузі національної політики,— відзначалося в матеріалах XV з'їзду КПЧ,— досягнутий рівень єдності та інтернаціонального братерства між чехами і словаками, між представниками всіх націй, що проживають на території нашої країни, належать до найважливіших історичних завоювань нашого революційного робітничого руху, найважливіших результатів боротьби нашої партії і народу»¹³.

Інтернаціоналізм, сила й життєвість якого переконливо виявилися в ході Словацького національного повстання, втілюється у зовнішньополі-

¹⁰ Rudé právo, 1984, 21 dubna.

¹¹ Международная жизнь, 1983, № 4, с. 154.

¹² Rudé právo, 1984, 21 dubna.

¹³ XV съезд Коммунистической партии Чехословакии (Прага. 12—16 апреля 1976 г.).— Прага, 1976, с. 50.

тичному курсі ЧССР, спрямованому на всебічний розвиток дружби і співробітництва з Радянським Союзом, іншими соціалістичними країнами, на зміцнення єдності й згуртованості всієї світової соціалістичної системи, що є вирішальною силою в антиімперіалістичній боротьбі, оплотом миру та соціального прогресу. Про інтернаціоналістський характер зовнішньої політики Чехословаччини свідчить підтримка нею світового революційного руху і визвольної боротьби пригноблених народів, підтримка молодих національних держав Азії, Африки і Латинської Америки в їх прагненні позбавитися соціально-економічних наслідків колоніалізму, імперіалістичного гніту і неоколоніалістської експлуатації.

Завдяки неухильному піклуванню КПРС і КПЧ як ніколи зміцніла чехословацько-радянська дружба. Високого рівня досягло співробітництво між ЧССР і СРСР. Воно стає дедалі вагомішим фактором у розв'язанні обома країнами завдань економічного й культурного розвитку, в здійсненні соціальних програм. «Хочу особливо відзначити,— сказав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко при врученні Генеральному секретареві ЦК КПЧ, Президентові ЧССР Г. Гусаку в Кремлі ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу,— що за минулі півтора десятиріччя ще більше зміцніла дружба народів Радянського Союзу і Чехословаччини, зросла наша взаємодія. Ми дедалі тісніше співробітчаємо в економіці, культурі, науці, інших галузях суспільного життя. Наші партії і держави з єдиних позицій виступають на міжнародній арені, послідовно відстоюють інтереси соціалізму і мир на землі»¹⁴.

Особливе значення для розвитку міжпартійних і міждержавних відносин мають зустрічі на вищому рівні керівників КПРС і КПЧ. Переконливим тому підтвердженням служить зустріч між К. У. Черненком та Г. Гусаком у червні нинішнього року. В її ході було обговорено даліше співробітництво братніх партій і держав, важливі питання міжнародного становища¹⁵.

Участь Чехословаччини в Раді Економічної Взаємодопомоги, її тісні економічні зв'язки з братніми соціалістичними країнами і, насамперед з Радянським Союзом, взаємодія з ними в реалізації соціалістичної економічної інтеграції, розвитку кооперації і спеціалізації, здійсненні великих спільних проектів відкривають широкі можливості для розв'язання кардинальних проблем чехословацької економіки, планомірного й стабільного розвитку народного господарства ЧССР.

СРСР — найважливіший економічний партнер Чехословаччини: в 1983 р. на його частку припадало 44% всього зовнішньоторговельного обороту країни. За рахунок чехословацьких поставок Радянський Союз задовольняє близько 10% своїх імпортних потреб у машинах та обладнанні. В свою чергу, ЧССР імпортує з СРСР, крім гірничого устаткування, деяких видів сільськогосподарської техніки, літаків тощо, й паливно-сировинні товари. За їх рахунок вона покриває понад 90% своїх потреб у нафті, 99,9% — природному газі, 83,5% — у залізній руді, основну частину потреб у кольорових металах. За попередніми оцінками, загальний обсяг товарообороту між двома країнами досягне в 1981—1985 рр. 50 млрд. крб. і на 36% перевищить рівень попередньої п'ятирічки¹⁶.

Радянський Союз допоміг Чехословаччині освоїти виробництво атомних реакторів ВВЕР-440 та іншого обладнання для атомних електростанцій. Завдяки цьому ЧССР поряд з СРСР стала одним з найбільших серед членів РЕВ виробником і постачальником складного технологічного обладнання АЕС для братніх соціалістичних країн. Важливим об'єктом чехословацько-радянського співробітництва є транзитний газопро-

¹⁴ Рад. Україна, 1984, 14 червня.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Международная жизнь, 1983, № 2, с. 58.

від, за допомогою якого природний газ з СРСР транспортується через територію ЧССР в Західну Європу.

Багатостороннє співробітництво між Чехословацькою Соціалістичною Республікою і Радянським Союзом у політичній, економічній та культурній галузях дає плідотворні результати на благо народів обох країн. Воно високо оцінюється в ЧССР і СРСР. «Безкорислива допомога і підтримка Радянського Союзу,— підкреслив у своєму виступі в Кремлі 13 червня 1984 р. товариш Г. Гусак,— були й лишаються для нас неоціненним фактором на шляху соціалістичного будівництва. Історичний досвід повністю підтверджує, що в особі Радянського Союзу ми мали і маємо вірного і надійного друга й союзника. Узи братерського союзництва з першою соціалістичною державою у світі є для нас гарантією національної свободи, державної самостійності і щасливого мирного життя людей у нашій країні... Комуністична партія Чехословаччини, весь наш народ і далі послідовно й непохитно зміцнюватимуть братерську дружбу та всебічне співробітництво між нашими партіями, країнами і народами на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму»¹⁷.

Історичний досвід Чехословаччини, в тому числі важкі уроки антифашистської боротьби, переконливо показали чеському й словацькому народам, як важливо протистояти агресивним силам імперіалізму, відстоювати мир на землі. Тому з перших днів установлення народної влади КПЧ й чехословацький уряд нерозривно пов'язували соціалістичні перетворення в країні з боротьбою за збереження і зміцнення миру.

Соціалістична Чехословаччина — непорушна ланка Організації Варшавського Договору, який надійно захищає мир і міжнародну безпеку. Разом з Радянським Союзом, іншими соціалістичними країнами ЧССР послідовно й рішуче виступає на міжнародній арені за реалізацію принципу мирного співіснування між державами різних суспільних систем, проти спроб імперіалістичної реакції загострити міжнародну обстановку, нав'язати новий виток гонки озброєнь, змінити на свою користь співвідношення сил, що склалося на світовій арені. Слід особливо відзначити активну роль Чехословаччини, яка на собі відчувала багаторічний тиск з боку німецького імперіалізму, у забезпеченні миру й безпеки в Європі, перетворенні європейського континенту в стабільну зону мирного співробітництва держав з різним соціально-економічним ладом.

В зв'язку з початком розміщення американських ракет першого удару в Європі керівники ЧССР, як і інших країн соціалістичної співдружності, повністю схвалили заходи, вжиті для того, щоб перешкодити імперіалістам США порушити військово-стратегічну рівновагу, що склалася між Організацією Варшавського Договору й НАТО. За рішенням урядів СРСР і ЧССР було розпочато підготовчі роботи для розміщення ракетних комплексів оперативно-тактичного призначення на території Чехословаччини.

Як й інші країни соціалістичної співдружності, Чехословацька Соціалістична Республіка робить усе можливе для усунення навислої над світом з вини американського імперіалізму загрози ядерної війни, для припинення гонки озброєнь та повного роззброєння. Вона не тільки активно підтримує конструктивні мирні ініціативи Радянського Союзу і проводить скоординовану з братніми країнами зовнішню політику, а й висуває власні ініціативи, спрямовані на роззброєння і воєнну розрядку. На різних міжнародних форумах, у тому числі й на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН, чехословацька дипломатія використовувала Декларацію про міжнародне співробітництво з метою роззброєння, яка була прийнята за пропозицією ЧССР на XXXIV сесії Генеральної Асамблеї ООН (1979 р.) і являє собою своєрідний кодекс норм ведення переговорів по роззброєнню. ЧССР активно сприяла підготовці другої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН по роззброєнню (червень —

¹⁷ Рад. Україна, 1984, 14 червня.

липень 1982 р.). Широкий антивоєнний рух, який розгорнувся в усьому світі, дістає в Чехословаччині повну підтримку. В 1983 р. у Празі відбулася Всесвітня асамблея «За мир і життя, проти ядерної війни»¹⁸.

Оцінюючи досягнення, з якими соціалістична Чехословаччина підходить до середини 80-х років, можна переконливо твердити, що справа, за яку боровся робітничий клас Чехословаччини, всі чеські й словацькі антифашисти в 1939—1945 рр., у тому числі й учасники Словацького національного повстання, перемогла. Надійною гарантією дальших успіхів на цьому шляху служить вірність Комуністичної партії Чехословаччини принципам марксизму-ленінізму й соціалістичного інтернаціоналізму, єдність країн соціалістичної співдружності, їх послідовний зовнішньополітичний курс, спрямований на попередження ядерної війни, забезпечення миру й соціального прогресу.

І. А. ПЕТЕРС (Київ)

¹⁸ Международная жизнь, 1983, № 2, с. 60, 61.

І. С. ГРУШЕЦЬКИЙ
(До 80-річчя з дня народження)

Серед славних імен синів і дочок Комуністичної партії та Радянського народу почесне місце належить Іванові Самійловичу Грушецькому, партійному і державному діячеві.

Народився І. С. Грушецький 22 серпня 1904 р. в селі Комишуваха (нині селище міського типу Оріхівського району Запорізької області). Трудову діяльність він розпочав у 1922 р. в комітеті незаможних селян — спочатку уповноваженим Всеукраїнської професійної спілки робітників землі і лісу (Всеробітземлісу), потім головою Дудниківського сільського комітету незаможних селян Оріхівського району. З лютого 1923 р. до грудня 1937 р. Іван Самійлович працював у радянських органах Запорізької області — секретарем та головою Дудниківської сільради, головою Райської сільради Софіївського (нині Вільнянського) району, головою Запорізького районного комітету незаможних селян, завідувачим райфінвідділом і головою виконкому Великобілозірської (нині Васильківської) районної Ради депутатів трудящих. За роки роботи в радянських органах Іван Самійлович набрався досвіду, виріс політично.

У 1922 р. І. С. Грушецький став членом ленінського комсомолу, а в 1928 р. вступив до лав Комуністичної партії, в рядах якої перебував 54 роки.

З грудня 1937 по вересень 1938 р. Іван Самійлович трудився на посаді секретаря президії виконкому Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих. У червні 1938 р. він був висунутий на партійну роботу — секретарем Дніпропетровського обкому партії. Після возз'єднання Західної України з УРСР, у вересні 1939 р. його обрали другим секретарем Станіславського (нині Івано-Франківського) обкому партії. Він проводив значну роботу по встановленню і зміцненню Радянської влади, розгортанню політичної і трудової активності мас, спрямовував їх зусилля на здійснення першочергових завдань соціалістичного перетворення життя¹.

У червні 1940 г. Бесарабія і Північна Буковина були визволені від румуно-боярського гніту. У складі Української РСР була створена Чернівецька область. І. С. Грушецький був направлений на роботу в новоутворену область. З липня 1940 р. він працював першим секретарем

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 49, арк. 1—2.

Чернівецького повітового комітету партії, а з 20 серпня — першим секретарем обкому партії². Очолюючи партійну організацію області, Іван Самійлович вніс значний вклад у будівництво нового життя, в здійснення корінних перетворень на Радянській Буковині, в справу партійного і радянського будівництва.

З перших днів Великої Вітчизняної війни І. С. Грушецький у рядах Червоної Армії. Він на політичній роботі: член Військової ради 40-ї армії Воронежського фронту. Іван Самійлович брав участь у боях під Прохорівкою, Старим Осколом, Воронежем. Пізніше — він член Військової ради Степового (згодом Другого Українського) фронту. Брав участь у визволенні Харкова, Полтави, Черкас, в Корсунь-Шевченківській битві. З військами фронту дійшов до Ясс³. Про генерала І. С. Грушецького Маршал Радянського Союзу К. С. Москаленко сказав: «Не можу не бути вдячним долі за те, що на важких дорогах війни мені довелося пліч-о-пліч працювати з Іваном Самійловичем Грушецьким... Його любили за виняткову працездатність, принциповість і тверезий розум. Іван Самійлович добре розбирався в оперативному мистецтві. Це з його допомогою мені вдалося відстояти перед штабом фронту і Ставкою ідею Острозько-Розсошанської операції»⁴. Сам Іван Самійлович був людиною скромною, комісаром, який завжди пам'ятав про солдат.

Ще не закінчилася Велика Вітчизняна війна, а І. С. Грушецький змінює військову форму на цивільний одяг. На початку 1944 року І. С. Грушецький почав працювати секретарем Львівського обкому партії. У той час перед обласною партійною організацією стояли надзвичайно складні і відповідальні завдання. В умовах, коли ще йшла війна, І. С. Грушецький, всі комуністи Львівщини з допомогою ЦК нашої партії, ЦК КП(б)У проводили активну роботу по відбудові народного господарства, здійсненню соціалістичних перетворень. Одночасно велася рішуча боротьба з озброєними буржуазно-націоналістичними бандами, які намагалися повернути назад колесо історії, зірвати заходи партії і Радянського уряду по відновленню мирного життя, тероризували населення. У цій складній обстановці партійні організації області багато уваги приділяли комуністичному вихованню трудящих, широко залучали їх до здійснення величких планів соціалістичного будівництва.⁵

На початку 1951 р. І. С. Грушецького обрали першим секретарем Волинського обкому партії. За десять років його перебування на цій посаді область при великій допомозі ЦК КПРС і Радянського уряду, ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР добила значних успіхів у розвитку сільського господарства, промисловості, будівництва і культури. У той період широким фронтом здійснювалося будівництво шахт Ново-Волинського вугільного басейну, було здано в експлуатацію сотні інших промислових об'єктів. Велику увагу приділяв Іван Самійлович розвитку народної освіти, культури, науки⁶.

У 1957 р. І. С. Грушецький без відриву від роботи закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПРС.

З 1962 р. Іван Самійлович працював головою Комітету партійно-державного контролю ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, секретарем ЦК Компартії України, заступником Голови Ради Міністрів Української РСР; у 1966—1972 рр. — головою Партійної комісії при ЦК Компартії України⁷. Очолюючи партійний і державний контроль в республіці, Іван Самійлович виявляв високу вимогливість і партійну принциповість до кадрів, до їх добору, розстановки і виховання. Велику увагу

² Там же, арк. 2.

³ Архів Верховної Ради УРСР, оп. 18, спр. 388, арк. 10—11.

⁴ Москаленко К. С. За Советскую Украину.— Правда Украины, 1973, 27 сент.

⁵ Нариси історії Львівської обласної партійної організації.— Львів, 1969, с. 164.

⁶ Нариси історії Волинської обласної партійної організації.— Львів, 1981, с. 138.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 49, арк. 2.

він надавав листам трудящих, в яких порушувалися найрізноманітніші питання, постійно піклувався про виховання молоді, трудящих.

Про різносторонню діяльність І. С. Грушецького свідчать і його численні статті на найрізноманітніші теми, він також є автором розділу книги «Корсунь-Шевченковская битва» (К., 1975, с. 58—75).

З 1972 р. до виходу в 1976 р. на пенсію І. С. Грушецький був Головою Президії Верховної Ради Української РСР, заступником Голови Верховної Ради Союзу РСР. На цій посаді ще більше розкрилися його здібності як організатора, вміння зосереджувати зусилля на вирішенні корінних завдань комуністичного будівництва. Іван Самійлович був вимогливим до себе, скромним, уважним до людей.

На XXII—XXV з'їздах КПРС він обирався членом ЦК КПРС, на XVII—XIX, XXI—XXV з'їздах Компартії України — членом ЦК Компартії України. У грудні 1962 р. І. С. Грушецький був обраний кандидатом у члени Президії ЦК Компартії України (з червня 1966 р. — кандидат у члени Політбюро), а з липня 1972 р. по жовтень 1976 р. — членом Політбюро ЦК Компартії України. Обирався депутатом Верховної Ради Союзу РСР I—IX скликань, депутатом Верховної Ради Української РСР I, VI, VIII і IX скликань.

За великі заслуги перед Батьківщиною І. С. Грушецький удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці, нагороджений шістьма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни I ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями. Уряд Польської Народної Республіки нагородив його орденом Грюнвальда і медаллю.

У листопаді 1982 р. І. С. Грушецького не стало. Його життя і діяльність — яскравий приклад самовідданого служіння Комуністичній партії і радянському народові, ідеалам комунізму.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ), О. В. ХАРЧУК (Київ)

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ

1 серпня ц. р. минуло 70 років від початку першої світової війни. Викликана небувалим загостренням міжімперіалістичних суперечностей капіталістичних держав війна стала переломною подією в історії міжнародного робітничого руху. Вона розколола і ослабила цей рух, штовхнула II Інтернаціонал, більшість соціал-демократичних партій і національних загонів робітничого класу на шлях соціал-шовінізму. Але війна не змогла припинити революційної боротьби трудящих проти експлуататорського ладу. Навпаки, спочатку в Росії, а згодом і в інших країнах, імперіалістична війна стала каталізатором революційного руху. В. І. Ленін називав війну великим режисером, який прискорив перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції і обумовив порівняну легкість здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Революційний рух і діяльність більшовицької партії в період імперіалістичної війни були предметом спеціального вивчення з початку виникнення радянської історичної науки. Цій проблемі присвячено праці істориків. Історіографічне узагальнення їх зроблене в монографії С. В. Шестакова¹. В ній розглянуто стан розробки проблеми на різних етапах розвитку історико-партійної науки, показано такі аспекти діяльності партії, як керівництво робітничим рухом, організаційна, ідеологічна і політична робота більшовиків, їх роль у здійсненні Лютневої революції, зміцненні сил міжнародних інтернаціоналістів в боротьбі проти війни. В монографії коротко розглядається лише праця Ю. І. Кир'янова і згадуються дослідження А. К. Кошика і В. Л. Харитонова, що стосуються України.

Грунтовно досліджено історію революційного руху та більшовицьких організацій України у 1914—1917 рр. Історіографічний аналіз літератури 20—60-их років зроблено в статтях П. М. Шморгуна². У них оцінені як загальний стан розробки проблеми в історико-партійній науці, так і окремі праці, що вийшли в світ до кінця 60-х років. Автор порушив також питання про дальше вивчення цієї проблеми. Зокрема, в них сказано про необхідність підрахувати кількість більшовицьких організацій і чисельність їх складу в досліджуваний період, розкрити їх діяльність серед селянських мас, демократичної інтелігенції, солдатів тилкових гарнізонів, в частинах Румунського і Південно-Західного фронтів, на кораблях Чорноморського флоту, серед військово-виполонених. Була відзначена потреба в з'ясуванні розповсюдження творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, центрального органу партії «Социал-демократ», показу ролі більшовицької преси в розгор-

¹ Шестаков С. В. Историография деятельности большевистской партии в период первой мировой войны и Февральской революции.— М., 1977.— 296 с.

² Шморгуни П. М. Литература по истории большевистских организаций Украины в 1914—1917 гг.— Институт истории АН СССР. Научная сессия по истории первой мировой войны. Секция III. Борьба классов и партий в годы первой мировой войны.— М., 1964, с. 35—46; его же. Историография большевистских организаций Украины периода первой мировой войны (1914—1917 гг.).— Первая мировая война. 1914—1918.— М., 1968, с. 303—313.

танні революційного руху, партійного керівництва Лютневою революцією на Україні.

Оскільки статті П. М. Шморгуна розглядають історичну літературу, що вийшла до кінця 60-х років, є потреба в новому історіографічному дослідженні названої проблеми за монографіями і статтями 70—80-х років. Саме таке завдання і ставиться в даній статті.

Якщо підійти до цього питання з кількісними мірками, то виявиться, що в кінці 60-х — на початку 80-х років не видано жодної монографії, присвяченої висвітленню діяльності більшовиків України у період світової імперіалістичної війни і другої революції в Росії. В цей час вийшло ряд предметних монографічних статей у збірниках та немало загальних праць, що містили спеціальні розділи з названого періоду. Так, був значно перероблений, доповнений, уточнений і виправлений з окремих питань 6-й розділ «Нарисів історії Комуністичної партії України»³. Цій проблемі в 4-му томі багатотомної «Історії Української РСР» присвячені 6-й і 7-й розділи, в яких показано діяльність більшовиків як керівників антивоєнного революційного руху і Лютневої революції⁴. Нещодавно цей том перевидано російською мовою⁵.

Певний вклад у дослідження проблеми внесли автори монографічних статей і відповідних розділів колективних праць⁶. Таку ж роль відіграли відповідні розділи індивідуальних монографій⁷. Вони розширили і поглибили висвітлення революційної роботи більшовиків серед робітничого класу, селянства, демократичної інтелігенції і солдатських мас у період імперіалістичної війни, внесли нові елементи знань про здійснення Лютневої революції на Україні.

Дослідження діяльності більшовицьких організацій в різних районах України в умовах війни були набагато просунуті вперед в нарисах історії обласних і Київських обласної і міської організацій Компартії України (25 книг). Значна частина їх розробляла й історію парторганізацій періоду імперіалістичної війни та Лютневої революції. Більш

³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 151—170.

⁴ Історія Української РСР. Україна в період імперіалізму (1900—1917).— К., 1978, т. 4, с. 326—422.

⁵ История Украинской ССР. Украина в период империализма (1900—1917).— К., 1983, т. 5, с. 288—422.

⁶ В ар г а т ю к П. Л. Між двома революціями.— В кн.: Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях.— К., 1976, с. 54—81; Харитонов В. Л. У період Лютневої революції.— Там же, с. 82—104; Модестов В. В., Приймєнко А. Й. Донбасс в годы реакции, нового революционного подъема и первой мировой войны. Февральская революция.— История рабочих Донбасса.— К., 1981, т. 1, с. 112—127; Сидорчук Н. Ф. Большевики Украины во главе трудящихся масс в период империалистической войны и Февральской революции.— В кн.: Великой партии отряд: Из истории большевистских организаций Украины.— К., 1983, с. 106—139; Кучеренко С. Д. Деятельность большевиков по мобилизации трудящихся на борьбу с царским самодержавием в период между двумя буржуазно-демократическими революциями (1907—февраль 1917 г.).— В кн.: Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905—1917 гг.).— Киев—Одесса, 1983, с. 89—105; Сабадырев И. Л. Большевики—организаторы победы Февральской буржуазно-демократической революции.— Там же, с. 106—118.

⁷ Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917).— Львів, 1967, с. 117—135; Рубцов Г. О. Боротьба більшовиків України за армію і флот (липень 1907—березень 1917 рр.).— К., 1971, с. 46—83; Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях.— М., 1974, с. 136—197; Сабадырев И. Л. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на юге Украины и в Молдавии (1903—февраль 1917 г.).— Кишинев, 1972, с. 301—366; Приймєнко А. П. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895—февраль 1917 г.).— Киев—Донецк, 1977, с. 55—59, 87—92, 109—116; Мельник С. К. Революционное движение в Приднестровском крае в период империализма (1900—1917).— Киев—Одесса, 1981, с. 104—119.

повно ця проблема представлена в нарисах Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Полтавської та Харківської обласних партійних організацій, які мають спеціальні розділи⁸. Немало сторінок відведено їй в нарисах Вінницької, Ворошиловградської, Миколаївської та інших організацій, у яких спеціальні розділи не передбачені. У цілому нариси вводять у науковий обіг ряд конкретних фактичних даних про революційний рух, розкривають діяльність професіональних революціонерів і рядових більшовиків, що героїчно боролися проти царизму і війни, брали активну участь у ліквідації місцевих органів царизму.

До нарисів республіканської та обласних партійних організацій тематично близькі монографії про зв'язки цих організацій з В. І. Леніним. Цей жанр історико-партійної літератури в 70—80-ті роки поповнився новими книгами⁹. Вони мають відповідні розділи, присвячені 1914—1917 рр. Від попередніх видань історичної Ленініани на Україні їх відрізняє значна увага до поширення марксистсько-ленінської літератури, ідейного та організаційного зміцнення більшовицьких організацій на позиціях ленінізму, здійснення на місцях ленінської платформи з питань війни, миру і революції.

У кінці 60-х років вийшли праці А. М. Черненка про зв'язки В. І. Леніна з закордонними більшовицькими організаціями та їх вплив на партійні організації Росії. Ще детальніше діяльність в еміграції окремих більшовиків висвітлена у наведених автором даних, що стосуються 1914—1917 рр. Серед них є немало діячів (Ф. А. Артем-Сергеев, С. І. Гопнер, Т. Ф. Людвинська, Л. М. Сталь, О. С. Шаповалов та інші), які до еміграції працювали в більшовицьких організаціях України і не втратили зв'язків з ними¹⁰.

Певний приріст знань з історії більшовицьких організацій і революційного руху в 1914—1917 рр. на Україні внесено колективним виданням «Історія міст і сіл Української РСР», яке налічує 26 книг. Спочатку вони вийшли українською мовою, потім частина з них була перевидана російською мовою. Відповідність сучасним вимогам історичної науки, багатство і різноманітність наведених фактів, подій, учасників революційного руху — ось чим характеризується це видання і в тій частині, що стосується імперіалістичної війни і Лютневої революції. З часу виходу ці книги широко використовуються істориками як джерело історичного та історіографічного значення.

⁸ Очерки истории Донецкой областной партийной организации.—Донецк, 1978, с. 98—111; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.—Днепропетровск, 1979, с. 116—137; Очерки истории Харьковской областной партийной организации.—Харьков, 1980, с. 90—99; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.—К., 1981, с. 120—138; Очерки истории Одесской областной партийной организации.—Одесса, 1981, с. 121—137; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації.—Харків, 1981, с. 49—61.

⁹ Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.—К., 1970, с. 430—473; Варгатюк П. Л. Партії великої загиб. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини.—Дніпропетровськ, 1970, с. 139—151; Мельник С. К. Делегат більшовиків Одеси—Одеса, 1970, с. 144—158; Запорожець М. Я. Истоки великих свершений. В. И. Ленин и партийные организации Донбасса.—Донецк, 1972, с. 73—83; Назаренко І. Під ленінським прапором (В. І. Ленін і революційно-визвольна боротьба трудящих України в трьох російських революціях).—К., 1978, с. 151—159; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.—К., 1979, с. 195—217; Кравчук М. І., Шморгун П. М. Шляхом боротьби і перемог.—К., 1982, с. 36—41.

¹⁰ Черненко А. В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації.—К., 1969, с. 136—197; его же. Российская революционная эмиграция в Австралии (1900—1917 гг.).—Днепропетровск, 1978.—76 с.; Черненко А. М., Поляков С. И. В. И. Ленин и деятельность большевистских организаций в Финляндии. Историография вопроса.—Днепропетровск, 1981.—22 с.

Тематично до цього видання примикають праці такого жанру, як історичні та історико-економічні нариси про міста України. Вже вийшли книги про Ворошиловград, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Кривий Ріг, Одесу, Полтаву, Севастополь та інші міста¹¹. Видання таких книг продовжується. Ще більш значимі у цьому відношенні є праці з історії фабрик і заводів. Вихід нових праць з цієї серії, висвітлення в них діяльності більшовиків у 1914—1917 рр. потребують спеціальних історіографічних публікацій¹².

У дослідженні революційних процесів 1914 — початку 1917 рр. на Україні значний вклад вносять ряд загальноісторичних колективних та індивідуальних праць¹³. У них розкриті загальні тенденції боротьби проти царизму і війни, підготовки і проведення другої революції в Росії, роль більшовицької партії в її здійсненні. Позитивно оцінюючи високий науковий рівень цих праць, відзначимо, що їх вплив на розвиток історичної науки в республіці міг би бути значно більшим, якби вони містили сюжети з визвольного руху на Україні, як частини всеросійського революційного руху.

Історіографія діяльності більшовицьких організацій України в 1914—1917 рр. в останні півтора десятиліття поповнилась рядом статей. В «Українському історичному журналі» з 1967 по 1983 рік включно було опубліковано близько 40 статей, заміток і оглядів, що частково або повністю стосуються даної проблеми, вміщено понад 30 рецензій на книги і збірники, які хронологічно включають і названу проблему. Провідну групу матеріалів з названого питання становлять статті, що висвітлюють різні сторони діяльності більшовиків під час війни. Частина з них торкається роботи більшовиків серед робітників Донбасу, солдатських мас і демократичного офіцера в російській армії¹⁴. Ряд публікацій присвячені дослідженню соціальної структури населення, зокрема селянства Західної України в епоху імперіалізму, з'ясуванню передумов селянського революційного руху на західноукраїнських землях в роки війни. Увагу науковців привертала також антивоєнні виступи демократичного студентства України у досліджу-

¹¹ Луганск. Исторический очерк.— Донецк, 1969, с. 48—62; Донецк. Историко-экономический очерк.— Донецк, 1969, с. 65—70; В борні й труді по Іллічу.— Дніпропетровськ, 1970, с. 49—56; Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк.— Днепропетровск, 1975, с. 31—34; Запоріжжю 200. Историко-публицистичний нарис.— Дніпропетровськ, 1980, с. 48—49 та ін.

¹² Щодо історії міст, фабрик і заводів, то початок аналізу таких публікацій покладений статтями: Тронько П. Т., Склярєнко Є. М. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень.— УІЖ, 1979, № 11, с. 51—60; Склярєнко Є. М. Деякі підсумки створення історії фабрик і заводів в Українській РСР.— УІЖ, 1981, № 10, с. 72—79.

¹³ Стратегия и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата (1903—1917 гг.).— М., 1972, с. 150—232; Гегемония пролетариата в трех российских революциях.— М., 1975, с. 130—210; Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции.— М., 1975.—383 с.; Минц И. И. История Великого Октября. В трех томах. Т. I. Свержение самодержавия.— М., 1977.—794 с.; Зародов К. И. Три революции в России и наше время.— М., 1977.—636 с.; Голуб П. А. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977, с. 69—97; Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.—1920).— М., 1977, с. 135—231; Борьба за массы в трех революциях в России.— М., 1981, с. 144—163; История рабочего класса СССР. Рабочий класс России 1907—1917 гг.— М., 1982, с. 281—373; Пушкарева И. М. Февральская революция в России.— М., 1982.—320 с.; Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций.— М., 1983, с. 87—152 та ін.

¹⁴ Нольський Е. В., Шишкін П. Я. З історії діяльності більшовиків Донбасу в роки першої світової війни.— УІЖ, 1975, № 9, с. 72—79; Акімов Ф. І. Організаційно-політична робота більшовиків України в армії в роки першої світової війни (1914—березень 1917 рр.).— Там же, 1977, № 1, с. 43—51; Буравченков А. О. Про участь демократичного офіцера в російській армії в революційному русі.— Там же, 1977, № 9, с. 34—41.

ваний період, революційна діяльність більшовицької фракції IV Державної думи¹⁵.

В періодичній літературі висвітлена видавнича діяльність більшовиків України в період першої світової війни. В ній показана роль партійної преси в розгортанні ідейно-політичної роботи в масах, боротьба за здійснення ленінської тактики у питаннях війни, миру і революції¹⁶. У статті М. В. Юсухно відзначено, що в літературі даються різні дані про кількість листівок, виданих більшовиками України в той період. Проте автор сам у цьому питанні не визначився. Він також необгрунтовано заперечував видання в Катеринославі восени 1917 р. нелегальної більшовицької газети. Пізніше було встановлено, що у вересні 1914 р. в Катеринославі нелегально вийшов один номер більшовицької газети «Пролетарий»¹⁷. Висвітлювалися також різні аспекти інтернаціоналістської діяльності більшовиків України серед військовополонених українців в Німеччині й Австро-Угорщині, німецьких, угорських і чехословацьких військовополонених на Україні, боротьба більшовиків України за інтернаціональне згуртування трудящих в умовах війни¹⁸.

У ряді спеціальних статей розглядалися події другої буржуазно-демократичної революції на Україні, роль більшовиків у демократичних перетвореннях на місцях¹⁹. Побіжно цих питань торкалися автори інших статей²⁰. Ці матеріали дещо розширили відомості про хід революційних подій на Україні, дали підрахунки кількості більшовицьких організацій та чисельний їх склад у період революції, визначили скільки було Рад робітничих і солдатських депутатів, що утворилися в березні 1917 р.

¹⁵ Андрусак І. П. Робітничий рух в Угорщині в період першої світової імперіалістичної війни (1914—1918 рр.).— УІЖ, 1972, № 8, с. 111—115; Хонігсман Я. С. Соціальна структура трудового населення Західної України в період імперіалізму.— Там же, 1973, № 8, с. 67—73; Дажина І. М. Про щоденник депутата-більшовика Г. І. Петровського.— Там же, 1974, № 11, с. 103—110; Червінкін-Корольов І. І. Антивоєнні виступи демократичного студентства (серпень 1914—лютий 1917 р.).— Там же, 1975, № 8, с. 62—70; Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни.— Там же, 1978, № 8, с. 117—124; Васюта І. К. Соціально-економічні передумови розвитку революційної боротьби робітничого класу Західної України (1901—1939 рр.).— Там же, 1982, № 8, с. 79—99.

¹⁶ Головченко В. І. Більшовицька преса в боротьбі за здійснення ленінської тактики в роки першої світової війни (1914—лютий 1917 р.).— УІЖ, 1970, № 6, с. 57—63; Юсухно М. В. До питання про нелегальну більшовицьку пресу на Україні (липень 1914—лютий 1917 рр.).— Там же, № 10, с. 94—96.

¹⁷ Варгатюк П. Л. Про видання в Катеринославі восени 1914 р. нелегальної більшовицької газети.— УІЖ, 1971, № 10, с. 78—81.

¹⁸ Мальков О. А. Діяльність закордонних організацій РСДРП серед військовополонених українців у 1915—1917 рр.— УІЖ, 1969, № 3, с. 87—92; Халус П. І. Про солідарність трудящих Росії та угорських військовополонених у 1915—на початку 1917 р.— Там же, с. 116—118; Мельник С. К., Раєвський В. Р. Участь латиських пролетарів у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні.— Там же, 1977, № 12, с. 80—91; Грошев І. І. Становище революційних груп і організацій інтернаціоналістів у Придніпров'ї і Донбасі (1915—1917 рр.).— Там же, 1982, № 7, с. 99—107; Акімов Ф. І. Більшовики України в боротьбі за інтернаціональне згуртування трудящих (1914—березень 1917 рр.).— Там же, 1983, № 9, с. 93—103.

¹⁹ Пушкарьова І. М. Передумови та історичний зміст Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.— УІЖ, 1967, № 2, с. 14—25; Щербина П. Т. Лютнева буржуазно-демократична революція на Україні.— Там же, с. 26—33; Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в Лютневій революції.— Там же, с. 34—44; Харитонов В. Л. З історії створення Рад на Україні в березні 1917 р.— Там же, 1975, № 1, с. 82—89; Його ж. Лютнева революція 1917 р. на Україні.— Там же, 1977, № 2, с. 29, 38.

²⁰ Варгатюк П. Л. Боротьба більшовиків за перемогу буржуазно-демократичної революції.— УІЖ, 1981, № 11, с. 121—125; Шморган П. М. Більшовики Києва на чолі мас у трьох революціях.— Там же, 1982, № 5, с. 26—36; Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. В. І. Ленін про тактику більшовиків щодо міських середніх верств у буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях.— Там же, 1983, № 4, с. 58—59.

В «Українському історичному журналі» вміщено ряд історіографічних оглядів на збірники та з окремих історико-партійних проблем, які частково торкаються періоду 1914—1917 рр.²¹

Інші історичні журнали і наукові збірники, що виходять на Україні, статей про діяльність більшовиків України в період імперіалістичної війни і Лютневої революції майже не публікували. У випусках республіканського міжвузівського наукового збірника «Наукові праці з історії КПРС», що вийшли в 1967—1983 рр., було надруковано всього чотири статті, присвячених цьому періоду²². Це свідчить про ослаблення на кафедрах історії КПРС інтересу до важливого періоду історії ленінської партії, з чим не можна погодитися.

У цілому переважна більшість статей, опублікованих в «Українському історичному журналі» та в збірнику «Наукові праці з історії КПРС», написана на відповідному науковому рівні. Але автори окремих матеріалів не примножили джерельну базу, обходилися вже введеними в науку фактами, а іноді відстоювали необгрунтовані твердження.

Підсумовуючи вклад історико-партійної літератури кінця 60-х — початку 80-х років у розробку питань історії більшовицьких організацій періоду імперіалістичної війни і Лютневої революції, відзначимо, що вона має ряд здобутків, які поглиблюють вивчення проблеми. У ній знайшли розв'язання багато з тих питань, які раніше не були з'ясованими.

По-перше, підрахована кількість більшовицьких організацій України напередодні Лютневої революції. Історики відмовилися від неправомірних спроб підрахувати всі наявні організації, гуртки і групи на Україні, не рахуючись з їх статусом. Методологічно такі спроби були неспроможними, бо ставили в підрахунках в один ряд і на один рівень статутні місцеві організації та їх частини (гуртки в цих організаціях, партійні фракції в легальних установах тощо). Було вирішено підраховувати лише місцеві організації і рівнозначні їм неоформлені місцеві групи. Встановлено, що напередодні Лютневої революції більшовицькі організації і групи діяли більш як у 50 населених пунктах України. Ця цифра зараз широко вживається в літературі²³.

По-друге, підрахована чисельність членів більшовицької партії України в той період. Раніше вона визначалася на основі мемуарних матеріалів і була перебільшеною. Так, Г. Я. Ємченко налічував тільки в Донбасі близько 3 тис. більшовиків²⁴, Е. В. Нольський і П. Я. Шишкін називають дещо меншу цифру — 2 тис. членів партії, але й вона

²¹ Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в радянській історіографії.— УІЖ, 1970, № 4, с. 127—134; Черненко А. М., Федоренко В. Г., Мороко В. М., Гоцуляк В. В., Некоз М. Д. Революційна діяльність В. І. Леніна і більшовиків в еміграції.— Там же, 1980, № 4, с. 140—149; Гайдуків Л. Ф., Гусев В. І., Козицький М. Ю. Научные труды по истории КПСС (1976—1980).— Там же, 1981, № 4, с. 101—113.

²² Гончаренко М. Г., Калтахян С. П. Більшовики — організатори боротьби мас Донбасу в період підготовки і проведення Лютневої революції.— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 19.— К., 1967, с. 3—19; Головченко В. І. Виявлення В. І. Леніном соціал-шовінізму і центрizmu меншовиків і есерів у період першої світової імперіалістичної війни (1914—лютий 1917 рр.).— Там же. Вип. 35.— К., 1969, с. 83—92; Сидорчук М. Т. Боротьба більшовиків України за розмежування з соціал-шовіністами і зміцнення пролетарської єдності (1914—лютий 1917 рр.).— Там же. Вип. 36.— К., 1970, с. 72—82; Акімов Ф. І. Боротьба більшовиків України проти есерів і меншовиків за солдатські маси в роки першої світової війни.— Там же. Вип. 78.— К., 1975, с. 31—37.

²³ УІЖ, 1967, № 2, с. 39; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, с. 66; Сидорчук Н. Ф. Большевики Украины во главе трудящихся масс в период империалистической войны и Февральской революции, с. 111.

²⁴ Емченко Г. Я. В. И. Ленин и донецкий пролетариат.— Донецк, 1959, с. 16.

завищена²⁵. Вивчення документальних матеріалів показало, що в Донбасі тоді працювало понад 500 більшовиків²⁶. Ці дані визнають зараз й інші автори²⁷. Загальна ж кількість членів більшовицької партії на Україні становила напередодні Лютневої революції понад 2 тис. Ця цифра одержала загальне визнання²⁸.

По-третє, дослідження 70—80-х рр. сприяли вірному висвітленню структури більшовицьких організацій України в період війни. У ряді місць (Катеринослав, Київ, Луганськ, Макіївка, Харків), незважаючи на арешти, діяли оформлені більшовицькі організації, проводились організаційні збори і конференції. В інших містах (Біла Церква, Кам'янське, Кам'янець-Подільський, Краматорськ, Кривий Ріг, Маріуполь, Олександрівськ, Павлоград, Чернігів та ін.) існували недостатньо оформлені або неформальні партійні групи. Мало оформленими були також групи польських і латиських революційних соціал-демократів на Україні та групи більшовиків у тиллових гарнізонах і частинах Південно-Західного і Румунського фронтів. В ряді пунктів (Алчевськ, Дружківка, Бердянськ, Мелітополь, Полтава, Суми, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград) існували групи більшовиків, які входили в об'єднані соціал-демократичні організації. Більшовицькі організації Катеринослава, Києва, Харкова, Чернігова і Донбасу підтримували зв'язки з більшовиками Петрограда і Москви, з Російським бюро ЦК партії, одержували від них допомогу кадрами професіональних революціонерів і ленінською літературою.

Дослідженнями ряду авторів встановлено, що найбільші в той час організації більшовиків Катеринослава, Харкова і Донбасу прагнули до утворення обласного партійного об'єднання на Україні, але здійснити таке прагнення не вдалося. Цей факт визнається більшістю істориків, починаючи з 20-х років. Але в період підготовки четвертого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» були висловлені різні думки з цього питання. Відображення однієї з них у літературі є в статтях Е. В. Нольського і П. Я. Шишкіна²⁹. Автори стверджували, що в 1915—1917 рр. Макіївський комітет більшовиків перетворився в Донецький обласний комітет РСДРП, який об'єднував усі більшовицькі організації Донбасу. Інша точка зору, яка визнає активну діяльність Макіївського районного комітету більшовиків і заперечує існування Донецького обласного комітету РСДРП, викладена в «Нарисах історії Комуністичної партії України» та інших виданнях³⁰.

Свої висновки Е. В. Нольський і П. Я. Шишкін базують не на аналізі всіх сукупних джерел з цього питання, а лише на частині з них. Вони беруть до уваги неопубліковану біографію А. Б. Батова, складену ним при вступі в 1929 р. у Всесоюзне товариство старих більшовиків; дві листівки Макіївського комітету за підписами «Донецький комітет» і «комітет Донецького басейну»; кореспонденцію з Донбасу в газету «Пролетарский голос», довільно відредаговану А. Г. Шляпниковим; лист А. Г. Шляпникова в ЦК РСДРП в грудні 1916 р. Якщо ж проаналізувати партійні документи (листівки Макіївського комітету, зміст двох номерів «Правды труда», кореспонденції в № 4 газети

²⁵ Нольський Е. В., Шишкін П. Я. Назв. ст., с. 78.

²⁶ УІЖ, 1965, № 1, с. 26; Там же, 1967, № 2, с. 38—39.

²⁷ Див.: История рабочих Донбасса, т. 1, с. 122.

²⁸ УІЖ, 1967, № 2, с. 39; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, с. 85; Нариси історії Комуністичної партії України, с. 171; Великой партии отряд, с. 131 та ін.

²⁹ Нольський Э. В., Шишкин П. Я. О большевистском центре в Донбассе в 1912—1917 годы.—История СССР, 1975, № 4, с. 233—236; іх же. З історії діяльності більшовиків Донбасу в роки першої світової війни, с. 72—79.

³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 156; История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область.—К., 1976, с. 31—32; Очерки истории Донецкой областной партийной организации.—Донецк, 1978, с. 108—109.

«Пролетарський голос», «Статут Донецької групи шахтарів РСДРП»), співставити опубліковану кореспонденцію з її оригіналом, а лист А. Г. Шляпникова — з фактичним станом справ у Макіївському районі, то виявиться, що Донецького комітету РСДРП не було, а існувало прагнення до об'єднання партійних організацій Донбасу. У згаданому «Статуті Донецької групи шахтарів РСДРП», затвердженому в жовтні 1916 р. на Макіївській районній конференції більшовиків, лише ставилося таке завдання на майбутнє. В ньому сказано: «При розширенні своєї діяльності група входить у тісний зв'язок з Центральною установою партії і окремими її комітетами, а також вживає заходів до організації всього Донецького басейну для організації Обласного Донецького Комітету»³¹.

У з'ясуванні цього питання немало важать опубліковані в журналі «Літопис революції» спогади членів Макіївського комітету більшовиків А. Б. Батова, М. І. Острогорського і І. Д. Вишнякова (Кураженка). У них йдеться лише про Макіївський районний комітет³². Існування Донецького комітету прямо заперечують також документи тодішніх місцевих органів влади (донесення начальника Донського обласного жандармського управління від 3 червня 1916 р. й начальника Катеринославського губернського жандармського управління від 22 вересня 1916 р.³³). Нарешті, після Лютневої революції із підпілля вийшов не Донецький обласний комітет, а Макіївський районний комітет більшовиків. Все це, разом взяте, і дає підставу вважати твердження Е. В. Нольського і П. Я. Шишкіна безпідставними.

По-четверте, в літературі кінця 60-х — початку 80-х років більш повно висвітлені форми і зміст агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків, використання марксистсько-ленінської літератури, видання і розповсюдження партійних листівок. Свого часу П. М. Шморгун, рецензуючи книгу М. Т. Сидорчука, переконливо заперечив проти завищеної ним цифри листівок (107), як виданої більшовиками України³⁴. У «Нарисах історії Комуністичної партії України» сказано, що більшовицькі організації випустили понад 50 листівок³⁵. Так тепер вважають і інші автори, в тому числі й М. Т. Сидорчук³⁶. Але з виходом у світ монографії І. М. Дажини, ця цифра уточнюється до 55 листівок³⁷. Правда, І. М. Дажина фіксує видання на Україні в той час 89 листівок. Однак вона виявила і описала лише 55. Решта 34 листівки взяті нею на облік як такі, що тільки згадуються в літературі. Але, чи були вони випущені насправді, це ще слід з'ясувати.

По-п'яте, з виходом нарисів історії обласних партійних організацій, праць, присвячених досліджуваній проблемі, поглибилося висвітлення роботи більшовиків серед селян України в умовах війни. Однак ця тема потребує дальшої розробки, зокрема з'ясування такого питання, як кількість селянських виступів у 1914—1917 рр. Саме в

³¹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России: Сб. док. и матер.— К., 1960, с. 639.

³² Вишняков И. К. К борьбе за диктатуру пролетариата в Донбассе (1916—1918 гг.).— *Літопис революції*, 1928, № 2, с. 220—236; Острогорський М. З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району на Донбасі (1901—1918 рр.).— *Літопис революції*, 1929, № 4, с. 101—136; Батов А. В Донбасівському підпіллі.— *Літопис революції*, 1930, № 1, с. 146—160.

³³ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914—февраль 1917 гг.— М., 1971, с. 144; Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях, с. 152, 153—154, 173.

³⁴ УІЖ, 1967, № 2, с. 145.

³⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 159.

³⁶ Сидорчук Н. Ф. Большевики Украины во главе трудящихся масс в период империалистической войны и Февральской революции, с. 112.

³⁷ Дажина И. М. Большевицские листовки в России периода первой мировой войны и Февральской революции. Опыт источниковедческого анализа сводной таблицы документов.— М., 1981, с. 29—161, 175.

цьому питанні є розбіжність. Так, в «Нарисах історії Комуністичної партії України» наводиться цифра 161, в монографії О. Г. Михайлюка — понад 200, а в статті А. П. Дорохової — 349 виступів³⁸.

Потребують більш детального дослідження й питання про революційну діяльність більшовиків на селі, їх вплив на селянські маси. Не знімається з порядку денного питання про роботу більшовиків серед солдатів і воєнних моряків, демократичної інтелігенції і студентів.

По-шосте, страйкова боротьба робітників України ще в 60-ті роки досліджена в монографіях Й. Т. Щербини і А. К. Кошика³⁹. Але в них майже не показано керівництво більшовиків страйковим рухом робітників. З цього питання не з'явилося жодної статті і в наступні роки. Між тим, мало підрахувати політичні, економічні та змішані страйки, необхідно показати антивоєнну спрямованість всієї страйкової боротьби, її вклад у перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

По-сьоме, важливим напрямом діяльності більшовиків у період війни було інтернаціональне виховання трудящих. У досліджуваний період в літературі вивчення цього питання посилилось⁴⁰. Були з'ясовані як загальні наслідки цієї роботи, так і діяльність серед німецьких, угорських і чехословацьких військовополонених, утворення польських і латиських соціал-демократичних груп тощо. Але це лише початок тих досліджень, які попереду. В. І. Ленін відзначав разючі успіхи інтернаціоналістської пропаганди серед російських, зокрема українських, військовополонених в Німеччині й Австро-Угорщині⁴¹. Але як вони були досягнуті, відомо дуже мало. Потрібні нові пошуки, можливо, й в зарубіжних архівах.

Нарешті, в сучасних дослідженнях дещо ширше висвітлюються питання здійснення Лютневої революції на Україні, ліквідація старих органів влади, утворення Рад робітничих і солдатських депутатів, місцевих органів буржуазної влади, перших революційно-демократичних перетворень. Нагромадження фактичного матеріалу з цих питань дозволяє сподіватися на появу нової монографічної праці про діяльність більшовиків України в Лютневій революції.

Таким чином, з кінця 60-х рр. історико-партійна наука зробила ще один крок вперед у пізнанні діяльності більшовиків та революційного руху на Україні в період імперіалістичної війни і другої революції в Росії. Він відзначений певними здобутками. Але й надалі не слід послаблювати уваги до дослідження цієї важливої проблеми. Важливість таких досліджень полягає в тому, що вони розкривають шляхи здійснення ленінської стратегії і тактики, спрямованих на повалення царизму, забезпечення перемоги буржуазно-демократичної революції та її наступний перехід до революції соціалістичної.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

³⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 164; Сидорчук Н. Ф. Указ. ст., с. 114; Михайлюк О. Г. Назв. праця, с. 119, 122, 132; Дорохова А. П. Назв. ст., с. 122.

³⁹ Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках.— К., 1963.— 368 с.; Кошик А. К. Революционное движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции.— К., 1965.— 324 с.

⁴⁰ Сила інтернаціоналістського гарту. (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих).— К., 1983, с. 10—43; КПСС — партия пролетарского интернационализма.— К., 1983, с. 41—74.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. І. Ф. Арманд.— Повне зібр. творів, т. 49, с. 361—362.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ПРО КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Київський університет.

Документи и материалы. 1834—1984.

Ред. кол.: Белый М. У. (председатель).

Составители:

Замлинский В. А. (руководитель),

Буравченко А. А., Долинский А. В. и др.

Київ: Вища школа. Изд-во

при Киевском университете, 1984.— 168 с.

Київський орденa Леніна та орденa Жовтневої революції державний університет ім. Т. Г. Шевченка є одним з найстаріших учбових закладів країни. Заснований у 1834 р., він уже в перші роки свого існування став осередком передових ідей. Нині це значний учбовий і науковий центр, якому належить велика роль у розвитку вітчизняної науки й культури. До 150-річного ювілею університету його вчені за участю науковців академічних та інших установ підготували й опублікували збірник документів та матеріалів, який охоплює період від його заснування до наших днів.

Укладачі збірника провели велику роботу по добору й систематизації документальних матеріалів, спираючись при цьому на суто наукові критерії, марксистсько-ленінські методологічні принципи партійності та історизму. Цінність видання полягає насамперед у тому, що упорядкований його авторами матеріал стосується не лише питань історії університету. Включені до нього документи дають можливість ознайомитися з розвитком вузу в тісному зв'язку з суспільно-політичним життям Росії та України у XIX і XX ст.

Матеріал у збірнику згруповано у два великі розділи. Перший з них охоплює 1834—1917 рр. До другого розділу включено документи, що висвітлюють розвиток вузу в роки Радянської влади. Їх подано за хронологічним принципом, з дотриманням вимог щодо публікації історичних джерел.

Проведена укладачами велика дослідницька робота в багатьох центральних, республіканських, обласних та міських архівах дала їм можливість ввести до наукового обігу нові документи, що мають привертнути увагу істориків. Під час підготовки видання доводилося, очевидно, долати певні труднощі, пов'язані з відсутністю даних, які стосуються окремих періодів діяльності університету. Про це свідчать один з наведених у збірнику документів, де йдеться про втрати, завдані вузу фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема, про знищення надзвичайно цінного архіву давніх актів, понад 1,3 млн.

гомів книжкового фонду тощо (док. № 157).

Наведені в першому розділі документи, які характеризують історію заснування і розвитку університету в царській Росії, свідчать про спроби властей перетворити його в надійну опору самодержавства. Тільки завдяки зусиллям представників прогресивної науково-педагогічної громадськості вуз став осередком поширення революційних ідей і поглядів, пропаганди освіти серед народних мас. З самого початку свого існування він посів міцні позиції в розробці серйозних наукових проблем. Через документи цього періоду послідовно проходять історичні постаті Т. Г. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, революційних демократів 50—60-х років XIX ст., революційних народників 70—80-х років і, нарешті, пролетарських революціонерів, засновників перших соціал-демократичних організацій на Україні. Не можна не згадати про ту високу оцінку боротьби київських студентів проти самодержавства, яку дав їй В. І. Ленін у статті «Віддання в солдати 183-х студентів» (1901 р.). Вміщені у збірнику матеріали яскраво свідчать про постійний зв'язок прогресивних діячів вузу з подіями революційного руху в царській Росії, а також з визвольною боротьбою народів зарубіжних країн, насамперед слов'янських. Читач знайде в ньому чимало цікавих даних про участь викладачів і студентів у діяльності різних революційних організацій, поширенні знань серед широких трудящих мас. Славні революційні традиції університету його викладачі й студенти продовжили в 1917 р., у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Києві й на Україні.

Певна частина документів стосується розвитку наукових досліджень. Як свідчать факти, Київський університет підтримував постійні зв'язки з усіма великими центрами науки і освіти в Росії й зарубіжних країнах, зокрема з Московським та Петербурзьким університетами (док. № 18, 34, 44, 61, 93 та ін.). Багато російських і зарубіжних учених та діячів культури було обрано почесними членами Київського університету, у тому числі Д. І. Менделєєва, М. І. Пирогова, О. М. Бутлерова, П. Л. Чебишева, І. І. Срезневського, І. І. Мечникова, Л. М. Толстого, І. С. Тургенева, І. О. Гончарова та ін. З історією вузу пов'язана діяльність М. О. Максимовича, В. П. Єрмакова, Д. О. Граве, П. П. Алексєєва, С. М. Реформатського, В. О. Караваєва, М. В. Скліфосовського, К. Ф. Кесслера, А. О. Ковалевського, М. І. Зібера та ін.

Ряд документальних матеріалів збірника характеризує дружні зв'язки вузу з зару-

біжними слов'янськими країнами, посланці яких навчалися у ньому. Однак наведені дані лише частково розкривають цю багатогранну тему.

Документи другого розділу збірника показують початок і хід соціалістичних перетворень на Україні. Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила стан справ з освітою народу. Цей процес достатньо виразно поділяється у збірнику на три хронологічні етапи, які збігаються з основними етапами розвитку країни.

Порівняно невелика кількість документів стосується періоду 1920—1933 рр., коли на базі університету було створено і діяло кілька вищих учбових закладів, які готували кадри з робітничо-селянської молоді. Велика група документів (№№ 138—170) висвітлює діяльність університету в роки Великої Вітчизняної війни. У збірнику вищено матеріали, які не лише характеризують героїзм викладачів і студентської молоді, які із зброєю в руках захищали соціалістичну Батьківщину, а й численні документи, що розкривають науково-педагогічну діяльність вузу в далекому казахському місті Кзил-Орда, де на базі Київського і Харківського університетів діяв Об'єднаний Український державний університет. Долаючи труднощі воєнного часу, його колектив вносив свою частку у загальну справу перемоги над ворогом. Він продовжував безперервну підготовку нових кадрів спеціалістів, розробляв наукову оборонну тематику, допомагав у збиранні врожай тощо. Документальні матеріали свідчать, що братній союз і непорушна дружба українського, російського, інших народів нашої країни були одним з вирішальних джерел перемоги Радянського Союзу над фашистськими окупантами.

Наступна група документів висвітлює післявоєнний розвиток Київського університету, поступове перетворення його в один з найбільших у країні центрів підготовки кадрів, розвитку наукових досліджень. Численні факти свідчать про вагомий внесок колективу вузу в послідовне і творче розв'язання різноманітних проблем соціалістичного й комуністичного будівництва. Визнанням його видатних успіхів стала висока нагорода Батьківщини — орден Леніна, якого Київський університет був удостоєний у 1959 р. (док. № 191-а). Читач знайде в збірнику численні дані про його вагомі здобутки: у стінах вузу тільки протягом останніх 25 років підготовлено понад 70 тис. спеціалістів, видано понад 3500 монографій та підручників. Економічний ефект від впровадження в народне господарство завершених розробок науковців перевищив 450 млн. крб.

Про високий науково-педагогічний авторитет Київського університету свідчать його міжнародні зв'язки, участь у підготовці кадрів для братніх соціалістичних країн, а також країн, що розвиваються. Нині його колектив здійснює наукове співробітництво більш як з 150 учбовими і науковими установами. Тільки на довгостроковій основі укладено договори з 11-ма зарубіжними університетами. На нашу думку, міжнародні зв'язки Київського університету представлено в збірнику з належною повнотою.

Завдання комуністичного будівництва, сучасний науково-технічний і соціальний прогрес постійно висувають нові вимоги до професійної підготовки й комуністичного виховання майбутніх спеціалістів. З документальних матеріалів збірника яскраво видно, що науково-педагогічний колектив Київського університету докладає багато зусиль для їх виконання. Так, з метою поліпшення викладання фундаментальних наук було перероблено учбові плани на всіх факультетах. Розширюється самостійна робота студентів, посилюється їх участь у науково-дослідницькій роботі. Велику увагу укладачі збірника приділили матеріалам і документам, які розкривають процес комуністичного виховання студентів в дусі взаємної поваги і дружби між націями, любові до своєї Батьківщини, солідарності з трудящими інших країн.

Видання документів завжди ставить перед упорядниками серйозні проблеми. І не всі вдається розв'язати однаковою мірою. Це стосується й рецензованого збірника. У ньому переважають документи, що стосуються підсумків роботи вузу, розвитку наукових досліджень, міжнародних зв'язків та ін. Однак з поля зору упорядників майже зовсім випали матеріали, які б висвітлювали його досягнення у навчальній і навчально-методичній роботі, а також документи про перевидання студентами творів К. Маркса і Ф. Енгельса наприкінці XIX ст. Щоб полегшити користування збірником, доцільно було б згрупувати документи в ньому за тематикою, а також супроводити їх іменним покажчиком. Можна було б також зробити докладнішими примітки.

Рецензований збірник значно розширює і доповнює наші знання з питань становлення і розвитку вищої освіти. Він стане в пригоді сучасним і майбутнім дослідникам при вивченні історії науки і культури на Україні.

В. П. ЧУГАЙОВ (Львів),
Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів)

У БОРОТЬБИ ЗА МАСИ

Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905—1917 гг.).

/ Руководитель авт. кол. Н. М. Якупов.

Киев — Одесса: Головное изд-во издательского объединения «Вища школа», 1983. — 236 с.

Історія боротьби ленінської партії за створення політичної армії демократичної і соціалістичної революції є однією з найважливіших проблем, актуальність наукової розробки якої в сучасних умовах неухильно зростає. Незважаючи на те, що її окремим аспектам присвячено значну кількість праць, насамперед розвідки з різних питань багатогранної діяльності більшовицької партії (її боротьби за єдність дій і гегемонію пролетаріату, діяльність серед селянства, демократичних верств міста, флоту, в армії і на флоті), однак у цілому названа проблема ще не висвітлена, зокрема зустрічаються різночитання навіть у визначенні самого поняття «політична армія революції».

З огляду на це становить певний інтерес рецензована монографія*, в якій на основі марксистсько-ленінської методології, широкого використання ленінської теоретичної спадщини, документів КПРС, великого кола архівних джерел, матеріалів преси, результатів попередніх історико-партійних досліджень послідовно висвітлюється досвід більшовицької партії в боротьбі за створення політичної армії трьох російських революцій. На прикладі діяльності більшовицьких організацій України в книзі показано участь місцевих організацій у розробці і втіленні в життя політичного курсу партії, загальні закономірності її розвитку.

В монографії розглядаються основні напрями діяльності РСДРП у період підготовки буржуазно-демократичної революції, висвітлено погляди В. І. Леніна на політичну армію демократичної революції і дано визначення цього поняття (с. 26), переконливо показано форми і методи боротьби більшовиків за втілення ленінських ідей у життя. Певний інтерес становить узагальнення авторами вже відомих матеріалів про боротьбу партії більшовиків за гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, за зміцнення союзу робітничого класу і селянства, за вплив на непролетарські верстви, а також в армії і на флоті, залучення їх до загальнодемократичної боротьби.

Автори наводять численні факти про партійне керівництво революційною боротьбою робітничого класу, виступами селянства, демократичного студентства, солдатів і

матросів. Під впливом більшовиків народні маси створювали Ради робітничих і селянських депутатів, які були органами революційної влади і збройного повстання. У роботі перших Рад брали участь близько 20% представників демократичних верств міського населення, що сприяло зміцненню зв'язку робітничого класу з непролетарськими верствами.

Певна частина книги присвячена процесу формування політичної армії в роки реакції, нового революційного піднесення і Лютневої революції. Автори показали боротьбу більшовиків проти соціал-шовіністів, центристів і сектантів, за збереження і зміцнення партії, а також широку підтримку трудящих міста і села, демократичними верствами антивоєнних лозунгів більшовиків.

Разом з тим слід зазначити, що автори недостатню увагу приділили висвітленню агітаційно-пропагандистської діяльності РСДРП серед народних мас, мало використали для цього результати новітніх досліджень, у тому числі працю «Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.)» (К., 1977), а іноді замовчують вже відомі матеріали (зокрема про активну участь більшовиків у відзначенні 25-ї річниці з дня смерті К. Маркса, досвід їх роботи у легальній пресі тощо).

Чільне місце в монографії відводиться показу гострої, непримиренної боротьби більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти намагань дрібнобуржуазних партій підкорити своєму впливові демократичний рух. Проте ці питання, як і критика буржуазних фальсифікацій діяльності РСДРП по створенню демократичного фронту, на наш погляд, висвітлені побіжно, без належних узагальнень.

Боротьба ленінської партії за створення демократичного фронту революційних сил у ході переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і процес формування на цій основі політичної армії соціалістичної революції також знайшли відображення в рецензованій монографії. Автори підкреслюють провідну роль В. І. Леніна у визначенні складових частин ядра політичної армії соціалістичної революції, обґрунтуванні ролі та завдань пролетаріату в боротьбі проти буржуазії. Союз робітничого класу і найбіднішого селянства був фундаментом, найголовнішою ланкою єдиного фронту борців за демократію і соціалізм.

Значну увагу в книзі приділено розкриттю того факту, що ленінська партія була підготовлена до виконання завдань соціалістичної революції завдяки її невтомній діяльності серед широких народних мас. Дуже важливо, наголошують автори, що на той час вона організаційно розмежувалася з опортуністами. На сторінках монографії розповідається про боротьбу більшовиків проти зрадницької політики угодовських партій, їх намагань передати владу контрреволюційній буржуазії і таким чином придушити революційний рух.

Незаперечними свідченнями зростання авторитету РСДРП(б) серед революційних мас були неухильне збільшення партійних

* Авторі праці: П. І. Гарчев, Л. І. Корнін, С. Д. Кучеренко, В. П. Нагайник, І. Л. Сабадирьов, М. О. Скрипник, В. Ф. Солдатенко, Я. М. Штернштейн, Н. М. Якупов.

лав, більшовизація Рад, активізація діяльності профспілок, фабзавкомів та інших пролетарських об'єднань, перетворення їх на органи боротьби за здійснення соціалістичної революції.

Автори цілком доречно наводять висловлювання В. І. Леніна про те, що для завойовання пролетаріату, широких народних мас на бік соціалістичної революції «...самої пропаганди, самої агітації мало. Для цього потрібний власний політичний досвід мас. Такий — основний закон всіх великих революцій...»¹. Цей досвід був нагромаджений трудящими у горнилі боротьби проти самодержавства протягом короткого періоду від Лютневої революції до Великого Жовтня.

В праці стисло розкрито діяльність більшовиків по організації збройного повстання у Петрограді, їх боротьбу за встановлення Радянської влади на місцях, у тому числі на Україні. Таким чином, увесь зміст монографії переконує читача в тому, що боротьба партії за інтереси трудящих, переконання останніх на власному досвіді у правильності стратегії і тактики більшовиків дали можливість РСДРП(б) не тільки зміцнити свої зв'язки з народом, але й підняти його на боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

Позитивно оцінюючи в цілому рецензовану працю, слід зазначити, що вона, на наш погляд, не позбавлена певних недоліків. Недостатньо чіткою є її структура, оскільки не простежується єдиний підхід до визначення основних загонів політичної армії демократичної і соціалістичної революції. Так, у першій частині книги відсутній цілісний виклад питання про боротьбу партії за інтернаціональне згуртування мас, у другій — немає параграфа про роботу більшовицьких організацій серед демократичних верств міста, однак наводяться матеріали про їх діяльність в

армії і на флоті, про боротьбу за мир.

Бажано було б узагальнити основні напрями діяльності ленінської партії по створенню політичної армії демократичної революції напередодні першої народної революції епохи імперіалізму (про доцільність такого підходу свідчить розгляд авторами діяльності партії щодо цього у період між двома демократичними революціями).

В монографії зроблено лише побіжний історіографічний огляд літератури. І справа навіть не в тому, що названо не всі видання з проблеми, що досліджується. Поза увагою авторів залишився ряд фундаментальних досліджень, які вийшли у світ у 1979—1982 рр.². Це позбавило їх можливості використати результати новітніх досліджень, призвело до цитування деяких уже застарілих праць (наприклад, окремих нарисів історії обласних партійних організацій), до нечіткої характеристики соціального складу студентства (с. 73) тощо.

Допущені прикрі неточності у списку літератури (с. 229, 230, 233), трапляються повторення матеріалу в тексті (с. 99, 111). Переплутано назву міста Мошни (с. 113), яке не входило до Полтавської губернії, як вважають автори, оскільки знаходилося на Правобережній Україні.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензована монографія є серйозним узагальнюючим дослідженням з актуальної проблеми.

І. І. ГЛИЗЬ (Вишневе),
Ю. О. КАЛІНЦЕВ (Київ)

² Исторический опыт борьбы КПСС против меньшевизма. — М., 1979. — 343 с.; Ушаков А. В. Борьба за единство рабочего класса России (Деятельность В. И. Ленина и большевиков по сплочению пролетариата). — М., 1981. — 207 с.; Демократический фронт накануне Великого Октября. — М., 1982. — 224 с.; та ін.

СЕРІОЗНИЙ ВНЕСОК У РАДЯНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ.

З історії стародавності і середньовіччя.
Вісник Львівського університету.
Серія історична, вип. 20.

Львів, Видавництво
при Львівському державному університеті
видавничого об'єднання
«Вища школа», 1984. — 83 с.

У Львові існують добрі традиції вивчення історичного минулого України. Зокрема, в університеті працюють відомі в країні фахівці з соціальної та господарської історії: Я. П. Кісь, С. Ю. Гроссман, В. Ф. Інкін, М. Г. Крикун та ін. Їх праці становлять цілісний тематичний комплекс,

який займає головне місце в рецензованому збірнику.

Безперечним достоїнством статей є те, що вони побудовані в основному на неопублікованих джерелах. Авторні використали документи як з вітчизняних, так і з польських архівосховищ, що в багатьох випадках дало можливість зробити оригінальні спостереження і науково цінні висновки. Це, зокрема, стосується статей А. М. Козій та С. Ю. Гроссмана, в яких досліджується феодальне землевладіння і господарство, зокрема такий важливий осередок останнього, як фільварк.

Названі автори вивчали одне з визначальних базисних явищ феодальної форми — землевладіння і господарство — у його конкретних проявах на західноукраїнських землях. А. М. Козій дослідила

еволюцію фільваркового господарства в Холмській землі у другій половині XVI—XVIII ст., зокрема визначила джерела формування його земельних площ. На думку автора, вони створювалися головним чином за рахунок селянських земель. Вивчено також факти приєднання до фільварків площ, освоєваних обезземелюваними внаслідок наступу феодалів селянами. Матеріали земельних помір, люстрацій королівських маєтків, референдарські документи за 100 років із середини XVI ст., залучені до аналізу цього процесу, свідчать про високі темпи розвитку фільваркового господарства на Холмщині в другій половині XVI — на початку XVII ст. У статті загалом вірно визначаються причини його занепаду в другій половині XVII ст. Однак вважаємо, що автор недооцінив значення зовнішніх економічних зв'язків для еволюції фільваркового господарства регіону, що мав вихід через Буг і Віслу до Гданьська. Про це чітко свідчать джерела. До відзначених у статті шляхів збільшення чисельності та розмірів фільварків варто було б додати ще й купівлю землі феодалами.

С. Ю. Гроссман у статті «Зернове господарство у фільварках Ягольницького ключа наприкінці XVIII ст.» проаналізував економічне становище характерного для Галичини великого магнатського фільваркового господарства Чортківської округи. Слід відзначити, що дослідження регіонального плану в радянській історичній науці донедавна майже не практикувалися. Автор встановив, зокрема, що у фільварках цієї місцевості, так само як і на половині земель Східної Галичини, панувала перелогова система землеробства — одна з найпримітивніших його форм. На матеріалах Ягольницького ключа встановлено окремі закономірності господарського розвитку краю в цілому. С. Ю. Гроссман піддав економічному аналізу селянські господарства розглядуваного регіону і довів, що, незважаючи на жорстоку експлуатацію селянина в умовах відробіткової ренти, врожайність у його господарстві була вищою, ніж у фільварковому. А це переконливо свідчить про глибину кризи панщини в Східній Галичині кінця XVIII ст. У статті також показано, що фільваркова система господарства відзначалася однобічним зерновим напрямом, низькою продуктивністю.

Кілька статей збірника присвячено проблемам внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків українських земель. В. П. Кривонос систематизував підбірку джерел, що характеризують експорт товарів з України, головним чином через Львів, у середині XVI — першій половині XVII ст. Дослідник слушно акцентує увагу на вивезенні товарів місцевого ремесла, що об'єктивно стимулювало його розвиток. Однак не слід було, на нашу думку, відносити транзитний товаропотік з Центральної Європи і Росії через Україну на Балкани до «експорту товарів з українських земель». Вважаємо, що стаття набагато виграла б, якби у вступі до неї було розкрито причини та умови торгівлі України з балканськими

країнами. Варто було б також диференціювати розгляд цього питання по регіонах, визначивши більш і менш активні шляхи і напрямки цієї торгівлі.

Чималий інтерес становить стаття Я. П. Кіся про торговельні зв'язки Львова у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Автор використав книги львівської так званої штукової каси, що містять систематичні відомості про сплату мита із зазначенням асортименту товарів та подекуди їх кількості, а також державної належності купців. У статті простежується динаміка розвитку торговельних контактів у зв'язку з глибинними явищами соціально-економічного та політичного характеру. Аналіз джерел дав можливість автору визначити контрагентів львівських купців як всередині країни, так і за кордоном.

Один з цікавих аспектів розвитку товарно-грошових відносин на Україні розкривається в статті Р. В. Шияна «Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст.». Колонії іноземних торговців у містах України свідчили про участь останніх у міжнародних господарських зв'язках. Р. В. Шиян уперше дослідив листування львівських купців шотландського походження за 1631—1701 рр., яке зберігається у фондах ЦДА ІРСР у Львові. Вчений показав діяльність шотландської фірми в місті, що в 70—90-х роках XVII ст. проводила жваві торговельні операції на значній території від Англії й Голландії до Греції та Туреччини. До сфери торговельних інтересів фірми входили також численні міста України. Цій її діяльності також приділено належну увагу. Автору слід було б пояснити, яким чином тридцять тисяч шотландців опинилися у Польщі. Не зрозуміло також, звідки він бере відомості про тогочасні грошові курси.

Значний науковий інтерес становить стаття В. В. Зварича і В. Є. Шлапінського «Нові матеріали про Львівський монетний двір» — єдиний на українських землях виробничий комплекс такого роду, документация якого збереглася до наших днів. На підставі виявлених ними джерел автори встановлюють розташування монетного двору в 1656—1663 рр., «розшифровують» досі загадкову постать його орендаря Амуретті, відтворивши його, так би мовити, ділову біографію. Разом з тим у статті розкриваються загальні закономірності розвитку грошового господарства західноукраїнських земель того часу.

У статті В. Ф. Інкіна на матеріалах вітчизняних і польських архівів доводиться пережитковість сільських судів німецького права в Галичині XVI—XVIII ст., показуючи, що вони були в руках феодалів знаряддям гноблення народних мас.

Демографічна ситуація в Житомирському повіті кінця XVIII ст. розглядається в серйозній і побудованій майже виключно на неопублікованих джерелах статті М. Г. Крикуна. О. М. Мадараш, О. Г. Бандровський, І. А. Лісовий дослідили ма-

ловивчені питання історіографічного процесу.

В збірнику приділено значну увагу історії розвитку історичної науки в Львівському університеті. Особливо цікавою є стаття М. А. Пелешинина «Археологічні дослідження Львівського університету у 1967—1982 рр.».

Слід відзначити окремі недоліки випуску Вісника. Крім вказаних вище, можна назвати часом надмірну лапідарність викладу, недостатність теоретичних узагальнень у ряді статей. Частково це пояснюється

надто скромним обсягом збірника. Іноді захопленість дослідника знайденим джерелом заважає йому піднятися над фактом, побачити крізь нього ті чи інші закономірності історичного процесу.

Ми переконані, що випуск Вісника «З історії стародавності і середньовіччя» є серйозним внеском у радянську історіографію. Його з інтересом зустрінуть спеціалісти та широкі кола читачів.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ),
О. Ф. СИДОРЕНКО (Київ)

ПУТІВНИК ПО АРХІВУ

*Государственный архив
Полтавской области. Путеводитель.
Издание второе, дополненное
и переработанное.*

*Составители: Е. П. Висич, В. Н. Жук,
Л. Ф. Корниченко, А. И. Момонт,
Н. Х. Пайдем, В. К. Сподаренко,
З. М. Суховская, З. Л. Шевцова.
Ответственный редактор Е. П. Шаталина.*

*Главное архивное управление
при Совете Министров УССР,
1982.— 294 с.*

Останнім часом архівісти України помітно пошавили свою діяльність у справі видання путівників по центральних та обласних державних архівах республіки. До їх підготовки залучені кваліфіковані спеціалісти з числа вчених Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Перший путівник по Державному архіву Полтавської області вийшов у світ в 1959 р. Він містив відомості про 1329 фондів (144,5 тис. справ).

З того часу архів значно поповнився різноманітними матеріалами. В 60-х роках розпочалася активна робота по комплектуванню архіву документами установ, організацій, підприємств, навчальних закладів та громадських організацій області. Прийнято на зберігання особисті фонди й колекції, а також фотодокументи окремих осіб. На 1982 р. в архіві було сконцентровано 6807 фондів (понад 700 тис. справ). Більшість з них складається з документів установ, підприємств та організацій за повоєнні роки.

Такі значні зміни у складі та обсязі фондів зумовили значну переробку путівника. Водночас необхідно було врахувати і зрослі вимоги до ідейно-теоретичного та науково-методичного рівня подібного роду видань.

Путівник складається з п'яти розділів: «Фонди установ дореволюційного періоду» (у розділ їх включено 199), «Фонди установ та організацій періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (3), «Фонди установ

радянського періоду» (5592), «Фонди особистого походження та колекції сімейних документів» (13) та «Фотодокументи». Не викликає заперечень добір фондів як за значенням, так і за обсягом. Їх групування проведено з урахуванням вимог теорії і практики архівознавства.

Основну частину збірника становлять характеристики на окремі фонди чи групи однотипних фондів, що з джерелознавчої точки зору є найбільш цінними. Малоактуальні, невеликі за обсягом чи частково збережені фонди, а також ті, що анутовалися раніше, й частину особистих фондів, сформованих за останні роки, включено в список неанотованих. Не ануються в рецензованому виданні фонди окупаційного періоду, включені до попереднього видання (вони мають спеціальні позначки).

Упорядники досить глибоко проаналізували досвід роботи архіву за останні 25 років, що минули з часу видання попереднього путівника, особливості використання фондів, специфіку роботи в архіві дослідників, краєзнавців, студентів, учнів. Довідник дає уявлення про науково-інформаційну діяльність співробітників архіву. Так, ними опубліковано в журналах, обласних і районних газетах близько 200 статей, повідомлень, добірок документів. Зусиллями працівників архіву створено також довідник з історії адміністративно-територіального поділу Полтавщини, починаючи з часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., і до 1980 р. Такі різноманітні форми довідкової інформації значно полегшують роботу дослідника над фондами архіву.

В першому розділі путівника розглядаються документи, що розкривають особливості соціально-економічного та політичного розвитку Полтавщини, починаючи з кінця XVII ст. до 1917 р. При цьому особливу увагу приділено етапним подіям в історії краю і всієї нашої країни — Полтавській битві, Вітчизняній війні 1812 р., відміні кріпосного права, розгортанню революційного руху наприкінці XIX — на початку XX ст., діяльності Полтавської групи сприяння «Іскрі», революційним подіям 1905—1907 рр. Цінний матеріал для дослідника міститься у фондах Полтавського, Кременчуцького та Кобеляцького управлінь поліції, Канцелярії Полтавського

громадянського губернатора, Полтавського губерньського і волосних правлінь, земських управ, окружних судів і т. д. Анотація на кожний з фондів супроводжується короткою історичною довідкою про установу, документи якої в ньому представлені, що значно полегшує роботу дослідника. На нашу думку, неанотовані фонди слід було включити до розділу за тематикою, а не в кінці довідника, і при їх описі вказати номери фондів за класифікацією архіву.

Особливий інтерес викликає висвітлення фондів радянського періоду. У спеціальному розділі розглядаються документи періоду підготовки та здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема наведено анотації на фонди Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, Кременчуцького та Лубенського громадських комітетів.

Досить ґрунтовно проаналізовано документи радянського періоду. У зв'язку з обмеженням обсягом видання анутовання матеріалів у даному розділі проведено по одиотемних групах (органи державної влади і державного управління, воєнно-адміністративні установи, органи планування і статистика, транспорту і зв'язку, організації сільського, лісового і водного господарства тощо). Цінними джерелами для вивчення проблем боротьби мас за зміцнення Радянської влади на Україні є фонди Полтавського губерньського військово-революційного комітету, Полтавського губвиконкому, окружних виконавчих комітетів. У фондах архіву зберігаються матеріали періоду Великої Вітчизняної війни, відбудови й розвитку народного господарства. Документи розкривають активну участь трудящих області в освоєнні цілинних і перелогових земель, соціалістичному змаганні колективів передових підприємств. Широко відображено в фондах архіву інтернаціональні зв'язки трудівників області з Великотирновським округом НРБ, братерську дружбу і взаємодопомогу країн соціалістичної співдружності на будівництві газопроводу «Уренгой — Помари — Ужгород» та Кременчуцького автозаводу.

Обмежений обсяг видання не дав можливості упорядникам провести більш повну анотацію документів. Тому досліднику буде важко знайти матеріали певного когоспу, радгоспу, промислового підприємства. На нашу думку, слід було б проанотувати багатий (близько тисячі справ) фонд Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл УРСР», в якому міститься величезний краєзнавчий матеріал.

Увагу дослідників, безперечно, приверне

новий розділ путівника «Фонди особистого походження». Особливий інтерес становить фонд археолога та етнографа К. М. Скаржинської, що складається з 2647 справ. В окремому фонді зберігається колекція документів з історії області. Однак ні колишні її власники, ні архівісти не дають до нього хоча б короткої анотації.

В останньому розділі анотуються фотодокументи. 23 тис. негативів та майже 1900 позитивів відображають суспільно-політичне, економічне, наукове, культурне життя трудящих Полтавщини за період від Великого Жовтня до наших днів. Тут варто було б вказати, яким чином дослідники можуть одержати необхідні їм копії фотодокументів.

Дослідників, які займаються проблемами розвинутого соціалізму, безперечно, зацікавить список провідних установ, організацій, підприємств області, документи яких упорядковані й зберігаються в їх архівах. Особливої уваги заслуговують фонди Виконавчого комітету Полтавської обласної Ради народних депутатів, Управління сільського господарства, відділу народної освіти, облплану Полтавського облвиконкому. Чітко вказуються їх хронологічні рамки, класифікацію документів приведено у відповідність з фондами обласного державного архіву.

У користуванні путівником допоможуть передмова, предметно-тематичний, географічний та іменний покажчики, досить ґрунтовна довідка з історії адміністративно-територіальних змін на Полтавщині, список скорочень. Якщо путівник 1959 р. інформував лише про наявність описів, то у новому виданні повідомляється про огляди, покажчики, каталоги до багатьох з них. Коротка історична довідка про історію того чи іншого промислового підприємства, організації значно допоможе досліднику.

Упорядники збірника на високому професійному рівні розкрили зміст документів архіву. При анутованні особливо цінних документів наводяться їх пошукові дані (номер справи і аркуша, в групових характеристиках — номер фонду, а у значній частині випадків — й опису).

На жаль, у редакційному оформленні видання є ряд огріхів. Так, у змісті путівника не вказано номери підрозділів, четвертий розділ у тексті названо п'ятим.

Проте це не впливає на загальну позитивну оцінку рецензованої праці. Немає сумніву, що нове видання путівника по Державному архіву Полтавської області дослідники зустрінуть схвально.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ),
С. М. ТИМЧЕНКО (Київ)

ЗНАРЯДДА АНТИРАДЯНЩИНИ І АНТИКОМУНІЗМУ

Петляков П. А.

*Уніатська церковь — орудие
антикоммунизма и антисоветизма.*

Львов: Вища школа. Изд-во при Львов.
ун-те, 1982. — 168 с.

В ідеологічній боротьбі двох класово протилежних суспільних систем реакційні сили значну роль відводять клерикальному антикомунізму. Свої ідеологічні диверсії в сучасних умовах він, зокрема, розгортає під знаком підготовки до 1000-річчя запровадження християнства на Русі, 400-річчя Брестської церковної унії та 2000-річчя виникнення християнства. Звертають на себе увагу намагання оживити уніатсько-націоналістичні пережитки в нашій країні, подати у вигідному для себе світлі історію уніатської церкви на Західній Україні, Буковині та Закарпатті, реабілітувати зловісну спілку «хреста і тризуба».

Чільне місце в системі клерикального антикомунізму належить емігрантським решткам уніатства в союзі з українськими буржуазними націоналістами як знаряддю ідеологічних диверсій проти нашої країни. Їх викриття, яке є важливим завданням ідеологічної, політико-виховної роботи, служить і змістовна книга П. А. Петлякова, написана на широкому й маловідомому матеріалі, що охоплює період з 1917 по 1946 р.

Спростовуючи вигадки клерикалів про уніатську церкву як начебто «єдину» церкву «всіх українців», автор незаперечно доводить, що її вплив поширювався на порівняно незначну кількість віруючих на Україні, а політика мала яскраво виражений антинациональний характер.

У книзі чітко визначено класові функції уніатської церкви. Вона, зокрема, освячувала соціальну нерівність, національне гноблення західноукраїнського населення, виховувала віруючих у дусі релігійного фанатизму й буржуазного націоналізму, покорю гнобителям. Основу її соціальної проповіді становили антикомунізм і антирадянщина. Церковники різко вороже ставилися до революційного руху трудящих Західної України і брали безпосередню участь у придушенні їх прагнень до возз'єднання краю з Радянською Україною. При цьому вони тісно погоджували свої зусилля з місцевою буржуазією, а також спиралися на державний апарат буржуазно-поміщицької Польщі.

Комплексно, з марксистсько-ленінських позицій аналізує автор економічні, соціально-політичні та ідеологічні передумови антинационального альянсу уніатської церкви і українського буржуазного націоналізму. Відсталість західноукраїнських земель, переважання там дрібного сільськогосподарського виробництва, патріархальщина, вікове національне гноблення неодмінно вели, за словами В. І. Леніна, до найглибших з дрібнобуржуазних передсудів, а саме: передсудів національного егоїзму і

національної обмеженості¹. Уніатська церква, головною базою якої було західноукраїнське село (на нього припадало 93,7% уніатських релігійних громад) і яка виконувала багато нерелігійних функцій, підтримувала ці передсуди, намагалася увічнити їх. Це вагомо показано в рецензованому дослідженні.

Уніатська церква, зазначається в книзі, підтримувала український буржуазний націоналізм тому, що вбачала в ньому свою головну соціальну опору і єдиного захисника. У свою чергу, буржуазні націоналісти розглядали греко-католицизм як знаряддя для насадження свого впливу на західноукраїнське населення та проведення антинациональної політики. Спільна ворожість до науково-матеріалістичного світогляду, ідей пролетарського інтернаціоналізму, соціалізму, єдність соціальної бази і класових інтересів стали головними передумовами антинациональної спілки уніатства та українського буржуазного націоналізму.

З достатньою глибиною розкриваються в книжці зовнішні та внутрішні джерела уніатського клерикалізму — явища, яке було притаманним соціальної дійсності західноукраїнських земель 20—30-х років і яке ще майже не досліджувалося.

Автор доводить, що свою антирадянську, антикомуністичну політику уніатські церковники у розглядуваний період проводили на шляхах, надзвичайно далеких від релігійних. Так, вони взяли найактивнішу участь у горезвісному «хрестовому поході» проти СРСР, оголошеному 1930 р. папою Пієм XI; підступно боролися з комуністичним рухом на Західній Україні, Закарпатті та Буковині; підтримали «паціфікацію» — криваву розправу, вчинену властями буржуазно-поміщицької Польщі над українськими селянами. Тоді ж з метою консолідації всіх контрреволюційних сил митрополит Шептицький організував так званий Український католицький союз (УКС), який ставив своїм завданням протидіяти всім проявам матеріалістичного світогляду.

Значну увагу приділено в рецензованому дослідженні розкриттю маловивченого питання про антирелігійний і антиклерикальний рух на Західній Україні, який очолила КПЗУ. Зокрема, автор уперше глибоко проаналізував змістовні й переконливі матеріали прогресивних львівських газет «Сель-Роб» і «Сила», спрямовані проти церкви та духовенства. Героїчна боротьба трудящих краю за возз'єднання з Радянською Україною, багатогранна діяльність КПЗУ, робить висновок автор, мали велике значення для викриття і певної ізоляції клерикалізму та українського буржуазного націоналізму, для створення політичних і морально-психологічних передумов возз'єднання Західної України з УРСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу.

Заключний розділ монографії присвячений викриттю уніатських церковників як прислужників фашизму та міжнародного

¹ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 159.

імперіалізму. Автор уперше наводить і аналізує таємні розпорядження керівництва церкви щодо організації опору соціалістичним перетворенням на західноукраїнських землях та проведення підривної роботи проти Радянської влади напередодні нападу фашистської Німеччини на СРСР. Однак, показуючи зрадницьку, антинародну діяльність уніатських ієрархів у роки Великої Вітчизняної війни, він, на жаль, обмежився вже відомими фактами. Очевидно, слід було б дещо повніше розкрити роль митрополита Шептицького та його «спадкоємця» Сліпого у прислужництві фашизму та кривавих злочинах банд ОУН—УПА.

Детально аналізуючи обставини самоліквідації уніатської церкви в 1946 р.,

П. А. Петляков наголошує, що це був цілком закономірний і справедливий фінал. Одночасно він доводить незаконність рішень уніатського Брестського собору 1596 р., на які посилаються сучасні захисники унії.

Рецензована книга стане добрим порадищем для науковців, викладачів, пропагандистів, широкої громадськості в атеїстичному вихованні населення, у боротьбі проти намагань закордонних клерикальних центрів оживити релігійні пережитки в нашій країні та надати їм антирадянської, націоналістичної спрямованості.

Л. Г. ЗУБЕНКО (Ужгород)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА БАЙКАЛО-АМУРСЬКОЇ МАГІСТРАЛІ»

20—22 червня 1984 р. в одному з наймолодших міст країни — Северобайкальську Бурятської АРСР відбулася Всесоюзна наукова конференція «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі». Її організували Інститут історії, філології і філософії Сибірського відділення (СВ) АН СРСР, Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут історії, археології і етнографії народів Далекого Сходу Далекосхідного наукового центру (ДСНЦ) АН СРСР, Інститут суспільних наук Бурятського філіалу АН СРСР та Іркутський держуніверситет ім. А. О. Жданова.

Перший ешелон молодих будівельників — посланців XVII з'їзду ВЛКСМ прибув на трасу майбутньої залізниці навесні 1974 р., а в 1984 р. бамівські колективи зобов'язалися достроково, до 67-ої річниці Великого Жовтня закінчити укладення головного залізничного шляху і на рік раніше встановлених строків відкрити наскрізний рух поїздів. Завданням конференції, в якій взяли участь поряд із сибірськими вченими, багато дослідників головних наукових центрів країни і братніх союзних республік, в тому числі з УРСР, а також партійні працівники і господарники, стало узагальнення десятирічного досвіду капітального будівництва, організації соціалістичного змагання, соціального розвитку трудових колективів, проблем господарського освоєння природних багатств у зоні БАМу. Певну увагу на конференції було приділено також історії розробки перших проектів залізниці від Байкалу до Амуру, починаючи з 50-х років XIX ст.

Учасники конференції заслухали й обговорили доповіді заступника міністра транспортного будівництва, начальника ГоловаБамбуду К. В. Мохортова про підсумки і перспективи побудови магістралі, секретаря Амурського обкому КПРС В. М. Федіна про партійні організації як політичне ядро трудових колективів, секретаря Читинського обкому КПРС В. М. Ушакова про керівництво партійної організації побудовою Забайкальської ділянки БАМу, першого секретаря Северобайкальського міськкому КПРС Л. П. Табахаєва про вплив магістралі на соціально-економічний розвиток району.

Досвідом будівництва БАМу поділилися керуючий трестом «Нижнеангарськтрансбуд» Герой Соціалістичної Праці Ф. В. Ходаковський та начальник будівельного управління «Бамтунельбуд» В. О. Бессолов. Було заслухано також наукові доповіді докторів істор. наук,

професорів І. І. Комогорцева (Інститут історії, філології і філософії СВ АН СРСР) та Л. С. Рогачевської (Інститут історії СРСР АН СРСР) про підсумки і завдання вивчення історії будівництва БАМу, д-ра істор. наук, проф. В. В. Алексєєва (Інститут історії, філології і філософії СВ АН СРСР) про проблеми БАМу в буржуазній історіографії, д-ра істор. наук, проф. В. Л. Соскіна (Інститут історії, філології і філософії СВ АН СРСР) про організацію досліджень по проблемі БАМу в Сибірському відділенні АН СРСР, канд. істор. наук А. П. Дерев'яко (Інститут історії, археології і етнографії народів Далекого Сходу ДСНЦ АН СРСР) про формування кадрів будівельників Байкало-Амурської магістралі в 1974—1982 рр.

Спорудження Байкало-Амурської магістралі — справа всенародна. Тут працюють представники понад 80 націй і народностей нашої країни, допомогу будівельникам подають 42 шефські організації з усіх союзних і багатьох автономних республік, економічних районів та областей. Про участь у будівництві трудящих Москви говорив д-р істор. наук І. П. Остапенко (Інститут історії СРСР АН СРСР), Ленінграда — д-р істор. наук, проф. І. З. Захаров (Ленінградський державний університет), Уралу — д-р істор. наук, проф. О. В. Бакунін (Уральський науковий центр АН СРСР), України — д-р істор. наук С. В. Кульчицький (Інститут історії АН УРСР), Казахстану — д-р істор. наук, проф. А. Р. Ахметов (Інститут історії партії при ЦК Компартії Казахстану), Молдавії — д-р істор. наук Л. Є. Репіда (Інститут історії АН МРСР).

На конференції було заслухано також 13 повідомлень з історії будівництва БАМу.

У рамках конференції під головуванням відповідального редактора журналу «Соціалістическое соревнование», д-ра філос. наук, проф. В. Г. Смолькова відбувся «круглий стіл» з питань соціалістичного змагання на БАМі. Було підкреслено необхідність вивчення нових форм соцзмагання, зокрема, за принципом «Робітничої естафети», а також широкого використання історичного досвіду, в тому числі 30-х років, в організації змагання у бамівських колективах. Конференція прийняла рішення про підготовку наукової праці «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі».

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

РОЗШИРЕНИЙ ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

У травні 1984 р. минуло 50 років з часу прийняття Радою Народних Комісарів СРСР і Центральним Комітетом ВКП(б) названої нижче постанови, яка відіграла важливу роль у становленні та розвитку історичної освіти в школах і вузах нашої країни. 50-річчя досить широко відзначили у всесоюзному масштабі радянські історіографи — фахівці історії історичної науки.

28—29 травня в Москві при Відділенні історії АН СРСР відбувся розширений пленум Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки». В його роботі взяли участь представники науково-дослідних центрів і вузів Російської Федерації, Української РСР, республік Прибалтики, Закавказзя та ін. Засідання відкрила голова Наукової ради, акад. М. В. Нечкіна, яка дала розгорнуту характеристику найактуальнішим дослідницьким напрямкам у галузі історіографії, зумовленим рішеннями XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, а саме: викриття фальсифікацій (особливо щодо історії нашої країни) зарубіжних буржуазних істориків; аналіз кризи буржуазної історичної науки; історіографічні проблеми, пов'язані з нинішньою шкільною реформою; вивчення творчої спадщини видатних дореволюційних і радянських істориків.

Заст. голови Наукової ради, д-р істор. наук, проф. Ю. Н. Городецький у своїй доповіді охарактеризував основні етапи розвитку вузівської і шкільної історичної освіти за роки Радянської влади, проаналізував ряд праць з даної проблематики, що вже вийшли у світ, докладно спинився на заходах Комуністичної партії і Радянського уряду 20-х—30-х років щодо вдосконалення викладання історії на основі ленінських настанов, визначив роль у цій справі Свердловського університету, Інституту червоної професури, Російської асоціації наукових досліджень у галузі суспільних наук, інститутів філософії, літератури, історії, Історико-архівного інституту та інших установ. Доповідач висвітлив

також розвиток системи підготовки науково-дослідницьких і викладацьких кадрів істориків у післявоєнний період аж до наших днів, визначив актуальні проблеми, які зумовлені розвитком економіки, культури й освіти сьогодні.

Заст. голови Бюро Відділення історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. О. А. Чубар'ян виголосив доповідь про актуальні завдання критики зарубіжної буржуазної історіографії, розкрив характерні для останньої тенденції політизації та ідеологізації, глобальності й націоналізму та ін. Доповідач наголосив на тому, що слід глибоко вивчати ці тенденції, аналізувати методологічні основи кризи буржуазної історичної науки за рубежом, аргументовано викривати фальсифікації конкретного історичного процесу та реакційність концепцій ідеологів антикомунізму і антирадянщини.

Директор Інституту загальної історії АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР З. В. Удалцова закликала до об'єднання дослідницьких зусиль фахівців загальної історії та історії СРСР, зокрема, в критиці зарубіжної буржуазної історіографії.

З доповіддю про підсумки та перспективи діяльності Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» виступив заст. голови ради, д-р істор. наук В. А. Дунаєвський. Характеризуючи роботу зональних секцій ради, створених у різних кінцях країни, він, зокрема, відзначив плідну діяльність Української зональної секції — (голова — чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондурфор), нагадав, що історіографії народів СРСР має бути присвячений сьомий том «Нарисів історії історичної науки», які готуються до видання.

В обговоренні доповідей взяли участь понад 30 чол. З України виступили доктори істор. наук, професори В. Г. Сарбей (Київ), С. Я. Аппатов (Одеса), Б. І. Распутніс (Львів). Учасники засідання схвалили заходи по актуалізації історіографічних досліджень.

* * *

11—12 травня 1984 р. у Воронежі відбулася наукова конференція «Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії у школах СРСР» 15 травня 1934 року і радянська історична наука». Її організували Воронежський ордену Леніна державний університет ім. Ленінського комсомолу та місцева Зональна секція Наукової ради АН СРСР з проблеми «Історія історичної науки».

У роботі конференції взяли участь викладачі Воронежського університету, а також представники науково-дослідних установ АН СРСР, АПН СРСР, республіканських академій наук, вузів країни, які прибули з Москви, Ленінграда, Пермі, Рязані, Орла, Києва, Дніпропетровська. На ній всебічно й глибоко було обговорено

значення прийнятих у середині 30-х років постанов Комуністичної партії і Радянського уряду щодо розвитку історичної науки та викладання курсів історії в початковій, середній і вищій школах. Було заслухано близько 30 доповідей і виступів.

Промовці висвітлювали історію становлення радянської системи історичної освіти, розкрили зміст новаторських пошуків у цій справі в 20-х — на початку 30-х років, конкретизували досвід Радянської влади у використанні фахових знань істориків, що сформувалися у дожовтневий період, а також кадрову політику Комуністичної партії щодо підготовки істориків-марксистів.

На конференції говорилося також про шляхи реалізації партійних настанов ство-

реними тоді новими дослідними установами — інститутами історії й археології АН СРСР та АН УРСР, історичними кафедрами в університетах та періодичними виданнями (журнали «Борьба классов», «Историк-большовик», «Під марксистсько-ленінським прапором» та ін.), про те, як розроблялися нові шкільні і вузівські програми, на яких конкретних і методичних засадах створювалися нові підручники й посібники з історії та ін.

Багато доповідачів підкреслювали, що прийняті 50 років тому партією й урядом постанови щодо історичної науки своїм теоретичним і практичним змістом, конкретними положеннями прямо пов'язані з шкільною реформою, яка проводилася нині на основі заходів, визначених Пленумом ЦК КПРС і Верховною Радою СРСР у квітні 1984 р.

Доповідачі з України виступили на такі теми: А. В. Санцевич (Київ) «Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії у школах СРСР» і розвиток методики історичного дослідження»; В. Г. Сарбей «Роль постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934 р. у створенні та вдосконаленні підручників з історії союзних республік (на прикладі Української РСР)»; Г. К. Швидько (Дніпропетровськ) «Відображення якісних змін в історичній науці та історичній освіті на Україні у республіканській періодиці з середини 30-х — до початку 40-х років».

Матеріали конференції вирішено опублікувати в спеціально підготовленому збірнику.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ІПК ПРИ КДУ, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

20—21 червня 1984 р. в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 40-річчю визволення України від фашистських окупантів. Вступним словом її відкрив директор ІПК при КДУ д-р істор. наук, проф. Б. І. Корольов. На пленарному засіданні з доповідями виступили: керівник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р істор. наук В. М. Нем'ятний — «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні»; д-р істор. наук, проф. кафедри наукового комунізму ІПК при КДУ І. Н. Побережний — «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні — торжество ідеології марксизму-ленінізму»; начальник кафедри Київського вищого політичного училища Військово-Морського Флоту канд. військово-морських наук, доц. Г. В. Банокін — «У битві за визволення України»; д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ М. А. Акопов — «Історичні уроки перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні»; канд. філос. наук, в. о. проф. кафедри методики викладання суспільних наук ІПК при КДУ В. І. Селецький — «Великий визвольний подвиг Збройних Сил СРСР у роки другої світової війни»; зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун — «Внесок вчених Київського університету в наукову розробку історії Великої Вітчизняної війни».

На конференції працювало чотири секції — історії КПРС, філософії, політичної економії, наукового комунізму. На секції історії КПРС, роботою якої керував П. М. Шморгун, було заслухано доповіді і виступи слухачів ІПК — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Дніпропетровського металургійного інституту Є. Д. Каширіна, ст. викл. кафедри марксизму-ленінізму Луцького філіалу Львівського політехнічного інституту І. М. Масичева, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Криворізького гірничорудного інституту В. В. Ленської, канд. істор. наук, ст. викл. кафедри історії КПРС і політекономії Ровенського інституту культури П. О. Савчука. На конференції також виступили асистент кафедри історії КПРС Чернівецького університету Г. М. Аїфтодій, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ І. Ф. Новиков, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС і філософії Криворізького педагогічного інституту В. Ю. Дударев, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Уральського політехнічного інституту Т. А. Стоянова, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Оренбурзького політехнічного інституту К. Г. Болічевський, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ В. П. Дрожжін, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС і політекономії Запорізького медичного інституту П. О. Бідзіля, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ О. О. Носов, зав. кафедрою історії КПРС Львівського інституту фізичної культури канд. істор. наук, доц. Г. Ф. Марискевич.

На конференції було визначено основні перспективні напрямки досліджень у галузі історії КПРС та Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941—1945 рр.,

40-річчя перемоги якого урочисто відзначатиметься прогресивним людством у 1985 р.

А. О. БІЛОУС (Київ)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА КРИТИКИ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ, РЕФОРМІЗМУ І РЕВІЗІОНІЗМУ У КУРСАХ СУСПІЛЬНИХ НАУК»

В Донецькому держуніверситеті 18—19 травня 1984 р. відбулася міжвузівська науково-методична конференція «Методологія і методика критики буржуазної ідеології, реформізму і ревізійонізму у курсах суспільних наук», яка була організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка та Донецьким університетом. В її роботі взяли участь науковці Києва, Донецька, Ворошиловграда, Краматорська, Жданова, Макіївки, Горлівки та інших міст.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Донецького університету, д-р істор. наук, проф. Г. Я. Пономаренко.

На пленарному засіданні було заслухано три доповіді, присвячені різним проблемам методології та методики критики концепцій буржуазних фальсифікаторів.

Д-р юрид. наук, проф. ІПК при КДУ В. Д. Бабкін розглянув питання методології і методики ведення контрпропаганди у вузівських курсах суспільних наук. Голова науково-методичної ради викладачів суспільних наук Донецького вузівського регіону, проф. П. О. Сидоренко висвітлив досвід роботи профільних кафедр по реалізації вимог XXVI з'їзду КПРС та червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС щодо посилення ідеологічної боротьби проти буржуазної ідеології.

Про шляхи поліпшення ідейного виховання молоді та студентів на сучасному етапі комуністичного будівництва розповів д-р істор. наук, проф. Б. І. Корольов.

На конференції працювали секції історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму. На першій з них з доповіддю «Вдоскона-

лення методики критики антикомунізму у вузівському курсі історії КПРС» виступив зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгул. Тема доповіді д-ра істор. наук, проф. В. А. Носкова — «Керівна роль КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві і критика її сучасних фальсифікаторів».

Крім них, було заслухано й обговорено ще 10 повідомлень. «Контрпропаганда — дійовий засіб формування комуністичної переконаності студентської молоді» — тема виступу канд. істор. наук, доц. В. С. Лещенка (Донецьк). Канд. істор. наук І. І. Грошев (Ворошиловград) приділив увагу шляхам формування у студентів почуття непримиренності до буржуазної ідеології у процесі викладання історії КПРС. Актуальні проблеми ідеологічної боротьби на сучасному етапі та їх місце в курсі історії КПРС розглянув канд. істор. наук М. К. Буш (Донецьк). Про методи критики антинаукових теорій буржуазних фальсифікаторів щодо різних галузей діяльності КПРС розповіли В. Г. Меша, кандидат істор. наук Л. В. Пешкова, В. А. Палкін, І. Ю. Чарських, П. А. Мелешко, В. М. Земляк, Т. О. Загородня (усі Донецьк).

На заключному пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки роботи конференції. У прийнятих її учасниками рекомендаціях йшлося про необхідність розширення і поглиблення науково-дослідної роботи в галузі вдосконалення методики критики буржуазної ідеології, реформізму та ревізійонізму в курсах суспільних наук.

В. Г. МЕША (Донецьк)

ДО СТВОРЕННЯ КНИГИ-МЕМОРІАЛУ «ВІДРОДЖЕНІ З ПОПЕЛУ»

У зв'язку з підготовкою до відзначення знаменного ювілею — 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Комісія у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, Спілка письменників

України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури спільними зусиллями готують до видання книгу-меморіал про спалені фашистськими загарбниками села Української РСР — «Відроджені з попелу».

13 червня ц. р. відбулося спільне засідання редакційної колегії та групи упорядників цієї праці. Його відкрив голова Комітету у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради УРСР, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров. Він наголосив на тому, що трагедії сотень сіл нашої країни, стертих з лиця землі фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, стали символом незламності духу радянського народу, а їх відродження і щасливе сьогодення — яскравим свідченням життєдайних сил соціалістичного суспільства. Тому видання книги про ці села матиме не тільки наукове і пізнавальне, а й політичне значення.

Голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академік АН УРСР П. Т. Тронько у своєму виступі підкреслив, що Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради УРСР та Спілка письменників України протягом багатьох років не тільки вели роботу по увічненню пам'яті спалених сіл та жертв фашистського терору, а й доклали багато зусиль для збирання документального матеріалу про них. Протягом 8 років на облік взято 256 населених пунктів, їм присвячено близько 150 нарисів. Нині завдання полягає в тому, щоб перевірити і уточнити дані про всі знищені в період окупації села, а

також яскраво показати їх відродження й розвиток на сучасному етапі. Виступаючий висловив пропозицію залучити до підготовки книги широкі кола громадськості республіки, насамперед ветеранів Великої Вітчизняної війни — учасників визволення Української РСР і партизанського руху на території республіки.

Із своїми думками з приводу структури та змісту книги поділилися В. А. Маняк, С. С. Калінічев, О. Г. Мітюков, А. Л. Коміренко, А. О. Стась, Б. І. Олійник, О. Ф. Федоров та ін.

Редакційну колегію видання, що готується, очолює голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академік АН УРСР П. Т. Тронько, групу упорядників — письменник В. А. Маняк. Відповідальність за збирання та підготовку ілюстративних матеріалів та інших документів про злочини фашистських загарбників у спалених населених пунктах Української РСР і керівництво роботою з місцевими авторами нарисів покладено на голів правлінь обласних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та секретарів обласних організацій Спілки письменників України.

Книгу планується видати у 1985 р. в «Політвидаві України».

О. О. КИРИЧЕНКО (Київ)

ГРЕЦЬКИЙ УЧЕНИЙ У КИЄВІ

З 18 по 22 червня 1984 р. в Києві перебував гість АН СРСР відомий знавець архітектури монастирів на Афоні професор Академії образотворчих мистецтв та Вищої школи образотворчих мистецтв Греції Павло Мілонас. Мета його поїздки в нашу країну — вивчення рукописної спадщини російських мандрівників, істориків Афону В. Г. Григоровича-Барського (XVIII ст.) та П. І. Севастьянова (XIX ст.). Грецького вченого супроводжував співробітник Інституту загальної історії АН СРСР канд. істор. наук О. Р. Бородін.

19 червня відбулася зустріч проф. П. Мілонаса з директором Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором. На ній були присутні співробітники Інституту історії АН УРСР заступник директора, д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань, зав. відділом історії феодалізму, д-р істор. наук Г. Я. Сергієнко, зав. сектором історії Київської Русі, д-р істор. наук М. Ф. Котляр та ст. наук.

співроб., канд. істор. наук В. В. Панащенко.

Під час зустрічі радянські вчені ознайомили гостя з сучасним станом розвитку історичної науки в Українській РСР, основними напрямками діяльності їх колег, порушили питання про історію розвитку російсько-грецьких зв'язків. У ході розмови було обговорено проблему вивчення та збереження пам'яток культури народів СРСР та Греції, виявлених за кордоном, зокрема безцінних пам'яток давньоруської культури, які знаходяться в монастирях та бібліотеках Афону.

Зустріч пройшла в діловій і дружній обстановці. Проф. П. Мілонас сердечно подякував за гостинний прийом та докладні консультації.

Перебування проф. П. Мілонаса в Києві, його контакти з радянськими ученими, безсумнівно, послужать дальшому розвитку радянсько-грецьких наукових зв'язків.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

Материалы внеочередного Пленума Центрального Комитета КПСС, 13 февраля 1984 г.— М.: Политиздат, 1984.— 32 с.

Володимир Ілліч Ленін: Біографія.— Пер. з 6-го рос. вид.— К.: Політвидав України, 1983.— XIII, 684 с.

АБРАМОВ Б. А., ВАГАНОВ Ф. М. СССР окончательно укрепился на социалистическом пути: К 50-летию XVII съезда ВК(б).— М.: Знание, 1984.— 64 с.

БЕЗЫМЕНСКИЙ Л. Военный преступник номер 239: Нацистские преступники и их америк. покровители.— М.: Междунар. отношения, 1983.— 253 с.

ВЕЛИЧКО П. О. Татри пам'ятають.— К.: Політвидав України, 1983.— 263 с.

ВЕСЕЛОВА А. М. Молодая смена рабочего класса: Подготовка рабочих [в системе профтехобразования УССР].— К.: Наук. думка, 1983.— 177 с.

ВЛАДИМИРОВ В. Х. Куба в межамериканских отношениях.— М.: Междунар. отношения, 1984.— 302 с.

Восстание декабристов: Документы. Т. 18.— М.: Наука, 1984.— 368 с.

ГАРМАШ П. Е. Севастополь — город-герой.— М.: Воениздат, 1983.— 128 с.

ГИНЦБЕРГ Л. И. Отважные борцы против фашизма: Борьба нем. антифашистов против гитлеровской тирании.— М.: Знание, 1984.— 64 с.

ГРАЦИАНСКИЙ П. С. Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в.— М.: Наука, 1984.— 253 с.

Женщины в СССР, 1984: Стат. материалы.— М.: Финансы и статистика, 1984.— 31 с.

ЖИЛИН П. А., ЯКУШЕВСКИЙ А. С., КУЛЬКОВ Е. Н. Критика основных концепций буржуазной историографии второй мировой войны.— М.: Наука, 1983.— 384 с.

ЗАГЛАДИН В. В. Историческая миссия социалистического общества.— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1984.— 244 с.

Закономерности развития марксистско-ленинской партии.— М.: Мысль, 1983.— 319 с.

История Коммунистической партии Советского Союза.— 7-е изд.— М.: Политиздат, 1984.— 784 с.

КАМІНСЬКИЙ Є. Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму.— К.: Наук. думка, 1983.— 138 с.

КЛОКОЗ В. И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск, 1941—1944.— К.: Наук. думка, 1984.— 168 с.

КОМАРЕНКО Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Укр. сов. историография.— К.: Наук. думка, 1984.— 215 с.

МАСЛОВСКИЙ В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в зап. обл. Украины, 1939—1950.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1984.— 187 с.

Народная Республика Болгария.— М.: Наука, 1983.— 332 с.

НАУМОВА Т. Служить народу: Вклад интеллигенции в решение задач ком. строительства.— М.: Моск. рабочий, 1984.— 127 с.

ПАВЛОВ В. П. Українське радянське мистецтво 1920—1930-х років.— К.: Мистецтво, 1983.— 193 с.

ПАНКРАТЬЕВА Н. В. Закон народонаселения при социализме.— М.: Наука, 1984.— 168 с.

Партия — ум, честь и совесть нашей эпохи: Доклады, прочитанные на общественно-политических чтениях, посвященных 80-летию Второго съезда РСДРП. Май—август 1983 г.— М.: Моск. рабочий, 1984.— 101 с.

Польша на путях развития и утверждения капитализма: Конец XVIII—60-е годы XIX в.— М.: Наука, 1984.— 295 с.

Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: Ст. и материалы.— М.: Наука, 1984.— 280 с.

Радянська Україна: Соц.-екоп. довідник.— 2-е вид. перероб. й доп.— К.: Політвидав України, 1983.— 262 с.

РАЙГОРОДЕЦКИЙ Е. Огненные берега Росси.— К.: Политиздат Украины, 1984.— 190 с.— (Мемуары).

Советская кавалерия: Воен.-ист. очерк.— М.: Воениздат, 1984.— 319 с.

Социальная активность личности в условиях развитого социализма.— К.: Наук. думка, 1983.— 343 с.

ТРУБНИКОВ В. Крах «операции Полония». 1980—1981 гг.: Докум. очерк.— М.: Изд-во АПН, 1983.— 253 с.

УЛЬЯНОВА Н. Н. Договорные инициативы СССР — важный фактор укрепления мира.— М.: Междунар. отношения, 1983.— 72 с.

ЧЕРНОВ М. П. XVII съезд ВКП(б).— М.: Политиздат, 1984.— 96 с.

ЧЕРНОВ С. Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса.— 1875—1878 гг.— М.: Изд-во МГУ, 1984.— 144 с.

ЧИЗМАДИЯ Э., СЕКЕЙ М. Развитие сельского хозяйства в Венгрии.— М.: Прогресс, 1984.— 294 с.

ЩЕТИНОВ Ю. А. Крушение мелкобуржуазной контрреволюции в Советской России: Конец 1920—1921 гг.— М.: Изд-во МГУ, 1984.— 148 с.